КИШЕНЬКОВИЙ

СЛОВНИК АТЕЇСТА

ПОЛІТВИДАВ
УКРАЇНИ

КИШЕНЬКОВИЙ СЛОВНИК АТЕЇСТА

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ПОЛІТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ УКРАЇНИ
1978

2(083)
К46

Під редакцією доктора філософських наук,
професора М. П. НОВИКОВА

Автори словника:

Ю. Я. Бахникін, М. С. Бєлєнький, А. В. Бєлов, І. П. Бєлова, Ю. П. Борунков, С. А. Бохорова, І. І. Бражник, О. І. Голодко, Г. Р. Гольст, Т. Д. Гулякевич, Р. М. Данильченко, В. І. Дмитрієв, Л. М. Ємельянова, В. Ф. Зибковець, О. М. Кочетов, О. О. Ладоренко, Р. Р. Мавлютов, В. О. Мазохін, С. Т. Мащенко, А. П. Мойсеєва, Л. З. Немировська, М. П. Новиков, Ф. Г. Овсієнко, С. М. Орлов, М. О. Пашков, Н. Д. Пителінська, Л. Т. Пінчук, Л. П. Полякова, Л. О. Попов, М. А. Попова, І. О. Прохоров, О. О. Радугін, М. С. Семенкін, О. О. Слєсарєв, С. С. Соболєв, В. П. Сложеникіна, З. А. Тажуризіна, О. О. Ткаченко, М. М. Уманець, В. А. Урожаєва, І. С. Ухалова, В. М. Фарафонтов, А. П. Шушкова, Г. І. Езрін, І. М. Яблоков.

К $\frac{10509-046}{М201(04)-78}$ 73—78

ВІД РЕДАКЦІЇ

Це видання має чітку читацьку адресу. Воно призначене для пропагандистів, лекторів, бесідників, організаторів атеїстичної роботи. Словник не претендує на те, щоб дати пояснення буквально всіх термінів і понять, які зустрічаються у практиці наукового атеїзму. Його завдання скромніше—ознайомити читачів з найбільш уживаними поняттями, з якими пропагандистам доводиться мати справу в процесі атеїстичного виховання. З метою створити малооб'ємний, кишенькового формату, зручний для пропагандистів словник, в нього не введено персоналії. У словнику застосовується загальноприйнята в подібних виданнях система скорочень і посилань. Список скорочень наводиться в кінці книги.

Роботу над словником Політвидав вів спільно з кафедрою історії і теорії атеїз-

му Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова. Реєстр слів і статті обговорювалися на кафедрі із залученням наукової громадськості, пропагандистів наукового атеїзму.

Видавництво просить читачів надсилати свої пропозиції і зауваження, які допоможуть у дальшій роботі над книгою.

А

Аба́тство — католицьк. монастир, очолюваний настоятелем — абатом (жіночий — абатисою). В середні віки А. володіли великими землями, мали значний політичний та економічний вплив, були розсадником реліг. фанатизму. Частину А. було ліквідовано в період *Реформації* та під час буржуазних революцій. Ті, що збереглися, продовжують пропаганду і захист ідей *католицизму*.

Августині́зм — течія у христ. філософії, яка розвиває уявлення про віру як внутрішнє спілкування людини з богом, про пізнання бога ірраціональним шляхом. Засновником А. є середньовічний богослов Августин Аврелій (354—430). Протягом ряду століть А. був панівним ученням у католицькій церкві. Після 13 ст. офіційним ученням католицизму стає *томізм*. Нині А. не є офіційною філософією католицизму, проте користується в католицьких колах значним впливом.

Автокефа́лія (від грец. autos — сам і kephale — голова) — у православ'ї — незалежність однієї помісної церкви від іншої. Перші автокефальні церкви виникли на території Римської імперії та в сусідніх з нею державах. У 4 ст. утворилися чотири автокефальні церкви: Константинопольська, Александрійська, Антіохійська, Єрусалимська. Пізніше від Антіохійської відокремилися Кіпрська і Грузинська. Тепер існує 15 автокефальних православних церков: Албанська, Александрійська, Американська, Антіохійська, Болгарська, Грузинська, Єрусалимська, Кіпрська, Константинопольська, Польська, Румунська, Руська, Сербська, Чехословацька і Елладська.

Агіогра́фія (від грец. hagios — святий і grapho — пишу, описую) —вид церк. літератури, який являє собою життєписи святих.

А́гнець — ягня, жертовна тварина. У християнстві вживається вислів «агнець божий» (лат. Agnus Dei). Він означає *Ісуса Христа*, який своєю смертю спокутував гріхи людей. У католицьк. *літургії* «Agnus Dei» — назва молитви, яка читається з кінця 6 ст. за велінням папи Григорія І.

Агра́рні (землеро́бські) ку́льти — сукупність релігійно-магічних вірувань і обрядів у стародавніх землеробських народів з метою впливати надприродним шляхом на стихії природи, щоб підвищити продуктивність праці. А. к. включають у себе магічні дії, спрямовані проти небезпек, що загрожують урожаєві або свійським тваринам (посуха, градобій, сарана, падіж худоби тощо). Історично в А. к. можна розрізнити комплекси матріархальний і патріархальний. Найдавнішим комплексом А. к. є матріархальний, який виник в епоху раннього мотичного землеробства. Для цього комплексу А. к. характерні жіночий склад божеств, відсутність стану жерців. Прикладом матріархального А. к. може бути релігія північноамериканських індійців — ірокезів, які поклонялися духам-годувальницям: духові маїсу (кукурудзи), духові бобів і духові гарбуза. Розпад материнського родового ладу і встановлення патріархального ладу зумовили появу чоловічих божеств, що зайняли місце жіночих. Прикладом патріархального комплексу А. к. може бути старослов'янська релігія та її пантеон: Велес, Ярило, Даждь-бог, Перун і т. ін. Патріархальний комплекс А. к. у чистому вигляді не зустрічається, в ньому завжди є пережитки матріархального А. к.

Ада́т (араб.— звичай) — звичайне, неписане (на відміну від *шаріату)* право у ряду народів, які сповідують іслам. Багато норм А. (кривава помста, побратимство, умикання наречених і т. ін.) склалися в умовах панування родоплемінних відносин. Незважаючи на те, що А. містить деякі прості норми моралі — повагу до старших, заступництво і допомогу слабим та ін.— він відіграє реакц. роль, бо захищає віджилі патріархально-родові і феодально-байські відносини, негативно впливає на регулювання відповідно до норм цивільного права сімейно-шлюбних відносин, порядок успадкування особистого майна, заважає здійсненню правил і звичаїв соціалістичного співжиття. В СРСР А. (як і шаріат) втратив правову силу.

Адвенти́сти (від лат. adventus — пришестя) — послідовники христ. течії, що виникла в *протестантизмі* в США у 30-і рр. 19 ст. Засновник — баптист Вільям Міллер (1782—1849). У процесі еволюції адвентизм розпався на ряд відгалужень, які утворили самостійні

церкви. Найбільша з них церква А. сьомого дня. Основні пункти віровчення: віра у близьке «друге пришестя» Христа, *страшний суд*, тисячолітнє царство на небі (див. *Хіліазм*). Людська історія розглядається як вічна боротьба Христа з сатаною, що закінчиться загибеллю сатани і його послідовників. А. визнають смертність *душі*, заявляючи, що вона вмирає разом з тілом, щоб воскреснути в день «другого пришестя». Особливого значення надають «моральному оновленню особи» як необхідній умові підготовки до зустрічі з Христом. Проповідують т. зв. «санітарну реформу», накладаючи заборони на деякі харчові продукти (свинина, кофе тощо). Вимагають від віруючих відрахування *десятини* й активної місіонерської діяльності. А. сьомого дня визнають пророчицею О. Уайт, праці якої шанують нарівні з *Біблією*. За даними 51-го Всесвітнього конгресу А. с. д. (1970 р.), у світі налічується близько 2 млн. прихильників церкви. Вона має 494 вищих і середніх навчальних заклади, 4149 поч. шкіл, 281 мед. заклад, 46 видавництв і т. д. В СРСР існують також окремі групи А.-реформістів, послідовників украй реакц. антигромадської течії.

Акаде́мії духо́вні — вищі навчальні заклади для підготовки священнослужителів та богословів. Руська православна церква тепер має дві А. д.: Московську і Ленінградську.

Акаде́мія нау́к па́пська — установа, створена папою Пієм XI. Основне призначення А. н. п.— «примирити» науку і релігію, спираючись на неотомістський принцип гармонії віри і розуму.

Ака́фіст (від грец. akaphistos — той, що не сидить) — церковні хвалебні гімни на честь Христа, богородиці і святих, при виконанні яких люди, що моляться, повинні стояти. Головне призначення А.— створити у віруючих почуття співучасті в службі.

Александрі́йська це́рква — православна автокефальна церква з центром в м. Александрії (АРЄ), одна з найдавніших у православ'ї. Об'єднує православних віруючих на території Африки, головним чином греків та арабів.

Аліл́уя (євр.— хваліть бога) — приспів у христ. церк. богослужінні. У православних церквах А. прого-

лошується тричі як символічне звернення до всіх осіб божественної *трійці*.

Алла́х (араб.— альїлах) — бог в *ісламі*, творець усього сущого: неба, землі і людини, управитель світу. Віра в А.— основний догмат мусульманської релігії. А. наділяється в ісламі всіма тими рисами, якими наділяють звичайно богів у монотеїстичних релігіях. Серед 99 епітетів, якими мусульмани описують властивості А.,— всемогутній, великий, мудрий, милосердий та ін. Оголошуючи А. управителем світу, мусульманське духовенство вчить, що він цілковито розпоряджається долею народів і окремих людей. У віровченні ісламу ці фаталістичні погляди виражені особливо чітко. Іслам відводить віруючим роль покірних рабів, які мусять сліпо коритися волі всевишнього, за що їм обіцяють райське блаженство на небесах. За непокірність мусульманська релігія погрожує пекельними муками в загробному світі. Так віра в А. практично виконує роль вузди, що повинна стримувати маси від будь-яких самостійних дій, несумісних з приписами духовенства, яке виступає від імені бога.

Альбіго́йці — учасники єретичного руху 12—13 ст.ст. у Франції, спрямованого проти панування католицької церкви в економічному і духовному житті середньовічного міста. В русі брали участь головним чином ремісники, до яких примкнула частина селянства та дрібні феодали. А. протиставляли матеріальному «світові диявола» (тобто всьому земному життю) духовний «божий світ» і називали католицьку церкву «диявольською силою», заперечували триєдність бога, чистилище, пекло, церк. таїнства і обряди, шанування хреста, ікон, мощей, не визнавали владу папи. А. були розгромлені в результаті хрестових походів, організованих папою Інокентієм III на початку 13 ст., і остаточно винищені *інквізицією*.

Амво́н — підвищення перед т. зв. царськими вратами православ. храму, які ведуть у *вівтар*. З А. проголошують проповіді і єктенії (молитви), читають євангелія під час богослужіння.

Амі́нь (євр.— істинно, вірно) — слово, що вживається наприкінці христ. молитов як вияв повної згоди з істинністю сказаного, підтвердження вірності богові.

Амуле́т (від араб. hamala — носити) — предмет, який нібито має чудодійну силу і здатний надавати його власникові надприродну владу над іншими людьми та явищами природи, а також охороняти людину від хвороб і нещасних випадків, «злих чар» і т. ін. Уявлення про містичні властивості А. виникли в первісну епоху. Віра в чудодійну силу А. збереглась і в сучасних релігіях (напр., носіння хреста, ладанок у християнстві).

Анабапти́сти (від грец. anabaptizo — знову занурюю, знову хрещу), або «християнські брати»,— представники селянсько-плебейського крила *Реформації*. А. проповідували рівність не тільки релігійну, а й громадянську. Вони вважали осяяння «святим духом» вирішальною умовою правильного розуміння Біблії, вірили у близьке «друге пришестя» і «тисячолітнє царство Христа». А. заперечували вчення про приречення та фатальну гріховність людей і твердили, що людина сама здатна змінити себе. Вони відмовилися від хрещення в дитячому віці, вважаючи, що воно суперечить принципові спасіння особистою вірою, і хрестили тільки дорослих (першому поколінню А. довелось хреститися вдруге, тому їх прозвали «перехрещенцями»). А. вимагали встановлення вільного володіння землею. Представники революційного крила намагалися здійснити на практиці принципи зрівняльно-споживчого комунізму, за що їх жорстоко переслідували і винищували. Рух А. найбільше був поширений у Німеччині, Швейцарії та Голландії в 20—30-х рр. 16 ст. До середини 16 ст. анабаптизм перестав існувати у своїй початковій формі — розпався на ряд сект, які відмовилися від соціальної боротьби.

Анало́й, налой, аналогій — у православній церкві — високий столик, який під час богослужіння є підставкою для ікон, хреста, використовується при читанні реліг. книг. При вінчанні навколо А. обводять молодих.

Ана́фема (грец. anathema — прокляття) — церк. прокляття від імені бога, «велике відлучення» від церкви, вважається найвищою карою у християнстві. Оголошується рішеннями соборів, а в католицизмі — папи римського. А. використовувалась як засіб залякування і розпалювання реліг. фанатизму. В православній

церкві А. оголошувалась вождям народних повстань (С. Разіну, О. Пугачову) і учасникам революційного руху; в 1918 р. патріарх Тихон оголосив А. Радянській владі.

Áнгели (грец. aggelos, лат. angelus — вісник, посланник) — в іудаїзмі, християнстві, ісламі — безплотні істоти, що населяють надприродний «невидимий світ», посередники між богом і людьми. У деяких релігіях збереглось поняття «падші А.» — це слуги сатани, або диявола: чорти, біси, демони (в ісламі — джини). Віра в А. по суті нічим не відрізняється від т. зв. «язичеської» віри в добрих і злих духів, яка виникла в давнину внаслідок уособлення людьми явищ природи (див. *Анімізм).*

Англікáнська цéрква — одна з протестантських церков, у культі й організації якої збереглося багато рис католицизму А. ц. є держ. церквою в Англії. Виникла в період *Реформації* 16 ст. У 1534 р. парламент «Актом про верховенство» оголосив короля Генріха VIII главою англійської церкви; церк. відносини з Ватіканом було розірвано, монастирі закрито, а їх землі конфісковано, мощі та ікони спалено. У 1549 р. введено новий молитовник, скасовано безшлюбність духовенства; у 1571 р. затверджено символ віри англіканства з 39 статей (членів). В англіканстві еклектично з'єднані протестантський догмат про спасіння особистою вірою і католицький — про спасенну силу церкви, збереглися церк. ієрархія, пишний культ та священницькі облачення. За своєю будовою А. ц. єпіскопальна. Призначенням єпіскопів і вирішенням церк. питань займається особливий парламентський комітет у справах церкви. Нині в Англії існують дві церк. провінції: Кентерберійська і Йоркська. Примасом А. ц. є архієпіскоп Кентерберійський. Самостійні А. ц. існують у Шотландії, Ірландії, США, Канаді, Австралії, Новій Зеландії та інших державах. З 1867 р. церкви, зберігаючи свою самостійність, об'єднані в Англіканський союз церков, найвищим органом якого є Ламбетська конференція — з'їзд єпіскопів А. ц., що збирається один раз на десять років.

Англокатолици́зм — напрям усередині *англіканської церкви,* що зародився у 17—18 ст.ст. Прихильники

А. виступають за зближення англіканської церкви з католицизмом, за незалежність церкви від держ. влади. А. користується підтримкою тих верств суспільства, які перешкоджають нововведенням як у державі, так і в церкві, намагаючись зберегти своє привілейоване становище.

Аніматизм (від лат. animatus — одушевлений) — уявлення про безособову одушевленість природи. Аніматичні уявлення, як доведено наукою, виникли у найглибшу давнину. А. є, очевидно, першою спробою цілісного осмислення світу людиною і зв'язаний із схильністю людини приписувати навколишньому світові риси свого характеру, психічних переживань та життєдіяльності.

Анімізм (від лат. anima — дух, душа) — уявлення про існування духовних (нематеріальних) сутностей та істот і віра в можливість спілкування людини з ними. Виникнення А. належить до епохи первіснообщинного ладу. А. передували найпростіші форми перенесення людиною уявлень про саму себе на навколишній світ речей, явищ і відносин між ними: *антропопатизм* і *аніматизм*. Анімістичні уявлення є складовим елементом усіх сучасних релігій.

Антиклерикалізм — громадський рух, спрямований на звільнення політичного і духовного життя, науки, культури й освіти від влади релігії та церкви. Окремі антиклерикальні ідеї були висловлені ще стародавніми філософами. У середньовічній Європі А. був формою боротьби проти насаджуваної церквою ідеї про примат духовної влади над світською. В ідеології антифеодальних буржуазних революцій А. виступав як обов'язковий елемент. Це виявлялось у критиці ідеологами молодої буржуазії політики церкви, у прийнятті буржуазними урядами законів, що передбачали секуляризацію церк. власності і відокремлення церкви від держави. Сучасний А. в цілому — це масовий прогресивний, але неоднорідний рух. В антиклерикальній боротьбі беруть участь люди різних філософських, політичних, релігійних переконань. А. прогресивно настроєних христ. демократів за рубежем істотно відрізняється від А. трудящих, які виступають під прапором комунізму. Багато віруючих-антиклерикалів

розглядають *клерикалізм* лише як результат зловживання релігією з боку реакціонерів, проводять розмежування між клерикалізмом і релігією, відносячи все реакційне на рахунок войовничого клерикалізму, залишаючи поза критикою релігію. А. віруючих обмежений насамперед тому, що він не спрямований проти основ експлуататорського суспільства, яке породжує клерикалізм. До кінця послідовним А. став лише з виникненням марксизму. Саме на основі марксизму-ленінізму комуністичні і робітничі партії розробляють наукову програму боротьби з клерикалізмом. Комуністи, не ототожнюючи клерикалізм із самою релігією, в той же час, не приховуючи своїх атеїстичних переконань, зв'язують питання про подолання релігії й клерикалізму з класовою боротьбою трудящих, покликаною ліквідувати експлуататорське суспільство, яке породжує різні форми соціального гноблення мас, у тому числі й клерикалізм.

Антимінс — льняна або шовкова хустка з зашитими часточками мощей, на якій зображено покладення в гроб Ісуса Христа. Освячений А. кладеться на престол. Вважається, що після цього в храмі можна здійснювати таїнство *причащання.*

Антихрист — за христ. віровченням — противник Христа, який воцариться на землі перед «другим пришестям» його. В *«Одкровенні Іоанна»* говориться, що влада А. буде допущена богом для випробування людей. Вона принесе їм небачені лиха у вигляді тотальних воєн, голоду, епідемій та ін. Все це доповнюватиметься відходом від віри в бога, гонінням праведників (християн), поширенням беззаконня та всіляких моральних пороків. Проте влада А. проіснує недовго — Христос, який знову прийде на землю, здобуде перемогу. Дослідженнями «Одкровення Іоанна» встановлено, що у викладених там пророцтвах про прихід А. говориться про римського імператора Нерона, після смерті якого ходили чутки, що він живий і скоро повернеться на трон. І хоч ці пророцтва не збулись, церква взяла на озброєння міф про А., використовуючи його кожного разу, коли хотіла зганьбити неугодного їй діяча, дискредитувати ненависний рух або розпалити фанатизм віруючих. Так, під час *Реформації* А. на-

зивали один одного папа і Лютер; лідер розколу протопіп Аввакум говорив, що цар і патріарх — «два роги А.», пізніше правосл. попи поширювали чутки, що в Петра втілився А., патріарх Тихон у 1918 р. оголосив Радянську владу уособленням А.

Антіохі́йська це́рква — православна автокефальна церква з центром у Сірійській Арабській Республіці. А. ц. виникла на основі єпархії в одному з діоцезів (округів) Римської імперії. Нині об'єднує православних сірійців і ліванців в усьому світі, має 6 єпархій (митрополій) у Сірії, 6 — у Лівані, по 1 — у США, Бразилії, Аргентині, Іраку, 3 — в Туреччині.

Антропогене́з (від грец. anthropos — людина і genesis — походження, народження) —процес виникнення і становлення людини. За сучасними даними, походження і становлення людини охоплює величезний історичний період у півтора — два мільйони років. Найдавнішим представником людського роду вважається homo habilis (людина вміла), рештки кісток і сліди трудової діяльності якої виявив в Олдовайській ущелині (Танганьїка, Східна Африка) в 1960 р. англійський археолог Л. Лікі. Вік людини олдовайської визначається в 1750 тис. років. В А. можна виділити три головних етапи: 1) архантропи (найдавніші люди), які жили на Землі від 2 млн. до 300 тис. років тому,— людина олдовайська, пітекантроп, людина пекінська; 2) палеоантропи (стародавні люди), які жили на Землі від 300 тис. до 40 тис. років тому,— неандертальці кількох типів; 3) неоантропи (нові люди), які сформувалися близько 40 тис. років тому. Їх нащадком є сучасна людина. Вона виділилася з тваринного царства завдяки праці, яка одвічно мала суспільний характер і створила людину як соціальну, розумну і моральну істоту.

Трудова теорія А. в корені спростовує наївну богословську версію про створення людини богом. Основні положення роботи Ф. Енгельса «Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину» підтверджуються відкриттями антропології, археології, історичного мовознавства та інших наук.

Антропоморфі́зм (від грец. anthropos — людина і morphe — форма) — уподібнення людині явищ природи,

а також уявних фантастичних, надприродних істот (богів, добрих і злих духів, на зразок лісовика, домового, водяника і т. ін.), тобто перенесення людиною свого образу (форми), властивостей і здібностей на зовнішню природу та міфічні істоти.

Антропопати́зм (від грец. anthropos — людина і pathos — потяг, пристрасть) — термін, запропонований німецьким ученим Фр. Шульце в 19 ст. для позначення природної схильності людини «олюднювати» природу, тобто вбачати в зовнішній природі людські властивості і здібності. Згідно з традиційним поглядом, який склався в буржуазному апологетичному релігієзнавстві, А. є форма або характерна риса релігійного світогляду. Насправді ж А. давніший від релігії, в ньому немає уявлення про надприродне; А. слід розглядати у зв'язку з *аніматизмом* як початковий і найпростіший спосіб цілісного сприйняття і тлумачення явищ та зв'язків зовнішнього світу.

Антропосо́фія (від грец. anthropos — людина і sophia — мудрість) — містичне вчення про людину, згідно з яким вона, розвиваючи приховані в ній божественні здібності, може досягти духовного панування над природою. А. виділилася з *теософії* в період першої світової війни. Нині має прихильників головним чином серед буржуазної інтелігенції в США, ФРН, Франції, Англії.

Антропоцентри́зм (від грец. anthropos — людина і лат. centrum — центр) — точка зору, згідно з якою кінцевою метою і центром Всесвіту є людина. Являє собою один з різновидів *телеології*. Антропоцентристські твердження антинаукові: рух у природі визначає не мета, а об'єктивні зв'язки між явищами матеріального світу.

Апока́ліпсис — див. *«Одкровення Іоанна»*.

Апо́крифи (від грец. apokryphos — прихований, таємний) — старозавітні і новозавітні твори, не включені до канонічного тексту *Біблії*. За змістом А. принципово не відрізняються від визнаних церквою книг «святого письма». Віднесення частини біблійної літератури до А. відображало запеклу внутріцерковну боротьбу. Переможені релігійні угруповання оголошувались єретичними, а разом з ними і твори, що користувались

у них найбільшою популярністю. При канонізації *Старого завіту* з нього було виключено кілька десятків книг, здебільшого апокаліптичного змісту. До нас дійшло небагато старозавітних А. Частину їх у вигляді фрагментів було знайдено в 1947 р. в печерах біля Мертвого моря. При остаточній канонізації *Нового завіту* Лаодікейським собором у 364 р. до А. було віднесено близько трьох десятків євангелій, до десятка «одкровень», ряд послань, діянь та інших творів. Більша частина новозавітних А. не збереглася: починаючи з 4 ст. вони знищувались духовенством і відомі лише по назвах та фрагментах, наведених у творах *«отців церкви».* Наші відомості про А. збагатилися після відкриття в 1946 р. в Хенобоскіоні (Єгипет) зібрання рукописів секти *гностиків.* А. створювались також у середні віки (на Русі т. зв. «отреченные книги») найчастіше на основі біблійних сюжетів.

Апологе́тика (від грец. apologetikos — той, що захищає) — розділ *богослов'я* (т. зв. основне богослов'я), головним завданням якого є захист христ. вчення. А. зародилась у перші віки християнства; до утвердження його як держ. релігії Римської імперії апологетичні роботи були спрямовані проти імператорів, які переслідували перших християн, проти язичества та *іудаїзму,* в середні віки — проти єресей, а також інших релігій (ісламу, іудаїзму). У наш час, намагаючись зміцнити підірвані наукою і соціально-економічними перетвореннями устої релігії, А. основні зусилля зосереджує на боротьбі проти матеріалістичного світогляду. Див. також *«Отці церкви».*

Апо́столи (від грец. посланець) — у ранньому християнстві — мандрівні проповідники. Згодом А. стали називати 12 учнів Христа, про яких розповідається в новозавітних книгах.

Аріа́нство — одна з течій у християнстві 4—6 ст.ст., названа за ім'ям її засновника александрійського священика Арія (помер у 336 р.), який твердив, що син божий Христос не справжній бог, а лише «пречудесне творіння» бога-отця. А. було визнане Нікейським собором у 325 р. єретичним, а сам Арій відлучений від церкви. Проте А. довгий час зберігалось у Римській імперії і деяких державах Зах. Європи. У період

Реформації його ідеї були сприйняті рядом протестантських сект.

Армагеддо́н — у віровченні *свідків Єгови* — остання битва між силами Христа і сатани. Слово А.— це назва місцевості в Палестині, де часто відбувалися воєнні сутички. Єговісти пов'язують А. з атомною катастрофою, з третьою світовою війною, у вогні якої загине все «грішне» людство, живими залишаться тільки свідки Єгови (померлі єговісти воскреснуть) і ті, хто їм допомагав. Єговісти твердять, що переддвер'ям А. є «перехідний період між царством Сатани і царством Христа», який почався з 1914 р. (початок першої світової війни) і супроводиться світовими війнами, революціями, землетрусами, епідеміями.

«А́рмія спасі́ння» — міжнародна христ. філантропічна організація, заснована в Англії у 1865 р. проповідником-методистом У. Бутсом для насадження релігійності серед нижчих верств суспільства. Пізніше поширила свою діяльність на інші країни. «А. с.» з допомогою морально-релігійних проповідей, філантропічних подачок намагається відвернути увагу найбільш принижених і зневірених людей від соціальних та політичних питань, від боротьби проти експлуататорського ладу. Використовуючи фінансову підтримку буржуазії, «А. с.» заснувала ряд благодійних закладів — притулків, шкіл, виробничих колоній. Вона організована за військовим зразком і складається з «солдатів», «офіцерів», очолюваних «генералом». Тепер «А. с.» налічує більш як 25 тис. членів і має свої організації в 68 країнах. Керівництво орг-ціями здійснюють Міжнародний штаб, Верховна і Консультативна ради, а в країнах, де є орг-ції,— територіальне командування.

Археоло́гія церко́вна (грец. archailogia, букв.— розповідь про стародавнє) — реліг. дисципліна, яка займається вивченням обрядів, звичаїв та будови старохрист. церкви, з допомогою археологічних досліджень намагається довести христ. розуміння історії. Розробка А. ц. почалась у 16 ст. Першим твором такого роду були протестантські «Магдебурзькі центурії». Фальсифікуючи різні археологічні матеріали, церковники намагаються надати А. ц. видимості науковості.

Архієре́й (грец. archiereus — ст. священик) — у пра-

вославʼї загальна назва вищих церк. ієрархів (єпископів, архієпископів, митрополитів, патріарха).

Архімандри́т (грец. archimandrites — старший над паствою) — у православʼї чернечий чин, вищий перед єпископом.

Аскети́зм (від грец. askesis — вправа, подвиг) — відмова, зречення життєвих благ, насолод, штучне придушення в собі природних бажань і потягів. Проповідь А. характерна для більшості релігій. За твердженням правосл. авторів, А.— «основний закон життя християнина», без чого немислима «моральна христ. досконалість». Саме тому «подвиг» пустельництва, чернецтва, втечі «від світу», придушення «плотських жадань» завжди розглядався в християнстві як «найвищий з подвигів». Церква вчила віруючих наслідувати «святих», які катували самих себе, проводили довгі роки в добровільному увʼязненні, виснажували себе постами, нестатками. Проповідь А., з одного боку, примиряла віруючих з бідністю, постійним недоїданням, відсутністю елементарних життєвих умов, які випадали на їх долю в експлуататорському суспільстві. З другого боку, вона сприяла проявленню крайніх індивідуалістичних настроїв, будучи перешкодою для обʼєднання трудящих. Нині церква, враховуючи настрої віруючих, відносить А. до «сфери духовного життя», розглядаючи його як «духовну жертву богові», відмовляючись від закликів до фізичного А.

Астра́льні ку́льти (від грец. astron — зірка) — обряди, церемонії, молитви, заклинання та інші реліг. дії, звʼязані з обожненням небесних тіл. А. к. властиві (різною мірою) всім стародавнім і новим релігіям. Іноді А. к. називаються астролатрією (від грец. latreia — служіння) чи сабеїзмом, за назвою племені сабеїв (Південна Аравія), у якого в давнину був дуже розвинутий А. к., запозичений у нього рядом племен і народів. Виникнення А. к. і особливо поклоніння Сонцю та Місяцю належить до глибокої давнини і, очевидно, звʼязане з формуванням первісних реліг. вірувань і уявлень. З розвитком зрошуваного землеробства в долинах рік Нілу, Тігру, Євфрату, Гангу та ін. спостереження за небесними тілами і вивчення їх впливу на землеробство набуло особливого значення

в Ассірії, Вавілонії, Єгипті, Стародавній Індії та в інших країнах стародавніх землеробських цивілізацій. Поряд з цінними астрономічними відкриттями в цей період виникло чимало забобонних уявлень. Пережитками А. к. в сучасному християнстві є легенди про Віфліємську зірку, яка нібито вказала волхвам місце народження Ісуса Христа, про сім зірок в Апокаліпсисі.

Астроло́гія (від грец. astron — зірка і logos — слово, вчення) — лженаука про вплив небесних тіл (зірок, планет, комет, метеоритів і т. ін.) на життя і долю людей, народів та держав. Виникнувши в стародавньому Вавілоні і Єгипті, А. виходить з уявлення, що вплив небесних тіл на долі людей має таємничий містико-магічний характер, який осягається лише особливо посвяченими і просвітленими вищою мудрістю жерцями — «звіздарями», «астрологами», «астрогнозами». Великого поширення вона набула в середні віки у Зах. Європі. А. й досі зберігається в капіталістичних країнах, де друкуються астрологічні пророцтва (гороскопи), видаються журнали та бюлетені. Пережитки астрологічних уявлень зберігаються в народних пові р'ях про «щасливі» і «нещасливі» зірки.

Атеї́зм (від грец. а — частка заперечення і theos — бог, букв.— безбожжя) — система поглядів, які відкидають реліг. уявлення (віру в бога, в безсмертя душі, в потойбічний світ, у воскресіння з мертвих і т. ін.) і релігію в цілому. А. як система поглядів не зводиться тільки до історичної, філософської, природничо-наукової критики релігії. А. розкриває специфіку і суть реліг. відображення дійсності, матеріалістично пояснює причини виникнення і джерела віри й релігії у мас, вивчає її соціальну природу, умови і способи її подолання. А. являє собою одну з важливих сторін матеріалістичного світогляду. Він утверджує науковий погляд на природу й суспільство, звільняє людину від помилок і забобонів. А. виник у глибоку давнину на основі розвитку суспільно-економічних, соціально-класових відносин, успіхів науки і матеріалістичної філософії. Він, як правило, виражав інтереси прогресивних суспільних сил, які боролися проти консервативних порядків і реліг. ідеології, що завжди освячувала їх. Обсяг і зміст поняття А. змінювались із зміною епох.

Початковою непослідовною і наївною формою А. був А. стародавнього рабовласницького суспільства. Найбільшого розвитку він досяг у Греції і Римі. Грецькі філософи-матеріалісти Фалес, Анаксімен, Анаксімандр, Парменід, Геракліт вважали, що в основі світу лежить матеріальне начало, що світ вічний, не створений ніким з богів, не потребує ніякого творця. Геракліт відкидав реліг. уявлення про незмінність світу, Ксенофан — божественну ідею творення. Він підкреслював, що не бог створив людину, а людина створила бога за своїм образом і подобою. Античний А. досяг найвищого розквіту у вченнях Демокріта, Епікура і Лукреція. Демокріт і Епікур, виходячи з атомістичних уявлень, вважали, що в світі немає нічого, крім атомів і пустоти. Рух атомів, викликаний природними причинами, відбувається без усякого божественного втручання. Вони заперечували безсмертя душі. Демокріт бачив причину виникнення реліг. вірувань у страху людей перед небесними явищами — громом, блискавкою, сонячними затемненнями тощо. Епікур вважав основною причиною виникнення віри в богів — страх перед смертю. Атеїстичні традиції грецьких матеріалістів набули дальшого розвитку в поемі Лукреція «Про природу речей». У цьому творі обстоювався погляд про об'єктивне існування матеріального світу. Античний А. є великим вкладом в історію суспільної думки. Незважаючи на наївність, обмеженість і непослідовність, він справив великий вплив на наступний розвиток атеїстичних ідей.

У період феодального середньовіччя релігія стала пануючою формою ідеології. Церковна догма, за словами Ф. Енгельса, була вихідним моментом і основою всякого мислення. Церква використовувала будь-які засоби для боротьби проти А. і вільнодумства, однак була неспроможна спинити розвиток наукової думки. Позиції релігії і церкви підривали масові антиклерикальні і єретичні рухи.

Зародження і розвиток капіталістичного способу виробництва, боротьба народних мас і буржуазії проти феодалізму супроводилися виступами проти феодальної ідеології. Ідеологи буржуазії, яка піднімалася, центральним моментом своїх учень роблять звільнення

особи від духовної диктатури церкви. Італійський гуманіст П'єтро Помпонацці (1462—1524) оголосив теологію засобом обману простих людей, поставив під сумнів христ. догмати про безсмертя душі і загробну відплату. Видатний мислитель Дж. Бруно (1548—1600) показав безгрунтовність віри в триєдність бога, христ. таїнств, христ. вчення про дві природи Христа. В 17 ст. критика христ. ідеології піднялась на новий щабель у матеріалістичних ученнях Т. Гоббса, Д. Локка, Б. Спінози, А. Бейля. Вершиною буржуазного атеїзму став французький матеріалізм 18 ст. і матеріалізм Л. Фейєрбаха. Французькі матеріалісти Дідро, Гельвецій, Гольбах, Ламетрі показали неспроможність релігії з філософської, історичної, наукової, політичної та моральної точок зору. Вони вважали всяку релігію породженням неуцтва і темноти мас, на грунті яких став можливим реліг. обман. Релігія, на їх думку, завдає непоправної шкоди суспільству, виховує боягузливість і аморальність, фанатизм і злочинність. Французькі матеріалісти розкрили реакц. роль церкви і духовенства в боротьбі з наукою, освітою, визвольним рухом. Їх критика релігії не втратила свого значення і сьогодні. В. І. Ленін рекомендував використовувати жваву, живу й талановиту атеїстичну пропаганду французьких матеріалістів. Дальший крок вперед у розвитку буржуазного атеїзму був зроблений німецьким філософом Л. Фейєрбахом. Він показав земну основу релігійних вірувань, які виникли в результаті відчуження людських властивостей і перенесення цих властивостей у потойбічний світ. Почуття залежності людини від природи він вважав причиною подвоєння світу і виникнення релігії як «несвідомої самосвідомості». Він розкрив гносеологічне коріння релігії, її спорідненість з ідеалізмом. На величезному фактичному матеріалі Фейєрбах показав історичні умови виникнення релігії, суперечливість богословських доказів буття бога і божественного характеру самої релігії. Особливе місце в домарксистському атеїзмі займає атеїзм російських революційних демократів В. Г. Бєлінського, О. І. Герцена, М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова, Д. І. Писарєва. Революційні демократи яскраво і переконливо показали реакційну

соціальну роль релігії в суспільстві, суть *фідеїзму*, відстоювали ідею звільнення народних мас від релігії. Незважаючи на видатні заслуги, домарксистський А. через історичну і класову обмеженість не зумів розкрити головного — соціальних причин виникнення релігії. Тому він пропонував утопічні засоби для подолання релігійних вірувань. Домарксистський А. був просвітительським. Розглядаючи релігію як наслідок неуцтва і обману, він вважав можливим звільнитися від помилок шляхом поширення письменності й освіти. Деякі домарксівські атеїсти пропонували замінити стару релігію релігією «людських відносин».

Вищою, до кінця послідовною формою атеїзму є *атеїзм марксистський*.

Атеї́зм маркси́стський — вища форма атеїзму. Класики марксизму-ленінізму, подолавши обмеженість і непослідовність буржуазного атеїзму, поставили атеїзм на справді наукову основу. Характеризуючи суть А. м., В. І. Ленін писав: «Марксизм — це матеріалізм. Як такий, він так само нещадно ворожий релігії, як матеріалізм енциклопедистів XVIII століття або матеріалізм Фейєрбаха. Це безсумнівно. Але діалектичний матеріалізм Маркса і Енгельса іде далі енциклопедистів і Фейєрбаха, застосовуючи матеріалістичну філософію до галузі історії, до галузі суспільних наук. Ми повинні боротися з релігією. Це — азбука *всього* матеріалізму і, отже, марксизму. Але марксизм не є матеріалізм, що спинився на азбуці. Марксизм іде далі. Він говорить: треба *вміти* боротися з релігією, а для цього треба *матеріалістично* пояснити джерело віри і релігії у мас» *(т. 17, с. 392)*.

Завоюванням А. м. є розкриття соціального коріння релігії як вирішальної умови в поясненні її виникнення. На відміну від домарксівських атеїстів А. м. не обмежується зведенням релігії до її земної основи. За словами К. Маркса, цю земну основу «саму треба зрозуміти в її суперечності, а потім практично революціонізувати шляхом усунення цієї суперечності» *(т. 3, с. 2)*.

А. м. вільний від класової обмеженості, звернений не до окремих представників освіченої частини суспільства, а до широких народних мас, не залишає

ніяких лазівок для *фідеїзму* та різних рафінованих форм попівщини. Він є ідеологією робітничого класу, виражає його інтереси і прагнення, служить справі духовного розкріпачення трудящих мас від пережитків і помилок минулого. А. м. піддає критичному аналізові весь комплекс реліг. уявлень і понять: віру в бога, безсмертя душі, особисте спасіння, приречення і т. ін. З послідовно матеріалістичних позицій він дає обгрунтування неспроможності релігії.

Розглядаючи релігію як продукт соціально-економічного і духовного гніту, А. м. вказує, що подолання її безпосередньо зв'язано із знищенням тих суспільних відносин, які породжують релігію. В цьому зв'язку А. м. висвітлює шляхи і способи подолання реліг. вірувань.

Основоположними принципами А. м. є: 1) оцінка релігії як сукупності ідей, породжених залежністю людини від стихійних сил природи і чужих їй соціальних умов життя; 2) з'ясування зв'язку між релігією та інтересами реакц. класів, зацікавлених в увічненні релігійних та соціальних ілюзій; 3) усвідомлення того факту, що боротьба з релігією є в першу чергу боротьба з тими соціально-економічними порядками, спотвореним відображенням яких вона є; 4) висновок, що ліквідація релігії є однією з вирішальних передумов розкріпачення творчої активності мас для боротьби за зміну умов земного життя.

А. м. формує у трудящих мас атеїстичний світогляд, який за своїм змістом і суспільною значимістю є важливим фактором свідомого перетворення дійсності, утвердження комуністичної свідомості і переконаності. А. м. є теоретичною основою системи атеїстичного виховання, дає змогу точно визначити вибір засобів, форм і методів ідейного впливу на віруючих.

Атеїсти́чне вихова́ння — складова частина комуністичного виховання, цілеспрямований вплив на людей для вироблення у них науково-матеріалістичного світогляду, атеїстичної переконаності. Необхідність А. в. в умовах соціалізму визначається одним із найважливіших завдань комуністичного будівництва — вихованням нової людини. Цей процес нерозривно зв'язаний з подоланням у свідомості і поведінці людей пережит-

ків минулого, в т. ч. реліг. забобонів. Науковою основою А. в. є марксизм-ленінізм. Об'єктивні умови, які створюють можливості для широкої виховної роботи по подоланню реліг. пережитків, формуванню атеїстичної переконаності, виникають в результаті рев. перетворення суспільства, утвердження нових соціалістичних відносин. Соціальні корені релігії виявляються підірваними. Зумовлений об'єктивними законами процес відмирання релігії не відбувається стихійно. К. Маркс писав: «...наша думка така: *релігія буде зникати* в тій мірі, в якій буде розвиватися соціалізм. Її зникнення повинно відбутись у результаті суспільного розвитку, в якому велика роль належить вихованню» («Вопросы истории КПСС», 1966, № 10, с. 11). Величезне значення в А. в. мають такі фактори, як культурна революція, підвищення загальноосвітнього рівня народу, марксистсько-ленінська освіта трудящих та ін. У практиці виховної роботи в нашій країні вироблено різноманітні форми і методи А. в. Серед них: виховання дітей і підлітків у сім'ї і школі, науково-атеїстична пропаганда, ідейний вплив на людей засобами масової інформації та пропаганди, участь різних громадських організацій у формуванні атеїстичної переконаності, впровадження нових соціалістичних свят і обрядів для подолання реліг. обрядовості тощо. У виховній роботі серед віруючих додержуються диференційованого підходу до різних груп населення. Враховуючи те, що значна частина віруючих не зв'язана з суспільно корисною працею, важливо здійснювати А. в. за місцем проживання. В усіх випадках необхідно ставитися до віруючих з великим тактом, не ображаючи їх реліг. почуттів. Важлива роль в А. в. належить конкретним соціологічним дослідженням релігійності населення, ефективності атеїстичної роботи, що дає змогу виробити найбільш дійові методи впливу на людей. А. в. передбачає не лише критику релігії, реліг. моралі, а й утвердження позитивної життєвої програми, науково-матеріалістичних поглядів і уявлень, норм комуністичної моралі. Це зумовлює необхідність використання в А. в. досягнень науки і суспільної практики. Однак головним у відриві людей від релігії, формуванні у них атеїстичної переконаності є залучення їх до активної

виробничої і громадської діяльності. В даному разі важлива виховна функція належить виробничим трудовим колективам. Виходячи з настанов КПРС про те, що формування марксистсько-ленінського світогляду є серцевиною усієї ідейно-виховної роботи партії, всі партійні, громадські орг-ції повинні розглядати А. в. як одне з найактуальніших завдань будівництва комуністичного суспільства.

Ая́т — вірш у *Корані.* Кілька А. становлять суру (главу) в «священній» книзі мусульман.

Б

Бабі́зм (від араб. ворота) — сектантська течія в *ісламі*, яка відобразила масовий демократичний рух в Ірані у 1848—1852 рр., спрямований проти феодалізму, шахського самодержавства і засилля іноземного капіталу. Засновник Б.— Алі-Мухаммед. Використавши вчення про скорий прихід мусульманського месії — махді та ідею про періодичне втілення божества в пророках, Алі-Мухаммед оголосив себе в 1844 р. Бабом, тобто втіленням божества, вратами божественного одкровення, посередником між богом і людьми. Принципи свого вчення Баб виклав у книзі «Беян» («Одкровення»). Його вчення є результатом своєрідної реформи ісламу, доповненням до *Корану* і нагадує вчення шиїтських сект. Б. проповідує пантеїстичну концепцію божества (див. *пантеїзм*), ідею виникнення світу шляхом еманації, тобто містич. витікання творчої енергії божества, та ідею воскресіння з мертвих шляхом переселення душ.

Базилі́ани (василі́ани) — ченці східного обряду в католицькій церкві, що дістали свою назву від імені відомого діяча християнства 4 ст. Василія Великого, який вважається засновником їх чернечого ордену. Виникнувши у Візантії, Б. потім переселились у Зах. Європу. Проте великого поширення не дістали і помітного впливу на церковне життя не справили. Найактивніша діяльність Б. відноситься до періоду, що настав після укладення *Брестської унії* (1596 р.). Зазнавши реорганізації, орден Б. перетворився, по суті, в уніатський орден, який проводив політику римських пап по окатоличуванню населення Литви, Зах. України і Білорусії. У першій половині 18 ст. у віданні Б. опинилися всі уніатські монастирі. Орден Б. став великим земельним власником. З поділом Польщі орден практично втратив свою самостійність. Окремі монастирі Б. до середини 19 ст. на території Росії були ліквідовані. Частина Б. перейшла в православ'я або переселилась у Зах. Європу. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції Б. активно включаються в антирадянську діяльність. Нині виступають з релігійною і націоналістичною пропагандою, використовуючи радіо Ватікану

Бапти́зм (від грец. baptizo — занурюю у воду) — один з різновидів *протестантизму*, що виник на початку 17 ст. Поширений головним чином в Америці і Європі. Є Всесвітній союз баптистів (штаб-квартира у США). Баптисти більш послідовно, ніж інші протестанти, додержуються принципу спасіння лише шляхом особистої віри, надають великого значення божественному одкровенню, можливості містич. «спілкування з богом», вченню про приречення, проповіді релігійної моралі. Б. не визнають *ікон*, святих, *мощей*, *розп'яття*, облачення. Молитовні збори громади складаються з колективних молитов і співів, повчальних бесід. Хрещення здійснюється над дорослими. Проводяться також обряди *хлібопереломлення* і *висвячення*. Святкуються *різдво*, *великдень*, *трійця* та ряд інших, зв'язаних з поклонінням Христу, свят, а також день жнив — підбиття підсумків духовної діяльності. Розрізняються напрями: «загальні» баптисти, які вважають, що Христос спокутував гріхи всіх людей, і «окремі» (їх величезна більшість) — вважають, що спасіння поширюється лише на обраних, яким воно визначене богом і яких він наділяє з цією метою вірою. Баптистські громади вважають себе автономними. управляють ними виборний пресвітер і церковна рада. Виникнувши як дрібнобуржуазна за своїм соціальним змістом течія, Б. потім став виразником інтересів великої буржуазії. Для сучасного Б. характерна неоднорідність соціального складу. В Росії Б. поширився в пореформених умовах другої половини 19 ст. у селянському і міщанському середовищі в основному на базі громад штундистів (див. *штундизм*). У 1944 р. баптисти об'єдналися з євангельськими християнами в церкву *євангельських християн-баптистів*.

Беатифіка́ція — приєднання до «лику блаженних» у католицькій церкві. Процес Б. офіційно регламентований і відбувається, як правило, протягом кількох років. Остаточне рішення про приєднання до «лику блаженних» належить римському папі. Б. використовується церквою для посилення впливу на віруючих. Див. також *Канонізація*, *Святих культ*.

Безпопі́вці — одна з течій у старообрядництві, яка виникла в 17 ст. і відкидає церковно-православну іє-

рархію, таїнство священства. Б. твердять, що з часів Никона (17 ст.) православ'я відійшло від істинної віри і тому саме існування «законних» пастирів стало неможливим. За вченням Б., кожен християнин є священиком. Із таїнств вони визнають тільки *хрещення* і *сповідь.* Богослужіння у Б. здійснюються виборними наставниками або начотчиками. Під впливом соціальних і реліг. суперечностей течія розпалася на ряд напрямів і злагод: перехрещенці, нетівці, авраамівщина, розстригівщина і т. ін. В основному протест Б. проти кріпосницьких порядків і засилля православної церкви мав пасивний характер, розчарування в дійсності приводило Б. до ідей про настання «кінця світу», до фанатизму, а іноді навіть до самоспалення. Після 1917 р. відбувається швидке стирання відмінностей між напрямами Б. За роки Радянської влади багато громад Б. розпалося, незначна кількість їх залишилась у деяких районах РРФСР, Прибалтиці, Білорусії, на Україні.

Безсме́ртя душі́ — реліг. уявлення, яке грунтується на визнанні існування *душі,* окремої сутності, незалежної від тіла. Віра в Б. д. виникла в глибоку давнину. За словами Енгельса, ця віра є результат незнання первісними людьми будови людського тіла, невміння пояснити природу сновидінь, що привело до уявлення, нібито мислення і відчуття — прояви діяльності особливого начала — душі, яка живе в тілі і покидає його після смерті. Віра в Б. д. існує в різних модифікаціях практично у всіх релігіях. Особливо яскраво вона виражена у християнстві, у вченні про *рай* і *пекло,* про загробну відплату. Незважаючи на те, що наука давно довела цілковиту неспроможність уявлення про душу як самостійну сутність, а значить про Б. д., вони продовжують займати центральне місце в релігійному віровченні, виконуючи втішливу функцію — одну з основних функцій релігії у класовому суспільстві.

Бенедикти́нці — див. *Ордени чернечі.*

Біблі́йна кри́тика — інтерпретація і оцінка міфологічного, релігійного, філософського, етичного та художнього матеріалу, з якого складається Біблія, а також осмислення відображених у ній явищ матеріального і духовного життя. Б. к. прийнято ділити на раціоналістичну та історичну. Перша сягає в 2 ст. н. е. і зв'язана

з памфлетом «Правдиве слово» римського письменника Цельса. Раціоналістична Б. к. займається встановленням суперечностей і різночитань, аналізом міфічних сказань та біблійної картини світу, змісту приписів і повчань Біблії. Видатними представниками раціоналістичної Б. к. були французькі матеріалісти, просвітителі 18 ст.: Ж. Мельє, Вольтер, П. Гольбах, К. Вольней, С. Марешаль. Історична Б. к. бере свій початок у 16 ст., але всебічний розвиток зв'язаний з «Богословсько-політичним трактатом» видатного голландського філософа Б. Спінози. Історична Б. к. досліджує історію походження біблійних книг і їх зміст, вдаючись до допомоги лінгвістики та археології. Найбільш відомими представниками її були французький лікар Ж. Астрюк, німецькі біблієзнавці В. де Вітте, К. Граф і Ю. Велльгаузен, представники т. зв. тюбінгенської школи Ф. Бауер, Д. Штраус і Б. Бауер, а також міфологічної школи Дж. Робертсон, А. Древс і С. Люблінський. Вчені-марксисти П. Лафарг, І. І. Скворцов-Степанов, Н. М. Нікольський, Ом. Ярославський, І. Г. Франц-Каменецький, А. Б. Ранович та ін., спираючись на принципи марксистсько-ленінської методології, намітили нові шляхи в Б. к. Досліджуючи біблійні тексти, вони зв'язують їх з соціально-економічною, політичною і духовною історією стародавніх народів.

Біблія (від грец. biblia — книги) — «священна» книга в *іудаїзмі* і *християнстві*, стародавня пам'ятка писемності, що створювалась протягом величезного історичного періоду — з 13 ст. до н. е. по 2 ст. н. е. Б. складається з двох частин: *Старого завіту* і *Нового завіту*. Старий завіт визнають як «святе письмо» іудеї та християни, Новий завіт — тільки християни. За вченням церкви, Б. вважається «богонатхненним словом». Однак текстологічний і філологічний аналіз біблійних книг, дослідження соціальних умов, в яких вони складались, повністю спростовують церк. уявлення про походження Б. і релігій, що базуються на її основі. Наукою доведено, що Б. пройшла складну і довгу історію, що в ній у фантастичній формі відображені соціальні умови життя стародавніх людей, їх культ і вірування, ідеологічна боротьба, художня творчість, норми моралі, релігійно-філософські та етичні принци-

пи. Як літературна пам'ятка стародавньої писемності Б. включає ритуальні і юридичні кодекси, хроніки, міфи, легенди, притчі, сказання, народні пісні, еротичну лірику, фрагменти героїчного епосу тощо. Закріплюючи у свідомості читачів релігійно-містичні уявлення про світобудову, про норми моралі, про «несповідимість божественного провидіння», про вічний поділ людства на власть імущих і принижених, вселяючи ідеї покори і смирення, Б. відігравала і відіграє реакц. роль. Її вплив посилювався тим, що народна свідомість протягом тисячоліть, вихована церквою в реліг. дусі, сприймала ці ідеї також через мистецтво і літературу. Так, реліг. образність, яка проймає Б., часто ставала реакц. формою естетичного виховання широких народних мас. Водночас біблійні легенди, сюжети і мотиви, що містили в собі ідеали справедливості й рівності людей, справили вплив на мистецтво, зв'язане з народними рухами (пісні таборитів, гуситів, «Послання» Т. Мюнцера та ін.), а пізніше й на гуманістичну творчість епохи Відродження. Багато біблійних образів і мотивів, які давно втратили зв'язок з реліг. текстами, стали загальновживаними: такими є змій як підступний спокусник, гірка чаша як символ страждання, голуб як вісник добра та ін. В умовах сучасного суспільства Б. і біблійні образи є знаряддям реліг. пропаганди і продовжують відігравати реакц. роль. Новий і багатий матеріал для вивчення Б. та наукової критики біблійного тексту дають недавні знахідки на березі Мертвого моря, де були виявлені численні залишки рукописних книг (див. *Кумранські рукописи*). Вивчення їх ще не закінчено, однак вже знайдено переконливі підтвердження, що тексти, які ввійшли до складу Б., є результатом тривалого розвитку.

Білокрини́цька ієра́рхія — течія попівського напряму в старообрядництві (див. *попівці)*. Історія її виникнення зв'язана із створенням самостійної церковної ієрархії в старообрядництві. Після розколу попівці не мали своїх священиків, оскільки право «посвячувати» в сан священика належало єпископам, яких у них не було. Згодом вдалося знайти єпископа (босно-сараєвський митрополит Амвросій), що погодився примкнути до попівської течії старообрядців і в 1846 р. переїхав

з Константинополя в село Біла Криниця на Буковині (в той час територія Австрії), де розташувалася громада попівців, які переселилися з Росії. Створена ієрархія дістала назву Білокриницької. У 1853 р. була заснована Московська архієпіскопія — центр Б. і. у Росії. Було утворено т. зв. «Духовний священний собор, або раду». В 1862 р. частина ієрархів виступила з т. зв. «Окружним посланням», в якому закликала відмовитися від деяких сторін віровчення, що були причиною відокремлення старообрядців від православної церкви. Викликані «Посланням» розбіжності призвели до утворення двох напрямів: «окружників» (прихильників «Послання») і «неокружників», або «розладників». Тепер Б. і. займає провідне місце в старообрядництві. Управляє нею рада, очолювана архієпіскопом московським і всієї Русі. Центр — у Москві на Рогозькому кладовищі. Має близько 150 храмів. Прихильники Б. і. є на території РРФСР, України, Білорусії, Молдавії.

Бла́говіст — різновид церк. передзвону. Здійснюється за допомогою одного дзвона. Церковний статут визначає характер Б. під час того чи іншого свята, кількість ударів, а іноді називає і дзвін для Б.

Благові́щення — христ. свято; в *православ'ї* належить до числа *дванадесятих свят*. В основі його лежить євангельський міф про те, що посланець бога — архангел Гавриїл з'явився обраниці божій Марії і сповістив про її непорочне зачаття від духа святого і про народження сина божого Ісуса Христа. Міф про непорочне зачаття запозичений із глибокої давнини і був поширений у дохристиянських релігіях Стародавньої Індії, Стародавньої Греції, Стародавнього Рима.

Святкування Б. встановлено в 4 ст., після того як *різдво, хрещення* і богоявлення, що святкувалися в один день, почали відзначатись окремо. За різдвом було закріплено 25 грудня, за хрещенням і богоявленням — 6 січня. Дату Б. «визначили», відрахувавши назад від 25 грудня 9 місяців. На Русі свято Б. збіглося з початком весняних с.-г. робіт. Багато зв'язаних з ними язичеських обрядів були запозичені і ввійшли в богослужб. канон. Під час Б. духовенство в своїх проповідях прославляє богородицю, підкреслюючи, що саме

праведним життям, покірливістю, смиренням вона «сподобилася» стати матір'ю «втіленого сина божого».

Благода́ть — у христ. віровченні — божественна милість, дарована людині. У стародавніх християнських громадах під Б. найчастіше розуміли «дар» чудотворення, пророцтва і т. ін. Згодом християнське віровчення почало розглядати Б. як необхідну умову для «спасіння». В період становлення християнства між ченцем Пелагієм (360—418) і Августином Блаженним (354—430) відбувалася дискусія про Б. Пелагій твердив, що людина може досягти спасіння власними силами без божої допомоги. Вселенський собор в Ефесі у 431 р. засудив пелагіанство як єресь. За вченням Августина, окрема людина може досягти спасіння тільки з божою допомогою, якою і є Б.

Церква прийняла вчення Августина про Б. як істинне. Його визнає і сучасне християнство. Православні богослови заявляють, що Б. дається віруючим лише через церкву і духовенство, яке нібито наділене особливою Б.— *священством.* Це вчення розраховане насамперед на зміцнення становища духовенства.

Благослове́ння — реліг. обряд, при якому на щось або на когось прикликається божественне заступництво. Слово Б. має й інший зміст — вихваляння і прославляння бога. Разом з іншими обрядами Б. становить необхідну дію при здійсненні таїнств і служб, використовується церквою для психологічного впливу на віруючих.

Бог — основне реліг. уявлення. В суч. релігіях це, як правило, верховна сутність, наділена вищим розумом, абсолютною досконалістю, всемогутністю, яка створила світ і управляє ним. За христ. поняттями Б.— це істина, добро і краса.

Виникнення ідеї Б. зв'язане з уособленням первісною людиною чужих і ворожих їй стихійних сил природи. За словами Ф. Енгельса, «прагнення до уособлення створило всюди богів» *(т. 20, с. 590).* Поряд з силами природи людині протистояли такі ж чужі і ворожі суспільні сили, які з тією ж необхідністю панували над нею. «Фантастичні образи,— писав Енгельс,— в яких спочатку відображалися тільки таємничі сили природи, набувають тепер також і суспіль-

них атрибутів і стають представниками історичних сил» *(т. 20, с. 309)*. Природні і соціальні елементи в образах богів поступово зливаються воєдино і виступають як персоніфіковане уособлення усієї реальної дійсності. Так, у стародавніх греків бог Гермес був водночас покровителем красномовства, гімнастики, торгівлі, добробуту і провідником душ у загробному світі.

З'ясування причин виникнення фантастичної ідеї Б. почалось уже в стародавньому світі. У 5—4 ст. до н. е. в Греції виникли погляди, які набули пізніше розвитку в т. зв. натуралістичній теорії, що зв'язує виникнення ідеї Б. з невмінням людини правильно пояснити стихійні сили природи; антропологічній теорії, яка виводить ідею Б. з обожнення видатних людей, і теорії обману, що розглядає Б. як вигадку жерців, які намагались увічнити свій вплив на людину, зміцнити своє привілейоване становище в суспільстві. Ці теорії поділяло багато прогресивних мислителів середньовіччя і нового часу. Психологічні основи уявлень про Б. розкрив Фейєрбах. Він показав, що змістом ідеї Б. є абсолютизована сутність людини, спроектована на уявлювану істоту. В 19—20 ст. ст. найбільший вплив мали міфологічна, анімістична і соціологічна школи, які по-різному вирішували проблему походження ідеї Б. Представники міфологічної школи (Грімм, Мюллер) вважали виникнення уявлень про бога результатом уособлення різних космічних явищ (Сонця, Місяця, планет); прихильники анімістичної школи (Тейлор, Спенсер) трактували ідею Б. як підсумок еволюції уявлень про душу; з точки зору соціологічної школи (Дюркгейм) Б.— це символ, змістом якого є обожнення самого суспільства. Всі ці теорії мали позитивне значення, оскільки ставили під сумнів реліг. твердження про вічність божественної ідеї, хоч і були обмеженими і ненауковими. Тільки основоположники марксизму розкрили соціальні та гносеологічні корені ідеї Б., її реакційну соціальну роль. В. І. Ленін писав: «Бог є (історично і житейськи) насамперед комплекс ідей, породжених тупою придавленістю людини і зовнішньою природою і класовим гнітом,— ідей, які *закріплюють* цю придавленість, *присипляють* класову бороть-

бу» *(т. 48, с. 227).* Ідея Б. в антагоністичному суспільстві завжди використовувалась для виправдання й захисту експлуататорських суспільних порядків, зв'язувала пригноблені класи вірою в божественність гнобителів.

Нині в більшості релігій спостерігається намагання осучаснити уявлення про Б. стосовно до нових поглядів віруючих. Багато богословів поділяють точку зору німецького протестантського теолога Р. Бультмана, який вважав необхідним звільнити уявлення про Б. від міфологічних нашарувань і зробити його тим самим зрозумілим сучасній людині. Значний вплив має концепція «безрелігійного християнства» Д. Бонхеффера, що акцентує увагу не на всесиллі й всемогутності Б., а на євангельських етичних принципах, які й повинні свідчити про буття Б. в житті людини.

В оновленні уявлень про Б. теологи широко використовують традиційні і нові докази його існування (див. *Богопізнання, Докази буття бога, Теодицея, Модернізм).*

Богобудівни́цтво — релігійно-філософська течія в Росії, яка виникла після поразки революції 1905—1907 рр. і ставила за мету створення нової релігії — релігії без бога. Б. відображало страх і розгубленість серед дрібної буржуазії та буржуазної інтелігенції в період столипінської реакції. На позиціях Б. опинились деякі учасники соціал-демократичного руху з числа нестійких в ідейному відношенні інтелігентів (Богданов, Базаров, Луначарський, Юшкевич, Валентинов та ін.). Проповідуючи нову, «соціалістичну релігійну свідомість», Б. намагалось розглядати марксизм як реліг. систему, спрямовану на досягнення комуністично-релігійної рівності і братерства. Релігія зображувалась Б. як моральний і естетичний ідеал, здатний об'єднати людство. В «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі», в листах до М. Горького В. І. Ленін розкрив органічний зв'язок Б. з філософським ревізіонізмом, російським махізмом, особливо з емпіріомонізмом Богданова. Ленін охарактеризував Б. як результат ідейних хитань частини соціал-демократичної інтелігенції, яка перебувала під впливом дрібнобуржуазної ідеології, показав, що Б. несумісне з марксизмом і є ідейним однодумцем *бого-*

шукання, а в політиці — опорою ліквідаторства і одзовізму. Б. було ідейно розгромлене В. І. Леніним.

Богодухнове́нність, богонатхне́нність — реліг. термін, який означає «навіяний богом». Б. приписується «священним» книгам різних релігій. Тим самим підкреслюється, що вони мають божественний характер, навіяні авторам з неба. Однак уявлення про Б. *Біблії*, *Корану* та ін. книг, що визнаються як «священні», спростовується аналізом їх тексту, який містить багато нісенітниць, суперечностей, помилкових положень і т. ін.

Богопізнання́ — осягнення бога людиною, термін, який богослови застосовують у своїх спекулятивних розумуваннях про існування бога, про можливості і шляхи його пізнання. Знання про бога, твердять вони, людина може здобути із «св. письма» або «надприродного одкровення», а також «природного одкровення». Вчення про «надприродне одкровення» як джерело Б. виходить з віри в існування бога. Тому мова фактично йде не про пізнання, а про ілюстрацію прийнятої на віру тези. Відчуваючи хиткість опори на «св. письмо», богослови намагаються підкріпити її вченням про «природне одкровення». За цим ученням, нібито можна пізнавати бога, вивчаючи природу, людину. Так, виявляючи в природі причинність, доцільність, закономірність, людина нібито пізнає бога як творця всього існуючого, а пізнаючи свою сутність, вона пізнає властивості бога, який створив її за своїм образом і подобою.

В сучасному богослов'ї має велике поширення вчення про «досвідне Б.», яке твердить, що бога нібито можна осягнути у «внутрішньому досвіді» шляхом «переживання» його присутності. Однак психологіч. наука переконливо довела, що наявність реліг. почуттів у віруючих не є свідченням існування бога: вона говорить лише про деформацію почуттів під впливом реліг. уявлень. Таким чином, поняття Б. позбавлене реального змісту, бо воно не має реального об'єкта. Пізнання є процес адекватного відображення людиною навколишнього світу — об'єктивної реальності, а бог є не що інше як вигадка, що існує тільки в свідомості віруючих. Див. також *Докази буття бога*.

Богосло́в'я, теоло́гія (від грец. theos — бог і logos — вчення; вчення про бога) — систематичний виклад, обгрунтування і захист учення про бога, його властивості, якості, ознаки; комплекс доказів «істинності» догматики, реліг. моралі, правил і норм життя віруючих і духовенства, встановлених тією чи іншою релігією.

Основи христ. Б. закладались у перші століття християнства в боротьбі з численними єретичними вченнями. Спочатку Б. було переважно апологетичним. Його завданням було довести переваги нової релігії перед іншими віруваннями. Відомими апологетами раннього християнства були Юстин, Іриней Ліонський, Тертулліан, Климент Александрійський, Ориген. Надалі т. зв. «отці» і «вчителі» церкви — Василій Великий, Іоанн Златоуст, Григорій Нисський, Ієронім, Августин Блаженний та ін. дали систематичне тлумачення христ. віровчення. В середні віки Б. стає пануючою формою ідеології, набуває яскраво вираженої політ. спрямованості. «Догмати церкви,— писав Ф. Енгельс,— стали одночасно і політичними аксіомами, а біблійні тексти дістали в усякому суді силу закону» *(т. 7, с. 343)*. Б. було головн. перешкодою на шляху прогресу, науки й культури. Воно відстоювало уявлення про нерухомість землі, яка нібито була центром Всесвіту, обгрунтовувало ідею незмінності існуючих суспільних порядків, благословляло систему нерівності, експлуатації і гноблення.

Кожна релігія має власну богословську систему. В християнстві розрізняють Б. католицьке, православне, протестантське. Вони містять такі догматичні уявлення, які не тільки не визнаються, а й засуджуються іншими христ. церквами. Будь-яка з цих систем псевдонаукова. Але в одній можуть переважати раціоналістичні прийоми й засоби обгрунтування віровчення, в іншій — містичні, в одному випадку можливе додержання ортодоксальної традиції, в іншому — ліберальне переосмислення застарілих понять і уявлень. Під системою Б. звичайно мається на увазі набір різних дисциплін, кожна з яких викладає і обгрунтовує різні сторони віровчення і культу. Сюди входять: основне (апологетичне), догматичне, моральне Б., *екклe-*

сіологія, екзегетика, церковна археологія і т. д. Б. тісно змикається з реліг. філософією. Нині Б. переживає глибоку кризу, що виявляється в іспуванні величезної кількості найбільш суперечливих теологічних концепцій, у відмові від деяких традиційних уявлень і т. ін.

Богослужбо́ві кни́ги — церк. книги, за якими здійснюється богослужіння. У православ'ї найважливішими Б. к. є «Типікон», «Устав», «Служебник», «Октоїх», «Мінеї», «Требник», «Молитвослов» та ін. Усі вони надруковані церковно-слов'янською мовою. «Типікон» містить правила й настанови щодо проведення богослужінь. У «Служебнику» вміщені служби денного кола, тексти *літургій,* свята і списки «святих». У «Мінеях» («Місячниках») даються служби по місяцях. «Требник» містить вказівки щодо проведення *хрещення, миропомазання, сповіді,* шлюбу, *єлеосвячення* та причащання хворих. Тут же вміщені тексти відспівування померлих, молитов при освяченні води, посівів, будинків, пасік, стад, храмів, вівтарів і т. п. Для особистого користування призначаються збірники різних молитов — «Молитовники». Призначення Б. к.— сувора регламентація культу.

Богошука́ння — релігійно-філософська течія, яка виникла в Росії на початку 20 ст. і набула найбільшого поширення в період реакції після поразки революції 1905—1907 рр. Метою Б. була боротьба з марксизмом і робітничим рухом за допомогою підновленої, модернізованої релігії. В. І. Ленін, викриваючи реакц. суть Б., підкреслював, що воно намагалося «відновити містику», «відновити релігійний світогляд», використовуючи найвитонченіші прийоми духовного одурманювання мас. Прихильники Б. твердили, що російському народові притаманна споконвічна релігійність, духовне прагнення до пошуків ідеалів добра й досконалості, закладених у релігії. Представники Б.— філософи-ідеалісти і декадентська інтелігенція (М. Бердяєв, С. Булгаков, Д. Мережковський, З. Гіппіус, М. Мінський) об'єднались у «Релігійно-філософське товариство», видавали релігійно-містичні журнали. Богошукачі закликали інтелігенцію об'єднатися з руською православною церквою для спільного насаджування реліг. свідомості в масах.

Бра́хма — одна з осіб божественної трійці (тримурті) в *індуїзмі* — Брахма, Вішну, Шіва. Вважається вищим творчим началом.

Брахмані́зм — релігія стародавніх індійців, яка була дальшим розвитком *ведичеської релігії* в період становлення рабовласницького суспільства. В свящ. літературу Б. входять Веди і докладні коментарі до них («брахмани», «араньяки» і «упанішади»), складені у 8—6 ст. ст. до н. е. Б. давав реліг. обгрунтування соціальної нерівності, суворому кастовому поділу, освячував привілейоване становище професійних жерців, які складали варну (стан) брахманів. Членам кожної з чотирьох варн (брахмани, кшатрії, вайшії, шудри) приписувались особливі правила поведінки, права, громадянські й реліг. обов'язки *(дхарма)*. Б. вчив, що поряд з ведичеськими богами існує найвищий абсолют — бог-творець Брахма, до злиття з яким повинні прагнути безсмертні душі всіх живих істот, які є частинками Брахми. Але на шляху до цієї кінцевої мети стоїть нескінченний ряд переселень душі, що може втілюватись у найрізноманітніших формах — починаючи від рослин і тварин і кінчаючи брахманами, царями й навіть небожителями. Форма кожного нового народження душі залежить від самої людини, від її прижиттєвих діянь (закон *карми)*, від ступеня її праведності. Найважливішими чеснотами вважались: беззаперечна покора брахманам, обожнення царської влади, виконання дхарми своєї варни, додержання обрядів, які приписані цій варні. Виконання цих приписів вело нібито до нового, кращого перердження душі, а порушення вимог дхарми — до нових нещасливих перероджень. Учення про посмертну віддяку використовувалось пануючими класами для тримання в покорі народних мас. Б. став основою формування *індуїзму*.

Бревіа́рій — у католицькій церкві — короткий збірник молитов, псалмів, гімнів, уривків з *Біблії* і творів *«отців церкви»*, що використовується при богослужінні. Уніфікований і затверджений спеціальною буллою папи Пія V у 1568 р.

Бре́стська церко́вна у́нія (лат. unio — союз) — насильне об'єднання православної і католицької церков

Західної України в 1596 р. при підпорядкуванні правосл. церкви папі римському, визнанні основних католицьких догматів і збереженні правосл. обрядовості. Б. ц. у. використовувалась польськими феодалами для зміцнення своїх позицій на Україні. Ватікан з допомогою «окатоличування» українського населення розраховував поширити свій вплив на Схід. Насильне насаджування католицької віри зустріло опір українського народу. Б. ц. у. була ліквідована на вимогу віруючих на Львівському соборі уніатського духовенства в 1946 р. Див. також *Уніатство.*

Бу́дда (санскр., buddha, букв.— просвітлений істиною, умудрений) — у *буддизмі* найвища з божеств особа, яка досягла абсолютної досконалості і здатна вказати іншим шлях до реліг. *спасіння.* Ім'ям Б. називають також гаданого засновника буддизму Сідхартху Гаутаму, Шак'я-Муні, який нібито жив у центр. частині долини Гангу (Індія) у 7—6 або в 6—5 ст. ст. до н. е. В 1956 р. буддисти урочисто відзначили 2500-річчя з часу цієї події. Окремі відомості про життя і проповідницьку діяльність Б. містить канонічна література буддизму. Більш докладні описи його життя складені в 2—3 ст. ст. н. е. В них тісно переплетені легенди, реліг. міфи і події, запозичені, очевидно, з життя буддистських проповідників.

Будди́зм — одна з трьох світових релігій, яка виникла в Індії в середині 1 тисячоліття до н. е. Пізніше Б. поширився в країнах Півд.-Східн. і Центр. Азії, а також Далекого Сходу. Буддисти твердять, що Б. з'явився в результаті земної проповіді *Будди* Шак'я-Муні. Насправді ж поява нової релігії зв'язана з руйнуванням родоплемінних зв'язків та інститутів, формуванням великих рабовласницьких держав і посиленням класового гніту. Старі племінні релігії вже не відповідали новим суспільним умовам. З великої кількості реліг. груп, які пропонували свої шляхи реліг. «спасіння», при підтримці властей склалася більш-менш єдина буддійська орг-ція і догматика. Б. учить, що життя в усіх його проявах є зло, яке несе страждання всьому живому. Причина зла і страждань — прив'язаність людини до чуттєвого світу перероджень *(сансара),* всі людські почуття, пристрасті, бажання. Подолавши їх,

усвідомивши суєтність і зло світу, можна припинити «круговорот буття», створивши собі таку *карму*, яка приведе до небуття, *нірвани*. Це «спасіння» досягається вступом на «восьмерічний шлях» праведного життя, під яким мається на увазі відмова від усіх людських інтересів, сім'ї, майна, від усього світського, придушення в собі всякого інтересу до земного шляхом самозосередження. Практично таке життя можливе тільки в чернечій громаді. Мирянин міг розраховувати на «краще переродження», лише щедро жертвуючи ченцям і додержуючи 5 моральних вимог: утримання від заподіяння зла, брехні, крадіжки, від плотських надмірностей і алкоголю. Вчення Б. було вигідне пануючим класам, бо звинувачувало в усіх земних стражданнях саму людину, яка нібито створила собі в попередніх переродженнях таку долю, і зображувало покірливість і смирення головними чеснотами, що несуть врятування від страждань земного буття. В описаній формі «хінаяна» («вузький шлях спасіння», або «тхеравада») — одно з відгалужень Б.— поширилась наприкінці 1 тисячоліття до н. е.— на початку 1 тисячоліття н. е. в Індії та за її межами — на Цейлоні й серед народів Індокитаю. В перші століття н. е. виникає другий напрям Б.— «махаяна» («широкий шлях спасіння»), в якому можливості «спасіння» для мирян значно розширюються і полегшуються. В «махаяні» створюється вчення про верховне абсолютне божество. Третім напрямом індійського Б. була «ваджраяна», або «тантризм»,— «таємне» вчення про шляхи досягнення нірвани з допомогою магіч. заклинань і обрядів, яке сягає корінням у староіндійські землеробські культи. У формі «махаяни» і частково «тантризму» Б. поширився з Північної Індії на територію сьогоднішнього Афганістану і радянських середньоазіатських республік, Китаю, Кореї і Японії, частково з'єднавшись з *даосизмом* і *синтоїзмом* і поклавши в Тібеті початок *ламаїзму*. Нині орг-ції Б. в азіатських країнах відіграють найрізноманітнішу соціальну роль — від антикомуністичної («традиційний Б.» в Японії, ряд буддійських організацій у Бірмі, Таїланді, В'єтнамі та ін. країнах) до активної боротьби за нац. незалежність (багато організацій Б. в Півд. В'єтнамі, на Цейлоні, у Непалі та ін.). У фор-

мі т. зв. *«дзен»* Б. набув за останній час поширення серед частини інтелігенції і молоді США і західноєвропейських держав.

Бузувíрство релігíйне — жорстокість на грунті реліг. фанатизму, а також завдання шкоди здоров'ю і гідності особи під час виконання реліг. обрядів, постів або участі в молитовних зібраннях. У нашій країні заборонено законодавством про культи (ст. 227 Карного кодексу РРФСР та відповідні статті карних кодексів інших союзних республік передбачають відповідальність за орг-цію або керівництво групою, діяльність якої пов'язана із завданням шкоди здоров'ю громадян). Бузувірство зустрічається в громадах *п'ятидесятників, інокентіївців, мурашківців, хлистів, скопців.*

Бýлла (лат. bulla — кулька) — розпорядження, послання, звернення римського папи, скріплене круглою печаткою.

Бухманíзм — реакц. релігійно-етична і політична течія в ряді кап. країн, названа за ім'ям її засновника — амер. лютеранського священика Ф. Бухмана (1878—1961). Прихильники Б. заперечують «традиційну релігію» і висувають лозунг: «Створення нового світу через створення нових людей». Усі соціальні біди й конфлікти бухманісти оголошують результатом зіпсованості людської природи, а засобом боротьби зі злом у світі — «моральне переозброєння», обов'язкове додержання «чотирьох абсолютів»: чесності, чистоти, самовідречення і любові. Б. проповідує ідеї всепрощення, класового миру, співробітництва праці з капіталом. Б. виступає проти класової боротьби, проголошує соціальну гармонію, тому дістає фінансову й політичну підтримку з боку правлячих кіл кап. держав, особливо США. Не маючи постійних молитовних будинків, бухманісти посилено пропагують свої погляди через радіо, пресу, телебачення, використовуючи всі засоби ідеологічної обробки трудящих. Для пропаганди антикомунізму, підриву робітничого руху, зміцнення реліг. забобонів Б. створив у 1938 р. організацію «Моральне переозброєння». Нині Б. втратив свій вплив.

В

Вавіло́нське стовпотворі́ння — біблійний міф, який фантастично пояснює факт існування на землі величезної кількості різних народів і мов. Згідно з цим міфом, до В. с. люди становили єдиний народ, який розмовляв однією мовою. Після всесвітнього потопу вони вирішили збудувати в м. Вавілоні вежу висотою до небес. Людське зухвальство й гординя викликали гнів бога, і він перемішав мови й людей так, що вони перестали розуміти один одного і були змушені припинити будівництво вежі. Після цього бог розсіяв людей по всій землі. Церковники використовують наївний міф про В. с. для обгрунтування религ. вчення про марність людських прагнень до пізнання та перетворення світу. Досягнення сучасної науки й техніки переконливо свідчать про неспроможність цього міфу, як і реліг. світогляду в цілому.

Вакхана́лії (лат. bacchanalia — торжество, присвячене Вакху) — свята на честь староримського бога веселощів, вина й виноробства Вакха, які відбувались у нічний час і мали характер бурхливих оргій і містерій, відповідають старогрецьким святам на честь бога виноробства Діоніса. В. увібрали в себе ряд елементів східних релігій. Поклонники Вакха, сп'янілі від вина та ін. збуджуючих засобів, доходили до стану екстазу. Римський сенат у 2 ст. до н. е. заборонив В.

Вальпу́ргієва ніч — ніч з 30 квітня на 1 травня, коли, за германськими народними повір'ями, на вершині гори Броккен (Німеччина) під проводом сатани відьми і чаклуни збираються на щорічний «шабаш». Повір'я склалося близько 8 ст. В той час язичники були змушені святкувати прихід весни таємно внаслідок переслідування з боку христ. церкви. В цих торжествах набожні християни бачили прояв нечистої сили. День святої Вальпургії, який відзначався християнами 1 травня, був введений замість язичеського свята початку весни. Вальпургія нібито охороняла від підступів сатани і його поплічників. Легенда широко використовувалась христ. духовенством для поширення реліг. уявлень, віри в існування чортів, відьом та ін.

Варфоломі́ївська ніч — ніч на 24 серпня 1572 р. (свято св. Варфоломія), протягом якої католики у Франції учинили масову різню протестантів-гугенотів. Тільки в Парижі було вбито близько 5 тис. чоловік. Загальна кількість убитих у країні досягла 30 тис. Боротьба між католиками та гугенотами була фактично боротьбою між земельною аристократією і силами буржуазії, що народжувалася. Папа Григорій XIII привітав криваву розправу і встановив спеціальну медаль. В. н. стала символом віроломства та реліг. фанатизму.

Ватіка́н — держава-місто (частина м. Рима), центр римсько-католицької церкви, резиденція папи. Площа 44 га. Населення — близько 1000 чоловік. Має свої грошові знаки, радіостанції, тюрму, розгалужений пропагандистський апарат. Видає газету «Оссерваторе романо» (виходить з 1861 р.). Збройні сили Ватікану складаються з нечисленної гвардії, жандармерії (карабінерів) і особистої охорони папи. Держава В. існує в межах, визначених Латеранською угодою, укладеною папою Пієм XI з фашистським урядом Муссоліні в 1929 р. В. підтримує дипломатичні відносини з рядом країн. Верховну владу (законодавчу, виконавчу, судову) в державі має папа, який призначає губернатора з мирян і раду при губернаторі для підтримання громадського порядку, охорони власності і т. д. Доходи В. складаються за рахунок податків і різних зборів (за вінчання, присвоєння дворянських титулів та ін.), пожертв різних держав (найбільшим жертводавцем є США) і доходів від власних капіталів. В. володіє «Банком святого духа», який зв'язаний з іншими католицьк. банками. Під контролем В.— значна частина капіталів Італії, йому належать підприємства у Франції, Іспанії, Португалії, Швейцарії, Аргентіні, Бразилії та в ряді інших країн. Щорічні доходи від майна і підприємств, які належать В. в США, становлять близько 1 млрд. дол. В. завжди активно підтримував найреакційніші сили, виступав проти комуністичного й робітничого руху. З перших днів існування Радянської держ. В. був у числі її найлютіших ворогів. З приходом до влади фашистських режимів в Італії і Німеччині В. вступив з ними в тісні відносини. Після розгрому фашизму В. зв'язав свою політику з антикомуністич-

ним агресивним курсом реакц. кіл. В результаті зміни у співвідношенні сил у світі на користь соціалізму В. був змушений пом'якшити свою політику щодо соціалістичних країн. Прагнучи врахувати зміни в сучасному світі, В. нині підтримує ідею мирного співіснування держав з різним суспільним ладом і засуджує війну як засіб розв'язання політичних суперечностей. Ці зміни в політиці зовсім не означають перегляду реакц. ідеології В.

Ватіка́нські собо́ри — див. *Вселенські собори.*

Веди́чна релі́гія, веди́зм — реліг. вірування й обрядовість значної частини населення Індії, які склалися в 2 — на початку 1 тисячоліття до н. е. і дістали письмове оформлення в збірниках свящ. текстів — Ведах (букв. знання). Веди складаються з чотирьох збірників (самхіт) найдавніших гімнів, молитов, жертовних формул і заклинань: Рігведа, Яджурведа, Самаведа і Атхарваведа. До пантеону В. р. входили спочатку антропоморфні уособлення сил і явищ природи: Агні — бог вогню, Індра — атмосфери, дощу і грози, Сур'я — сонця, Дьяус (Варуна) — неба, Сома — місяця і оп'яняючого напою, Врітра — посухи і т. д. В міру розкладання первіснообщинного ладу, становлення класів і утворення держав функції богів ускладнюються: Індра стає богом війни, царем богів і покровителем земних царів, Варуна — божественним суддею і т. д. Основу культу становили жертвоприношення, які нібито могли забезпечити людям допомогу богів у земному житті, а душам померлих — потрапити в царство небожителів. Керували принесенням жертв спочатку глави племен, общин, сімей, а пізніше — професіональні жерці — брахмани. Дальшим розвитком В. р. став *брахманізм.*

Вели́кдень — див. *Пасха.*

Вели́кі свя́та — свята правосл. церкви, які не входять до числа *дванадесятих свят,* але належать до головних. У календарі правосл. церкви п'ять В. с.— обрізання господнє, різдво Іоанна Предтечі, свята святих апостолів Петра і Павла, усікновення глави Іоанна Предтечі, покров пресвятої богородиці.

Ве́рбна неді́ля, Вхід господній в Єрусалим — свято христ. церкви, встановлене на честь міфічного «входу» Христа в Єрусалим. Святкується в останню неділю

перед *великоднем.* Згідно з міфом, під ноги Христу, який входив в Єрусалим, кидали молоду зелень. Правосл. церква твердить, що це були гілки верби. Таке твердження виникло під впливом дохрист. язичеських культів: у деяких народів у давнину існувало повір'я, що верба має магічні властивості: охороняє людей і худобу від злих духів, будинки від пожеж і т. д. У православній церкві В. н. належить до *двонадесятих свят.*

Вери́ги — важкі металеві ланцюги, окови або інші предмети, що їх постійно носили на собі реліг. фанатики для «приборкання плоті», як доказ своєї віддаості богові.

Вівта́р — східна частина христ. храму, відокремлена у православних церквах від решти приміщення іконостасом. У В. знаходиться престол для освячення дарів. Біля північної стіни стоїть жертовник — стіл, на якому готуються хліб та вино для причастя.

Відлу́чення — церк. кара, засіб дисциплінарного впливу на віруючих, який полягає у виключенні з церкви або реліг. громади. Застосовується у православ'ї, католицизмі, іудаїзмі та інших релігіях, активно використовувався проти єретиків, вільнодумців, учасників революц. виступів. У 1949 р. Ватікан відлучив від церкви католиків, які брали участь у комуністичному русі або співчували йому.

Відокре́млення це́ркви від держа́ви — принцип, проголошений 23 січня 1918 р. декретом Ради Народних Комісарів «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». У декреті дістали практичне відображення сформульовані В. І. Леніним основи ставлення соціалістичної держави до церкви, записані в програмі партії, прийнятій II з'їздом. Декрет не тільки проголосив, а й гарантував громадянам *свободу совісті.* Він був важливим політичним документом, який визначив ставлення соціалістичного суспільства до релігії. Церква перестала бути органом держави, була позбавлена можливості будь-якого втручання в держ. справи. Не втручаючись у канонічну, богослужбову діяльність церкви, зв'язану з задоволенням реліг. потреб віруючих, Радянська держава в декреті та наступних законодавчих актах чітко визначила правовідно-

шення між державою і реліг. орг-ціями. Було скасовано будь-які переваги або привілеї для громадян, а також будь-яке правопозбавлення, зв'язане з віросповідною приналежністю або несповідуванням ніякої віри. З усіх офіційних актів усунуто вказівку на віросповідну приналежність громадян. Відмінено реліг. клятву, присягу, акти громадянського стану (реєстрація шлюбів, народжень, смертей) передано у відання держ. органів. Усе церковне майно стало народним надбанням. Усі церк. орг-ції розглядаються як приватні товариства і існують на кошти від плати за виконання реліг. обрядів, продажу предметів культу і добровільних пожертвувань. Вони перестали користуватися будь-якими держ. привілеями і не одержують від держави фінансової допомоги. Закон забороняє будь-яке втручання церкви у справу виховання дітей і молоді та викладання неповнолітнім релігії у всіх держ., громадських навчальних закладах та інших місцях. Усі церковні орг-ції розглядаються як приватні товариства і не користуються ніякими перевагами та субсидіями від держави. Діяльність церкви обмежується тільки задоволенням реліг. потреб. Забезпечується вільне виконання віруючими реліг. обрядів, якщо вони не порушують громадського порядку і не супроводяться посяганням на права громадян. Усі віруючі і служителі культу є повноправними громадянами Радянської держави, і будь-яка дискримінація прав віруючих громадян не допускається. Відокремлення церкви від держави стало важливою віхою у розвитку соціалістичної демократії в нашій країні.

Відпу́щення гріхі́в — див. *Спо́відь.*

Ві́йни релігі́йні — збройні конфлікти, які відбуваються з різних причин під прапором захисту реліг. ідей. За зовнішньою реліг. оболонкою В. р. завжди криються глибокі соціальні причини, зіткнення економічних і політичних інтересів різних класів та соціальних верств. Тому мотиви В. р. не можна розглядати як основну причину збройних конфліктів. Їх слід вважати скоріше приводом для конфліктів, хоч воюючі сторони не завжди ясно усвідомлюють і уявляють собі справжні причини В. р. Під реліг. лозунгом повсюдного поширення ісламу відбувалось арабське завоювання в Пе-

редній Азії, Півн. Африці та Півд.-Зах. Європі 7—10 ст. ст. Ведення «священних воєн», приписуваних Кораном (див. *Газават*), було інструментом для досягнення певних торгових інтересів. Яскравим прикладом загарбницьких В. р. є *хрестові походи* зах.-європ. феодалів на Схід (11—13 ст. ст.) з метою захоплення торгових шляхів, завоювання нових земель для збіднілих дворян, грабежу. Гуситські війни в Чехії (15 ст., див. *Гусити)* були, навпаки, прогресивними, за своєю суттю національно-визвольними. Нерідко В. р. оголошувалися з метою придушення соціальних виступів пригноблених мас: придушення єресі католицтвом (альбігойські війни 13 ст., хрестовий похід проти селян Півн. Італії в 14 ст.) і т. д. Боротьба буржуазії, що народжувалась, проти феодально-католицької реакції вилилась у форму В. р. в епоху *Реформації* (16—17 ст. ст.). Нерідко у формі В. р. відбувались народні виступи селян проти феодалів, міської бідноти проти патриціїв.

Вільноду́мство — ідейна течія, яка проголошує право розуму на вільний критичний розгляд положень релігії, а також на незалежне від релігії дослідження навколишнього світу. Історично виявлялось у різних формах: у вигляді реліг. скептицизму, *антиклерикалізму, деїзму, пантеїзму*. У середні віки В. найчастіше виступало в реліг. оболонці і виразилось в аверроїстському вченні про *двоїсту істину*, в раціоналізмі П. Абеляра, в деїстичних і пантеїстичних тенденціях філософії Сігера Брабантського, Давида з Діната та ін. Під прапором В. відбувались і народні рухи (єресі).

Проявом В. нового часу є пантеїзм Б. Спінози, деїстичний матеріалізм Ф. Бекона, Т. Гоббса та ін. У наш час носіями буржуазного В. є представники ліберально-буржуазної інтелігенції ряду кап. країн, об'єднані переважно у два союзи: Всесвітній союз вільнодумців і Міжнародний гуманістичний та етичний союз, діяльність яких зв'язана з пропагандою антиклерикалізму, секуляризації різних сторін суспільного життя, світської моралі. Буржуазне В. основну увагу приділяє критиці догматизму й авторитаризму релігії, обмежуючи завдання В. захистом права особи на вільний вибір ідейної позиції. У питанні про причини і подолання релігії стоїть на просвітительських позиціях. Непослі-

довність буржуазного В. полягає в тому, що воно відриває завдання боротьби з релігією від тих соціальних умов і причин, які її породжують і живлять.

Віра релігійна — бездоказово-сліпе (не основане на розумі, даних науки і практики) визнання реального існування надприродних істот, властивостей, відносин і подій, які відбуваються з волі надприродних сил. В. р. є основною ознакою реліг. свідомості, займає в ній центральне місце і відіграє визначальну роль по відношенню до всіх інших її елементів. Вона існує як елемент психіки віруючого, є складним утворенням, яке включає інтелектуальний, емоційний і вольовий моменти. Об'єктивною основою В. р. є соціальні і природні сили, які панують над людиною. У свідомості віруючого вони набувають форми надприродних сил і становлять предмет віри.

Релігійні образи (бога, духа і т. д.), з якими зв'язана В. р., є неправдивими, їх хибність доводиться розвитком практики і пізнання. Проте В. р. примушує віруючого ігнорувати всі факти, які суперечать реліг. уявленням. Образи, що входять до реліг. комплексу, сприймаються віруючим як реально існуючі. Він свідомо відкидає все, що може похитнути його переконаність, і віддає себе під владу В. р., яка є фальшивим орієнтиром у житті людини. Незважаючи на те, що В. р. впадає в явну суперечність з практикою, вона оголошується в релігії найвищою, неминущою цінністю людської свідомості. Вона відкидає розумні докази і виступає непримиренною протилежністю знанню і науці.

Вірме́но-григорiа́нська це́рква — одна із стародавніх христ. церков. *Християнство* було оголошене держ. релігією у Вірменії в 301 р. У 6 ст. вірменське духовенство відмовилося визнати постанову Халкідонського вселенського собору (451 р.) про двоїсту (божественну і людську) природу Ісуса Христа, і В.-г. ц. була проголошена самостійною. Церковне відокремлення було наслідком спільного прагнення пануючих класів Вірменії покінчити з економічною і політичною залежністю від Візантії. На чолі церкви стоїть патріарх-католикос (нині — Вазген II), який обирається довічно. Релігійним центром В.-г. ц. є Ечміадзін (місто поблизу Єревана); тут знаходиться резиденція патріарха-като-

ликоса. Ечміадзінському католикосату підпорядковані Єрусалимський і Константинопольський патріархати, Кілікійський католикосат, єпархії в Європі (Франція, Болгарія, Румунія, Греція), Азії (Індія, Індонезія, Іран, Ірак, Ліван, Сірія), Північній і Південній Америці і т. д. За своїм віровченням і культом В.-г. ц. близька до православної церкви. Їх відрізняє неоднакове розуміння боговтілення (В.-г. ц. вважає Христа тільки богом, а не богом і людиною) і деякі культові особливості (вживання для причащання прісного хліба і цільного вина). Як і всі реліг. об'єднання, В.-г. ц. ідеалізує свою роль і місце в історії, акцентує увагу сучасних віруючих на своєму нібито винятковому значенні в організації визвольної боротьби вірменського народу проти іноземних загарбників, у розвитку мистецтва і культури. Вона пристосовується до нових суспільно-історичних умов, до нового рівня свідомості радянських людей.

Віросповіда́ння — належність до якої-небудь церкви; реліг. об'єднання, яке має своє віровчення, культ та організацію. В. іноді називають конфесією.

Віротерпи́мість — терпиме ставлення до тієї чи іншої релігії, допущення державою різних віросповідань (у тих країнах, де є державна офіційна або покровительствувана релігія). Була прогресивною в період антифеодальної боротьби, бо підривала засилля католицької церкви. У царській Росії «провідним і пануючим» було православ'я, розрізнялись також віросповідання «покровительствувані», визнані, терпимі й нетерпимі. Останнім часом підвищений інтерес до питань В. виявляють *Ватікан* і *Всесвітня рада церков,* які прагнуть зміцнити позиції *католицизму* і *протестантизму* в тих країнах, де вони не набули великого поширення. В. не виходить за рамки буржуазної *свободи совісті:* вона спрямована проти поширення *атеїзму* і, по суті, покликана зміцнювати позиції релігії.

Водосвя́ття, водоосвя́чення — христ. церк. обряд освячення води шляхом триразового занурення хреста, читання молитов і співу. Вода може освячуватись у храмі, будинках, природних водоймищах, річках, джерелах, колодязях і т. д. Православна церква розрізняє т. зв. велике В. і мале В. Велике В. провадиться

двічі: напередодні церк. свята богоявлення і в саме свято на річках або джерелах, для чого організується церк. процесія, яка називається «ходом на Йордан». Мале В. провадять звичайно двічі на рік: у дні храмових свят і в будь-який час удома за бажанням віруючих. Обряд В. є пережитком стародавньої *магії* в християнстві і бере початок у культі обожнення явищ природи (води, вогню і т. д.), характерного для первісних релігій.

Воздви́ження хреста́ госпо́днього — христ. свято; у православ. церкві належить до *двонадесятих свят.* В його основі лежить церк. легенда про «знайдення» в 4 ст. матір'ю римського імператора Константина Єленою хреста, на якому нібито був розп'ятий син божий *Ісус Христос.* Цей хрест на горі Голгофі був піднятий (воздвигнутий) для того, щоб його міг побачити народ. На місці «знахідки» Єлена заснувала храм, освячення якого відбулось 13 вересня 335 р. 14 вересня було оголошено святковим днем. Насправді вся історія із «знайденням» хреста є вигадкою. Церк. історики, які жили в 4 ст. і докладно описали подорож Єлени в Палестину, нічого не говорять про знахідку. Легенда про «знайдення» хреста з'являється наприкінці 4 — на початку 5 ст. і обростає різними подробицями. В цей же час формується і свято воздвиження. Протягом століть воно служить церкві для утвердження ідеї, що «хресний шлях» людини через страждання, різні випробування є в кінцевому підсумку шлях до *спасіння.* Хрест, на якому нібито був розп'ятий Христос, є символом спокутування і водночас символом вічного життя, яке дістають ті, хто покірливо ніс на землі свій хрест, подібно до Христа. Такі ідеї спрямовані на виховання у віруючих пасивного ставлення до навколишньої дійсності, сліпого виконання церк. установлень.

Вознесі́ння — христ. свято; у правосл. церкві належить до числа *двонадесятих свят*. Відзначається на 40-й день після *великодня,* коли, за церк. легендою, воскреслий *Ісус Христос* нібито вознісся на небо. Джерела легенди про В. лежать у релігіях стародавніх фінікійців, старогрецькій релігії, іудаїзмі та ін. У християнстві свято В. було офіційно встановлене в 6 ст. Церква

використовує його для того, щоб навіяти віруючим думку про незриму участь в усіх земних справах Ісуса Христа, який є «заступником» тих, хто виконує його завіти, додержує приписів церкви, веде христ. спосіб життя.

Волхви́ — чарівники, чаклуни, пророки у народів Стародавнього Сходу і Стародавньої Русі. Вважалось, що В. можуть безпосередньо зв'язуватися з духами та богами і повідомляти про їх рішення, відганяти нечисту силу, насилати причину на ворогів, виготовляти охоронні талісмани, передрікати майбутнє і т. д. Сліди волхвування залишились у народних забобонах (віра в чаклунство, нечисту силу, прикмети тощо).

Вселе́нські собо́ри — з'їзди вищого христ. духовенства, а після поділу церков — з'їзди католицького духовенства. Скликаються нерегулярно. Перший В. с. відбувся в 325 р. До кінця 9 ст. було 8 В. с. Спроби прихильників соборного руху, що виник наприкінці 14 ст., перетворити В. с. у верховний орган католицької церкви успіху не мали. В. с. і далі скликались лише з ініціативи римського папи і нерегулярно. Так, XIX В. с. закінчив свою роботу в 1563 р., а XX В. с. відбувся в 1869—1870 рр., тобто через 306 років; XXI В. с. почав свою роботу в 1962 р. Перші 7 В. с. відбулись ще до поділу церков і визнаються православною церквою. Вони скликалися імператорами (спочатку — римськими, а пізніше — візантійськими) і часто проходили під їх головуванням. Постанови В. с. ставали законом завдяки рішенню імператорів. На соборах обговорювались богословські, політичні та інші питання. Постанови цих В. с. були спрямовані на зміцнення христ. церкви, розробку догматики, боротьбу з *єресями.* В. с. після поділу церков скликаються римськими папами для схвалення їх рішень. Велике місце в діяльності В. с. займали політичні питання і рішення, спрямовані на переслідування різних єретичних рухів — вальденсів, беггардерів, гуситів.

Два останніх В. с. католицької церкви, які проходили в резиденції римського папи, називають Ватіканськими. I Ватіканський собор засідав з 8.XII. 1869 р. по 20.X. 1870 р. Центральним питанням було проголошення догмату про непогрішимість папи. Новий догмат

зустрів опозицію в церк. колах, однак під тиском самого папи і курії декрет про непогрішимість папи був затверджений. Введення догмату про непогрішимість папи привело до розколу в католицизмі і утворення самостійної старокатолицької церкви. Франко-прусська війна (1870—1871 рр.) і розгром військ Наполеона III позбавили Ватікан надійної опори. В результаті національно-визвольного руху італійського народу папська область і Рим були приєднані до італійської держави, а папа позбавлений світської влади. 20.X.1870 р. Пій IX відклав собор до «кращих часів». II Ватіканський собор (11.X. 1962 р.—8.XII. 1965 р.) був скликаний папою Іоанном XXIII у період найгострішої кризи католицької церкви, викликаної значними соціальними зрушеннями нашої епохи. Тому на собор покладалося завдання намітити шляхи виходу з кризи, допомогти церкві пристосуватися до нових умов шляхом оновлення всього реліг. комплексу і головним чином її соціальної доктрини. Собор затвердив 16 різних документів («схем»), у тому числі чотири «конституції»: про церкви, джерела одкровення, літургію, церкви в сучасному світі; дев'ять «декретів»: про пасторські обов'язки єпископів, священнослужіння і життя духовенства, підготовку священиків, оновлення чернечого життя, апостолат мирян, місіонерську діяльність церкви, східні католицькі церкви, екуменізм, засоби соціального спілкування; три «декларації»: про христ. виховання, ставлення церкви до нехрист. релігій, реліг. свободу. Розгляд і прийняття цих документів проходили в запеклій боротьбі двох угруповань: «традиціоналістів» — прихильників консервативного курсу і «прогресистів», що підтримували рух за оновлення римсько-католицької церкви.

Всесві́тня ра́да церко́в (ВРЦ) — керівний орган *екуменічного руху* (з 1948 р.). Резиденція в Женеві (Швейцарія). Найвищий орган — Генеральна асамблея представників більшості протестантських і ряду православних церков. Спочатку діяльність ВРЦ була спрямована головним чином проти атеїзму і комуністичного руху; цьому сприяла провідна роль у ній англо-американських церков. Проте необхідність зважати на погляди маси віруючих привела до певної

4*

переорієнтації — виступів за розрядку міжнародної напруженості, за мир і роззброєння.

Всесоюзна ра́да єва́нгельських христия́н-бапти́стів (ВРЄХБ) — керівний орган церкви *євангельських християн-баптистів*. Місце перебування в Москві. Рада видає журнал «Братский вестник»; організовує курси (заочні) по підготовці проповідників. Для ВРЄХБ характерна тенденція до модернізації догматів, культу, організації церкви, відмова від деяких обмежень і заборон, які стосуються, зокрема, прилучення віруючих до культури і громадського життя.

Г

Газава́т (джихад) — «священна» реліг. війна, яку відповідно до приписів *Корану* належить вести мусульманам проти іновірців. Учення про Г. служило феодальним правителям мусульманських держав пропагандистською зброєю для розпалювання серед віруючих мусульман ненависті до інших народів з метою ведення загарбницьких воєн. Винищення «багатобожників», «невірних», захоплення їх майна розглядались як богоугодна справа, що забезпечує воїнам відпущення гріхів і блаженство в раю. Ідеї Г. часом використовувались у національно-визвольній боротьбі. Нині деякі представники духовенства тлумачать їх як спосіб мирної проповіді ісламу. Проте і в наш час реакц. духовенство в ряді країн (Пакистан, Індонезія, Саудівська Аравія та ін.) намагається використовувати Г. у боротьбі проти демократичних сил.

Гапо́нівщина — діяльність царської жандармерії по створенню монархічних орг-цій, які насаджувались у робітничому русі з метою позбавити його революційного змісту, відвернути від політ. боротьби. Створення таких орг-цій, які дістали загальну назву «Збори російських фабрично-заводських робітників Петербурга», було розпочате в 1903 р. священиком Г. А. Гапоном. При підтримці і на кошти департаменту поліції та петербурзької охранки йому вдалося створити в столиці 11 відділень з 9 тис. членів. Гапонівські організації розповсюджували релігійно-чорносотенну літературу, створювали духовні хори, проводили бесіди й лекції на теми, схвалені властями. У зв'язку з наростанням революційного піднесення в країні, всупереч бажанню Гапона та його покровителів, на зборах орг-цій дедалі частіше ставились політичні питання. На початку січня 1905 р. в Петербурзі спалахнув загальний страйк. За завданням охранки Гапон спровокував 9 січня мирну процесію з петицією до царя, яка закінчилася розстрілом робітників. Кривавий урок, даний трудящим, показав марність уповання на церкву в захисті своїх прав.

Ге́єна — грецька транскрипція євр. назви розташованої поблизу м. Єрусалима долини Єннома, де було

звалище нечистот. Тут постійно підтримувався вогонь, горіло різне сміття і мотлох. Звідси «Г.-вогненна», поняття, яке вживається для позначення пекельних мук (див. *Пекло*).

Геліоцентри́зм (від грец. helios — сонце, лат. centrum — центр) — наукове уявлення про сонячну систему, висунуте великим польським астрономом М. Коперником (1473—1543), яке відкинуло антинаукові геоцентричні погляди (див. *Геоцентризм)*. Г. завдав нищівного удару по релігійно-ідеалістичних уявленнях, які виходили з визнання геоцентризму як єдино істинного вчення, що повністю узгоджувалося з релігійною картиною світу. Саме тому христ. церква довгі роки вела боротьбу з «коперниківською єрессю», переслідуючи передових мислителів, які поділяли ідеї Г. Дальший розвиток науки повністю підтвердив істинність учення Коперника, яке збагачувалось у процесі більш глибокого і всебічного дослідження сонячної системи. Значний вклад в обгрунтування і розвиток Г. внесли Дж. Бруно, Й. Кеплер, Г. Галілей, І. Ньютон та ін. Геліоцентричні уявлення дістали нове обгрунтування в загальній теорії відносності А. Ейнштейна. Незважаючи на це, сучасний фідеїзм намагається воскресити геоцентризм, вишукуючи псевдонаукові докази, які б дали можливість стверджувати «рівноцінність» геліоцентричної і геоцентричної систем. Проте найновіші наукові дані, які відображають сучасний рівень пізнання Всесвіту, підтверджуючи й уточнюючи геліоцентричну систему, показують цілковиту неспроможність таких намагань.

Геоцентри́зм — помилкове вчення про будову сонячної системи, згідно з яким Земля вважається нерухомим центром Всесвіту, навколо неї обертаються Сонце, зірки, планети. Основні положення геоцентричної картини світу були сформульовані Арістотелем і Птоломеєм. Своїм пануванням протягом півтори тисячі років Г. зобов'язаний головним чином релігії і теології. Він відповідав біблійному *антропоцентризму*, легко узгоджувався з *креаціонізмом*. У свою чергу, геоцентрична картина світу узгоджувалася з біблійною космологією. З цієї причини Г. був визнаний церквою як догмат і всяке його переосмислення каралось як найтяжчий

злочин. Кінець безмежному пануванню Г. поклала книга великого польського вченого Міколая Коперника «Про обертання небесних сфер», опублікована в 1543 р. Геліоцентрична система Коперника була величезним науковим відкриттям, яке зруйнувало догматизовану картину світу. Тому церква повела рішучу боротьбу проти «коперниківської єресі». У 1616 р. папський престол заборонив учення Коперника, твердячи, що воно «безглузде, філософськи хибне, рішуче суперечить «святому письму», прямо єретичне». Книгу його спалили і внесли до *«Індексу заборонених книг»*. Тільки в 1835 р. цю заборону було знято.

Гіпно́з (від грец. hypnos — сон) — особливий, близький до сну стан, який виникає під дією дуже сильних чи слабких подразників, під впливом *навіювання*. Г. був відомий ще в Стародавній Індії, Греції, Єгипті. Г. і навіювання, яке грунтується на ньому, широко використовувались у культовій практиці різних реліг. напрямів для підтримання віри в реальність надприродних сил. Промови людей, які перебували в гіпнотичному стані, жерці видавали за «пророцтва», за висловлення волі богів. Фізіологічна основа Г. дістала пояснення у вченні І. П. Павлова. Суть його полягає у гальмуванні кори головного мозку при збереженні вогнища збудження, зв'язаного з голосом гіпнотизера. Людина, яка гіпнотизується, без опору виконує накази гіпнотизера, оскільки в стані Г. внаслідок гальмування, що відбувається в корі, інші зовнішні подразники не сприймаються і здатність критично оцінювати дійсність втрачається. Особливо легко й швидко розвивається гіпнотичний стан у тих випадках, коли кора великих півкуль ослаблена внаслідок перевтоми, недоїдання, недосипання і т. д. Наука позбавила Г. містич. ореолу і відкрила можливість для використання його в медичній практиці для лікування ряду нервових захворювань.

Глосола́лія — безтямне викрикування безладних, позбавлених змісту звуків, складів, словосполучень. Виникає в стані реліг. *екстазу* і приймається віруючими за чудесний дар з неба. Г. є істотним елементом культу у *п'ятидесятників, хлистів,* мальованців і ряду інших сект. Г. зв'язана з уявленням про можливість

зішестя «духа святого» на кожного віруючого, подібно до того як, за новозавітною версією, це сталося з учнями Христа, які, сповнившись «духа святого», «почали говорити іншими мовами» *(Діян., 2, 4)*. Під час виснажливих, багатогодинних молитовних зборів віруючі доводять себе до екстазу, який супроводиться плачем, судорогами, тремтінням усього тіла, криками і незв'язним бурмотінням. Розлад мови, що видається за «говоріння іншими мовами», за пророцтва, використовується керівниками сект для розпалювання масового реліг. фанатизму. Як і інші екстатичні стани, Г. часто призводить до тяжких психічних захворювань.

Гносеологíчні кóрені релíгії — специфічні моменти процесу пізнання, які роблять можливою появу реліг. уявлень. Г. к. р., як і свідомість людини в цілому, мають соціальну природу. В. І. Ленін вказував, що Г. к. р. і ідеалізму є «прямолінійність і односторонність, дерев'яність і закостенілість, суб'єктивізм і суб'єктивна сліпота...» *(т. 29, с. 304)*. Можливість появи фантастичних уявлень міститься вже в чуттєвому пізнанні. При односторонньому суб'єктивному підході до даних чуттєвого пізнання можливе визнання ілюзій свідомості як реально існуючих об'єктів.

Можливість відльоту фантазії від дійсності міститься і в процесі логічного пізнання. В. І. Ленін вказував: «Підхід розуму (людини) до окремої речі, зняття зліпка (=поняття) з неї *не є* простий, безпосередній, дзеркально-мертвий акт, а складний, роздвоєний, зигзагоподібний, що *включає в себе* можливість відльоту фантазії від життя; мало того: можливість *перетворення* (і до того ж непомітного, неусвідомлюваного людиною перетворення) абстрактного поняття, ідеї в *фантазію* (in letzter Instanz (кінець кінцем.— *Ред.*) = бога)» (т. 29, с. 311). Така можливість постійно існує у свідомості, але в дійсність вона перетворюється при суб'єктивному і метафізичному підході до явищ об'єктивного світу і до самого процесу пізнання. Ігнорування (не завжди свідоме) об'єктивної діалектики процесу пізнання, перебільшення, одностороннє роздування одного моменту, однієї сторони пізнання і перетворення цього моменту в абсолют є безпосередньою гносеологічною причиною релігійних та ідеалістичних ідей

і поглядів. Г. к. р. на відміну від коренів ідеалізму існують не тільки на рівні теоретичного мислення, а й на рівні буденної свідомості. Реліг. уявлення виникають на основі суб'єктивного і одностороннього підходу не так до процесу пізнання, як до самої дійсності. На рівні буденної свідомості обмеженість знань, відсутність системи наукових абстракцій і узагальнень створюють великі можливості для виявлення суб'єктивізму, для появи хибних, у тому числі реліг., поглядів і уявлень. Із зміною соціальних умов життя людей, з розвитком освіти і культури збільшується обсяг справді наукових знань людей про навколишній світ. Це веде до подолання в масовій свідомості односторонності й метафізичності мислення, до вироблення діалектичного підходу до явищ природи і суспільства.

Гнóстики (від грец. gnosis — знання) — послідовники релігійно-філософських учень 1—3 ст. ст., спільною рисою яких було поєднання христ. вчення про спокутування і спасіння з елементами язичеських релігій і неопіфагореїзму. Головні представники — Валентин з Єгипту (2 ст.) і Василід із Сірії (2 ст.). Г. зневажливо ставились до віри. Вони вважали, що людина повинна вести аскетичний спосіб життя і містично пізнавати еони, які нібито становлять проміжний ступінь між непізнаваним богом (верховним отцем) і гріховним матеріальним світом, створеним якимось космічним розумом (деміургом). Це пізнання повинно, за вченням Г., привести до спасіння. Христос розглядався як еон, який веде Г. у вищий, нематеріальний, світ. Г. заперечували *Старий завіт*, боголюдську природу Христа. Ортодоксальна христ. церква оголосила Г. єретиками, знищила майже всі їх твори. Ідеї Г. відомі, головним чином, по запереченнях їх *«отцями церкви»*.

Голгóфа — пагорб поблизу Єрусалима, на якому нібито був розп'ятий *Ісус Христос*. У стародавніх євреїв був місцем страти злочинців. У християнстві Г. стає символом мук, страждань.

Гомілéтика — дисципліна, яка викладається в духовних навчальних закладах; належить до галузі «практичного» богослов'я і призначена для підготовки священиків до проповідницької діяльності. В Г. аналізуються різні види проповідей, техніка їх підготовки,

структура, прийоми виголошення. Як приклад рекомендуються св. письмо, твори *«отців церкви»* і зразки проповідей відомих богословів. Інакше кажучи, курс Г. покликаний прищеплювати майбутнім священнослужителям навички ефективної реліг. пропаганди.

Гріх — реліг. поняття, що вживається для позначення дій, слів і думок, які суперечать релігійно-моральним приписам. Оскільки ці приписи проголошуються від імені бога, то невиконання їх вважається порушенням «волі божої» і тягне нібито за собою «кару божу». Вчення про Г. і «божу кару» використовується для залякування віруючих і прищеплення їм правил і норм поведінки, угодних церкві. Від імені бога церква оголошувала гріховною боротьбу трудящих мас за своє визволення, оголошувала анафему кращим представникам народу — борцям за його свободу і щастя. Від імені бога, відзначав В. І. Ленін, «говорило духовенство, говорили поміщики, говорила буржуазія, щоб проводити свої експлуататорські інтереси» *(т. 41, с. 294).* У понятті Г. яскраво виражена антисоціальна суть реліг. моралі: за провини проти людей, суспільства людина з точки зору цієї моралі відповідальна перед богом. А бог, згідно з ученням церкви, готовий простити будь-який злочин (убивство, крадіжку тощо), якщо покаятись перед ним, але ніколи не простить «смертного гріха» — невіри в бога, «хули на духа святого». Релігія, таким чином, дає людям перекручені уявлення про мораль, учить їх поблажливо ставитися до справжніх пороків і бути непримиренними до вчинків (хоч би й благородних), які підривають віру в бога. (Див. також *Заповіді, Сповідь).*

Грома́да релігі́йна — об'єднання прихильників якоїнебудь релігії, первинна одиниця в системі реліг. інститутів. Основним завданням Г. р. є відправлення реліг. культу. Специфіка внутрігрупових культових і некультових відношень у Г. р. полягає, по-перше, в тому, що вони проходять через призму ілюзорних відношень до бога; по-друге, в тому, що створюється певна психологічна атмосфера, пройнята вірою в надприродне, апокаліптичними і есхатологічними настроями, і т. д.; по-третє, в тому, що ці відношення регулюються особливою системою контролю (церковним

уставом і правом, думкою віруючих, органами управління тощо), нормами реліг. моралі.

Грузи́нська правосла́вна це́рква — одна з автокефальних православних церков. Заснована в 4 ст. У 484 р. звільнилася від підлеглості антіохійському патріархові. Після приєднання Грузії до Росії (1801 р.) була підпорядкована «найсвятішому синоду» на правах *екзархату*. Після Лютневої революції Г. п. ц. знову проголосила свою автокефальність. У 1962 р. вступила у *Всесвітню раду церков*. Підготовка духовенства здійснюється у Мцхетській духовній семінарії. Главою Г. п. ц. є католикос-патріарх.

Гуґено́ти (франц. huguenots) — протестанти, прихильники *кальвінізму* у Франції у 16—18 ст. Релігійно-політичне угруповання Г. мало строкатий соціальний склад: до нього входили аристократи, які боролися проти зміцнення королівської влади, торгова буржуазія, міські низи, що виступали проти феодальної експлуатації. Г. переслідувала католицька церква. Загальновідомий сумний епізод цих переслідувань — Варфоломіївська ніч. Гоніння призвели до релігійних воєн між Г. і католиками. За Нантським едиктом Г. було надано свободу віросповідання і значну самостійність (1598 р.). З посиленням абсолютизму ці привілеї відбираються, а потім, при Людовіку XIV, скасовуються взагалі. Г. знову переслідують, вони змушені або переходити в католицтво, або тікати за кордон. Свободу віросповідання Г. дістали після французької буржуазної революції 1789 р.

Гуси́ти — учасники антифеодального національно-визвольного руху в Чехії, послідовники вождя чеської *Реформації* Яна Гуса (спалений у 1415 р.). Соціальний склад Г.— селянство, плебейські верстви міста, бюргерство, середнє та дрібне дворянство. У 1419 р. в Чехії почався широкий революційний антифеодальний національно-визвольний рух (Чехія тоді була під владою т. зв. «священної Римської імперії»). Г. виступали з вимогою *секуляризації* церк. володінь, ослаблення політичного впливу католицької церкви. Проти католицького духовенства була спрямована вимога Г. причащати мирян не тільки хлібом, а й вином із чаші, що було привілеєм духовенства. Строкатість соціального

складу Г. зумовила їх поділ на два табори. Бюргерський табір, або чашники, висунув помірковану програму, що зводилася до вимоги «дешевої церкви», розширення світського землеволодіння за рахунок церковного, вигнання нім. феодалів. Селянсько-плебейський табір, або таборити (за назв. укріпленого табору на горі Табор), висунув більш радикальну антифеод. програму. Вони добивались ліквідації феодального ладу, майнових відмінностей, поділу церк. земель між селянами. Таборити заперечували обрядовість, багато догматів католицької церкви, церк. постанови, євангелія, бо «закон Христа буде записаний у серці кожного»; висунули вчення про насильственний світовий переворот, який уже почався і в результаті якого повинно восторжествувати добро. Католицька церква після невдалих хрестових походів проти Г. зштовхнула чашників з таборитами; у 1434 р. таборитів було розбито. Рух Г. відіграв прогресивну роль: він розхитав устої католицької церкви і феодалізму, сприяв піднесенню чеської культури.

Д

Даоси́зм — одна з релігій Стародавнього Китаю, ідейним джерелом якої було філософське вчення, приписуване напівлегендарному мудрецеві Лао-цзи («старий учитель»), що жив у 6 ст. до н. е., авторові «Книги про дао і де». Дао (шлях) — основний закон буття, вічна зміна світу, яка не залежить ні від волі богів, ні від зусиль людей. Тому люди мусять підкорятися природному ходові подій, вони приречені на «недіяння» (увей), пасивність. Свій ідеал Лао-цзи висловлював у заклику до злиття з природою і повернення до минулого, яке він змальовував в ідилічних тонах. На кінець I тисячоліття до н. е. поняття «дао» і «увей» набувають містичного характеру, тобто починають розглядатися як шлях реліг. спасіння, шлях досягнення абсолютного, вищого щастя. Фігура засновника Д. обожнюється, розробляється складна ієрархія божеств і демонів, виникає культ, в якому центр. місце займають ворожіння і обряди, що «виганяють» злих духів. Пантеон Д. очолив Яшмовий владика (Шан-ді), якого шанували як бога неба, найвище божество й отця імператорів («синів неба»). За ним ішли Лао-цзи і творець світу — Пань-гу. Д. був представлений великою кількістю сект, які значно розходились у трактуванні деталей реліг. вчення. На більшість сект сильний вплив справив буддизм. П'ять заповідей Д. повністю повторюють заповіді для мирян у буддизмі. До списку 10 чеснот поряд з такими, як виконання обрядів, додержання синівського обов'язку, розведення тварин і рослин, входили також близькі до буддизму вимоги терпіння, любові, боротьби проти злих діянь, освічення дурнів. У новий час Д. у Китаї був майже повністю витіснений буддизмом, *конфуціанством* і частково *християнством*.

Даца́н — назва ламаїстського монастиря у монголів і бурятів. У великих Д. жило до 1000 й більше *лам*. Д. складається з одного або кількох храмів (суме, дуган) і жилих приміщень для ченців. У храмах розміщуються численні скульптурні зображення богів ламаїстського пантеону і предмети культу: ікони і картини реліг. змісту. В деяких Д. споруджувались окре-

мі храми для гігантських скульптур прийдешнього будди Майдарі, для занять послушників та ін. У калмиків монастирі називались хурулами, у тувинців — хуре.

Двоїста істина (або теорія «двох істин») — теорія про існування взаємно незалежних богословських і наукових істин, які нібито досягаються різними шляхами і можуть суперечити одна одній. Учення про Д. і. відігравало в історії думки неоднозначну роль. Воно виникло в середньовіччя, коли реліг. ідеологія підпорядкувала собі, поряд з іншими формами суспільної свідомості, філософію і науку. Джерела вчення про Д. і.— у філософії Ібн-Рошда, який вважав, що істинне з точки зору *теології* може бути хибним з точки зору філософії, науки. Напр., теологія оголошує істиною *безсмертя душі*, а філософія відкидає цю богословську істину. Правда, Ібн-Рошд вважав, що кінець кінцем істини теології і філософії повинні привести до бога. Завершеного вигляду вчення про Д. і. набуло у західноєвропейських аверроїстів (послідовників Ібн-Рошда), зокрема у Сігера Брабантського, а також у номіналістів Дунса Скота і Уїльяма Оккама, які істинам віри протиставляли істини розуму, твердячи, що одні й ті самі положення можуть бути істинними для філософії і хибними для релігії. В тих умовах концепція Д. і. відстоювала незалежність філософії, науки від теології. Це була спроба обмежити сферу релігії і розширити сферу науки. Вчення про Д. і. відобразило реальні суперечності між прогресивною середньовічною філософією і теологією. Церква боролася з концепцією Д. і. як шляхом переслідування її прихильників, так і шляхом протиставлення їй учення Фоми Аквінського про гармонію віри і розуму, релігії і філософії. Проте вчення про Д. і. продовжувало існувати і в більш пізню епоху (у П. Помпонацці, падуанських аверроїстів, Ф. Бекона), сприяючи захистові науки від втручання релігії. Коли наука звільнилася від опіки релігії, концепція Д. і. стала служити захистові релігії від натиску науки. Це виражено вже у І. Канта, який обмежив сферу знання, щоб звільнити місце вірі. Нині учення про Д. і. трактується теологами в дусі вчення Фоми Аквінського про гармонію віри і знання: наука

і релігія діють у різних сферах, але не суперечать одна одній. Реліг. істини при цьому ставляться вище від наукових.

Дванадеся́ті свя́та — дванадцять православних свят, названих церквою великими: *різдво Христове, хрещення, стрітення, благовіщення, вхід господній в Єрусалим, вознесіння, трійця, преображення, успіння богородиці, різдво богородиці, воздвиження хреста, введення в храм богородиці.* Встановлення церк. свят відбувалося в міру формування віри і культу християнства. Д. с. пов'язуються з «подіями» в житті біблійного Христа і його матері — діви Марії. Як і інші релігійні свята, вони використовуються священнослужителями для зміцнення релігійності віруючих, пропаганди православ. віровчення.

Деїзм (від грец. deus — бог) — реліг.-філософське вчення, згідно з яким бог є безособова першопричина світу, яка знаходиться поза ним і не втручається в розвиток природи і суспільства. Джерела Д.— в середньовічній філософії. В період духовної диктатури церкви деїстичні вчення були формою вираження атеїстич. ідей незалежності природи від божої волі, активності людини, необмеженої можливості пізнання нею світу. Як філософський напрям, що відображав інтереси прогресивної буржуазії нового часу, Д. формується в 17 ст. Його родоначальником вважається Чербері (Англія). Д. не був однорідною у філософському плані течією: до нього примикали матеріалісти, просвітителі (напр. Толанд, Коллінз, Локк, Вольтер, Руссо, Лессінг, Ломоносов, Радищев). Деїсти відкидали традиц. «позитивну» релігію, протиставлячи їй «природну релігію Розуму». Вони заперечували божественне *одкровення, провидіння,* багато реліг. догматів і обрядів, виступали проти реліг. нетерпимості, за свободу совісті. Деїсти прагнули звільнити науку і філософію від засилля церкви, розум — від віри. Для матеріалістів Д. є «не більше, як зручний і легкий спосіб відбутися від релігії» *(К. Маркс* і *Ф. Енгельс, т. 2, с. 137).* Історично-прогресивна роль Д. вичерпалася на кінець 18 ст., коли Гольбах і Дідро з позицій метафізичного матеріалізму і атеїзму піддали його критиці. З середини 19 ст. Д. використовують захисники релігії в боротьбі з атеїз-

мом. Нині Д. є формою компромісу між релігією і природознавством.

Демонолóгія (від грец. daimon — божество і logos — слово, вчення) — реліг. вчення про нібито існуючу нечисту силу — демонів, чортів, відьом, джинів та ін. Д. виникла в стародавні часи на грунті первісної *магії* та *містики*. Завжди була засобом залякування людей, зміцнення їх зв'язку з церквою, якій приписувалася здатність «рятувати» людей від злих підступів нечистої сили.

День є́дності — свято *євангельських християн-баптистів,* установлене на честь утворення в 1944—1945 рр. союзу ЄХБ. Святкування Д. є. покликане нівелювати традиційні відмінності сект, які входять до об'єднання, і досягти бажаної єдності в церкві ЄХБ.

Десяти́на — обов'язкове відрахування десятої частини всіх доходів віруючого на користь церкви. Обгрунтовується біблійними оповіданнями про виплату Д. храмовим служителям у стародавн. Іудеї. Була одним з джерел збагачення церкви і духовенства. Основним платником Д. в середні віки було селянство. В нашій країні служителі церкви дістають утримання за рахунок коштів, що їх добровільно жертвують віруючі. Нині Д. як примусовий збір практикується у адвентистів сьомого дня, адвентистів-реформістів.

Де́сять за́повідей — десять приписів моральності, які, згідно із *Старим завітом,* були проголошені богом *Яхве* на горі Сінай. Вони наводяться в *Біблії* у двох версіях, які відрізняються численними варіантами *(Ісход, 20 і 34; Второзаконня, 5).* Перші три заповіді забороняють людям мати інших богів, крім Яхве, служити і поклонятися чужим богам і робити будь-які зображення Яхве. Ці приписи реліг. характеру були викликані боротьбою прихильників *монотеїзму* проти послідовників багатобожжя, яка відображала класову боротьбу монархічних властей рабовласницької держави проти первіснообщинних і родових традицій, що панували серед селянських мас стародавньої Іудеї. Христ. церква, скориставшись старозавітними приписами про служіння тільки одному богові, виправдувала жорстокі розправи над іновірцями і благословляла винищувальні походи проти «єретиків». У четвертій

заповіді зафіксована культова вимога про додержання суботи. За найменше порушення «дня спокою» людей жорстоко карали. П'ята заповідь вимагає поважати батьків. Це одне з елементарних правил моралі, які склалися в людському колективі до появи будь-яких реліг. уявлень. Щодо інших п'яти заповідей, то і їх моральний зміст зумовлений соціальними причинами. Напр., заповідь «не вбий» означала заборону на вбивство тільки свого одноплемінника. Оскільки значна частина Старого завіту була написана в період панування рабовласницьких суспільних відносин, то в ньому дістали відображення вимоги: «не кради», «не бажай дому ближнього твого», «не бажай жони ближнього твого» і т. ін. Норми моралі, що їх ідеологи іудаїзму і християнства підносять як дані всевишнім, насправді склалися в епоху розквіту рабовласницького сус-ва. Протягом багатьох століть використовувались для захисту устоїв експлуататорського ладу.

Джайні́зм — релігія, яка виникла в Індії у 6 ст. до н. е. одночасно з *буддизмом* як опозиція *брахманізмові,* що освячував кастовий лад. Д. виражав інтереси прогресивних верств індійського рабовласницького сус-ва. Послідовники Д. (нині близько 2 млн. чоловік, в основному з буржуазного середовища) поклоняються 24 пророкам, останнім з яких нібито був легендарний засновник Д. Махавіра Вардхамана, прозваний Джіною (санскр.— переможець), звідси назва Д. Розповіді про Джіну та його учнів склали канонічну реліг. літературу Д. (сидханта). Джіна проповідував, згідно з Д., 5 істин: не вбивай, не говори неправду, не кради, не прив'язуйся до земних речей, будь невинним (для ченців). Д. зберіг ряд елементів брахманізму: віру в перевтілення душ, вчення про *карму,* про періодичну появу пророків. Д. з буддизмом заперечує кастовий лад, учення про індивідуальне звільнення від страждань, святість Вед, брахманістські обряди. Обряди Д. включають поклоніння Джині як божеству, а також його учням, читання свящ. текстів, публічні сповіді. В наші дні робляться спроби модернізувати Д., що проявляється в русі ануврат (моральне відродження суспільства), який ставить за мету звільнити людину від пороків. Анурати проповідують, по суті, рефор-

містські ідеї класового миру: вони виступають проти нагромадження багатств і проти насильної експропріації багатіїв.

Джиха́д — див. *Газават*.

Дзен, дзен-будди́зм — один з різновидів *буддизму*. Бере початок від чань-буддизму, який поширився в Китаї у 6 ст. Виходячи з визнання загальних принципів буддизму, Д.-б. своєрідно тлумачить питання про співвідношення земного і божественного світу, не зводячи між ними нездоланної перепони, а, навпаки, твердячи, що вони перебувають у нерозривній єдності між собою. В той час як традиційні форми буддизму містять вимогу відходу від чуттєвого світу *(сансари)* в ім'я досягнення небуття *(нірвани)*, де тільки й можливе з'єднання людини з божеством, Д.-б. вчить, що з божеством можна з'єднатися в земному житті, виявивши його «у власному дусі, у власній природі». Так, в Д.-б. вводиться поняття «саторі» — раптового просвітління в момент сильного переживання, яке знаменує «виявлення Будди в своїй природі». Для Д.-б. характерні крайній індивідуалізм, ірраціоналізм, байдужість до навколишнього середовища, бо віруючий покликаний усе життя прагнути до злиття з божеством, що є найвищою метою його існування. Саме ці риси Д.-б. обумовили його популярність в сучасному кап. світі, його поширення в зах. країнах. Модне захоплення Д.-б. пояснюється також тим, що він не ставить віруючим будь-яких складних вимог щодо обрядовості, обов'язкового виконання культових дій, ритуалів. І, звичайно, звернення до нього на Заході викликане незадоволеністю умовами соціального життя, традиційними формами релігії, зв'язане з пошуками нових духовних «цінностей». Незважаючи на певну специфіку Д.-б., він, як і всі інші реліг. напрями, відіграє реакц. роль. Відвертає людей від розв'язання злободенних життєвих завдань, пропонуючи їм хибний шлях «шукання божества».

«Дида́хе» (грец. didache — настанова, повчання), повна назва — «Вчення дванадцяти апостолів» — ранньохрист. апокрифічний твір, написаний наприкінці 1 — на початку 2 ст. Належить до числа найбільш стародавніх пам'яток церк. літератури. Виявлений в 19 ст.

у Константинополі. «Д». містить норми христ. моралі, правила виконання обрядів і молитов, опис церк. устрою і життя старохрист. громади, заклик готуватися до кінця світу. Є цінним джерелом для вивчення історії християнства і критики богословських вигадок про «богодухновенність» Біблії.

Дисиде́нти — особи, що належать до христ. віросповідань, які не визнають авторитету пануючої церкви, деякі положення її віровчення, політику та богослужбову практику. Термін Д. набув великого поширення у зв'язку з *Реформацією.* Д. звичайно називали пресвітеріан (в Англії), *конгрегаціоналістів, методистів, квакерів* та баптистів. У Польщі в 16 ст. Д. називали представників христ. некатолицьких напрямів (протестантського і православного). Після *Брестської унії* 1596 р. назва Д. збереглася лише за послідовниками протестантизму. В багатьох європейських країнах Д. довгий час зазнавали переслідувань з боку королівської влади і пануючої церкви (головним чином католицької).

Дия́вол (від грец. diabolos — наклепник) — за релігійними уявленнями — ватажок сил зла, головний противник бога і ворог спасіння людства, джерело всіх його бід і нещасть. Д., сатана, що називається у християн також Вельзевулом, «злим духом», «князем тьми», «лукавим», «нечистим», а у мусульман Іблісом, шайтаном, звичайно змальовується в реліг. літературі як падший ангел найвищого рангу, який не захотів підкоритися богові, за що бог вигнав його з небес разом з частиною ангелів, які пішли за ним. Церква завжди використовувала віру в Д. для виправдання соціального зла, переконуючи віруючих у тому, що джерелом їх страждань є підступи сатани. Закликаючи спрямовувати зусилля на боротьбу з Д., церква відвертала тим самим увагу реліг. людей від справжніх причин тяжких умов життя — існування приватної власності, експлуатації людини людиною. Віра в Д. є для церкви засобом утримання в своїх тенетах маси віруючих. Ще великий французький просвітитель П. Гольбах справедливо підмітив, що «диявол... не менш потрібний духовенству, ніж бог». Звільнення від віри в бога є водночас звільненням і від страхів перед сатаною.

Добро́ і зло — етичні категорії для вираження позитивної чи негативної оцінки суспільних явищ, включаючи вчинки окремих осіб. Богослови незмінно прагнули монополізувати вчення про Д. і З., доводячи, що їх суть може бути зрозуміла лише з точки зору реліг. світогляду. Тлумачення Д. і З.— істотна частина будь-якої релігії з виділенням не тільки особистісного, а й онтологічного аспектів проблеми. В христ. теології проблема Д. і З.— одна з центральних. Її онтологічний аспект полягає у протиставленні бога як істоти безмірно доброї та люблячої свої творіння і сатани як втілення З.

Але найважчим завданням для богословів завжди було пояснення походження і виправдання З. в світі. Це пояснення зводиться ось до чого: людина була створена богом як багатопланова складна істота, як мала подоба всього видимого і невидимого творіння, тобто як така, що поєднує в собі матеріальне й духовне. Хоч людині, таким чином, належить особливе місце в ряді божих творінь, сама по собі вона ще не є мета світобудови. Такою людина стає лише шляхом з'єднання із своїм творцем. Запорукою ж можливості такого з'єднання є образ і подоба божа в людині: здатність до творчості, розум, свобода волі.

В той же час людина своїми психофізичними коренями сягає в матеріальний світ, природу. Завдяки свободі волі, твердять теологи, людина могла спрямувати свій розвиток або по шляху єдності з волею бога, або по шляху самоутвердження. Адам, згідно з христ. ученням, вступив у цей світ як досконала людина, як дитя бога, і тому в світі не було ніякого З. Богослови досі повторюють стару казку про золотий вік, що нібито передував бідуванням людства. Падіння Адама викликало до життя нову людину — грішну, хтиву і смертну. Гріхопадіння й відкрило нібито шлях З., диявольським силам, що тягнуть людину в безодню. При цьому стверджується, що гріх наслідується всіма наступними поколіннями. Тут постає фатальна для цієї «концепції» проблема спадкової вини, над якою бились теологи ще в середні віки і яка досі не знайшла в релігії навіть видимого розв'язання.

Нічого спільного з наукою богословська теорія

походження З. не має. Центральний її пункт — учення про абсолютну свободу волі та її зіпсованість. Воля в такому розумінні існує лише в богословсько-ідеалістичних трактатах, а не в дійсності. Історичний матеріалізм довів, що воля людини детермінована природними і соціальними закономірностями. Біди людей, зло, заподіяне як окремими людьми, так і групами людей — партіями, класами, своїм корінням сягають в умови матеріального життя суспільства, а не в т. зв. зіпсованість людської природи. З. породжується певним соціальним середовищем. Покінчити із З.— значить революційно перетворити експлуататорське суспільство.

Християнство пропонує зовсім інший вихід: позбавлення від З. полягає в спокутній місії Христа. Тому, закликають богослови, треба спрямувати свою волю на шлях повернення до бога, що означає насамперед виконання реліг. заповідей кожною людиною.

Реліг. поняття Д. і З. відзначаються крайньою абстрактністю, вони тлумачаться як позаісторичні, позакласові категорії і метафізично протиставляться одна одній. Для Ісуса, яким він постає в євангеліях, не існує переходів між добрим і злим. Д. і З. перебувають тут у застиглій різкій протилежності. Протилежність Д. і З. розкривається в протилежності неба і пекла, нагороди і покарання.

Тим часом не існує ніяких понять про Д. і З., придатних для всіх часів і народів. Як і мораль у цілому, ці категорії мають конкретно-історичний характер, а з виникненням приватної власності набувають і ознаку класовості. Марксизм не говорить про Д. і З. взагалі. «Добро» — для кого? «Зло» — для кого? Водночас Д. і З.— це не метафізично застиглі протилежності. Те, що вчора було Д., сьогодні може стати З. У 18 ст. капіталізм був прогресивним і в цьому розумінні міг вважатися Д. Однак З. з самого початку супроводило капіталізм (безробіття, злидні і т. д.). Уже в 19 ст. капіталізм стає гальмом на шляху суспільного прогресу і тим самим цілком перетворюється в З.

До́гмати релігі́йні — основні положення реліг. віровчення, які повинні беззастережно прийматися на віру послідовниками даної релігії. Всякий сумнів в істин-

ності Д. визначається церквою як єресь. Д. р. мають антинауковий, несумісний із здоровим глуздом зміст. Вони грунтуються на наївних, фантастичних уявленнях. Такими, напр., є християнські Д. про *трійцю*, про непорочне зачаття діви Марії, про воскресіння Христа з мертвих та його вознесіння на небо тощо. Виявляючи повну зневагу до розуму, теологи заявляють, що Д. р. повинні бути незрозумілі простим смертним, бо розум людський неспроможний осягнути премудрість божу. Д. р. сприяють духовному закріпаченню віруючих, їх сліпому додержанню реліг. вчення. Див. також *Символ віри*.

Догмати́чне богосло́в'я — див. *Богослов'я*.

До́кази буття́ бо́га — богословські та ідеалістичні аргументи, за допомогою яких намагаються обгрунтувати існування бога. Онтологічний Д. б. б., висунутий Августином і Ансельмом, пізніше підтриманий в дещо зміненій формі Декартом і Лейбніцом, намагається вивести об'єктивно-реальне існування бога з поняття про бога як сукупності всіх досконалостей, у число яких повинно входити й існування. Космологічний доказ історичними коренями сягає до Арістотеля і Ф. Аквінського, які вважали, що всякий рух має зовнішню причину і, отже, поза світом повинен існувати першодвигун, завдяки якому світ приводиться в рух. Доказ від першопричини, будучи лише модифікацією аргументу від першодвигуна, виходить з того, що ланцюг причин, які зв'язують явища природи, не може йти в нескінченність і тому існує першопричина, сама нічим не детермінована, яка і є богом. Лейбніц намагався удосконалити аргумент від першопричини, твердячи, що всяка одинична річ у світі випадкова, вона може існувати, але може й не існувати. А оскільки все в світі повинно мати, за Лейбніцом, достатню підставу, тому й Всесвіт має таку підставу поза його межами. Цією підставою, істотою, абсолютно необхідною, і є бог. Лейбніц лише в неістотних деталях видозмінює аргумент, висунутий Ф. Аквінським у «Сумі проти язичників».

Діалектико-матеріалістична концепція розвитку розкрила повну неспроможність спроб шукати джерело руху, розвитку матерії десь поза матерією і знаходити

його в богові чи суб'єкті. Причиною руху як у природі, так і в суспільстві є єдність і боротьба протилежностей. Справжньою ж «кінцевою причиною», як це показав Ф. Енгельс, є загальна універсальна взаємодія, моментами якої виступають причина і наслідок.

Телеологічний Д. б. б. спекулює на існуючій доцільності в природі, що пояснюється нібито лише надприродними причинами. Починаючи з Дарвіна, біологія рішуче відкинула телеологічний погляд на рослинний і тваринний світ, розкривши природні причини, під впливом яких він живе і розвивається. Наука твердить, що доцільність у живій природі є наслідком боротьби за існування, а види рослин і тварин не перебувають у незмінному стані: вони постійно еволюціонують.

Виходячи з абстрактних, ідеалістичних уявлень про добро і справедливість, Кант висунув т. зв. моральний Д. б. б., в якому бог виступає як засновник і глава морального світопорядку. Історичний матеріалізм твердить, що норми моралі мають конкретно-історичний характер. Вони виростають як своєрідне відображення суспільного буття людей у принципах, які визначають обов'язки людини щодо інших людей і суспільства. Мораль має земне, а не божественне походження (див. також *Мораль релігійна*).

Багато богословів висувають волюнтаристський Д. б. б.: хоч людина здатна пізнавати світ, вона не всемогутня. Отже, існує щось абсолютно всемогутнє, тобто бог. Наука ж виходить з того, що хоч кожне дане покоління людей обмежене в своїй могутності над силами природи, але в принципі не існує ніякої межі зростання цієї могутності. Суперечність розв'язується в процесі безмежного пізнання людиною законів об'єктивного світу і використання їх у практичній діяльності. Історичний Д. б. б. намагається переконати в існуванні бога шляхом посилання на те, що всі народи мають уявлення про бога.

Емоційно-психологічний Д. б. б. виходить з наявності реліг. почуттів і настроїв у віруючих людей. Переживання присутності бога, твердять теологи, нібито доводять його існування і тому виключають будь-яке логічне обгрунтування. Насправді такі посилання говорять лише про наявність у віруючих реліг. пере-

живань, а зовсім не про реальне існування їх об'єкта.

Усі вказані Д. б. б. містять внутрішні суперечності і не можуть бути аргументами для визнання істинності висновку. Тому кінець кінцем релігія незмінно посилається на *одкровення* як джерело пізнання бога.

Доміні́ка́нці — члени чернечого ордену в *католицизмі,* заснованого в 13 ст. ченцем Домініком для боротьби з єретиками. Протягом багатьох років були зброєю папства у боротьбі з противниками церкви. Особливо великий вплив мали до 16 ст., коли виник орден *єзуїтів.* Д. керували інквізицією, жорстоко розправлялися з інакомислячими, противниками папського престолу. Їх місіонери допомагали завойовникам у здійсненні колоніальної політики в Америці, Африці, в країнах Сходу. Д. займалися також розробкою ідеологічних основ боротьби з *єрессю.* Членом ордену був, зокрема, Фома Аквінський, засновник *томізму,* офіц. філософії католицької церкви. Нині налічується 10 тис. Д., які вірно служать св. престолу, беручи участь у пропаганді католицизму, в діяльності папських інститутів, здійснюючи духовну цензуру. З членів ордену готують кадри місіонерів, які ведуть активну роботу в багатьох країнах світу. Протягом усієї своєї історії Д. виступають як противники прогресу, вільнодумства, всього, що виходить за рамки католицького світорозуміння.

Дорелігі́йна епо́ха — період в історії людства від моменту появи людини сучасного типу до виникнення релігії. Вік людського роду становить близько 2 млн. років. Первинні ж форми релігії почали складатися в епоху, віддалену від нас у минуле не більш як на 35—40 тисячоліть. Те, що Д. е. в історії людства справді була, доводять численні факти історичного мовознавства, етнографії, археології, визнають нині не тільки радянські дослідники, а й багато зарубіжних соціологів та істориків релігії. Але в тлумаченні змісту Д. е. деякі зарубіжні вчені займають неправильну позицію, твердячи, що Д. е. була епохою якоїсь безчасовості, коли нібито не існувало ні людського суспільства, ні будь-якої культури, ні суспільної свідомості, виникнення релігії було нібито явищем прогресивним і знаменувало, мовляв, собою гігантський крок вперед у

розвитку свідомості людини, зокрема її моральної свідомості.

Радянські вчені при вивченні Д. е. і обставин виникнення релігії керуються положенням В. І. Леніна про те, що релігія є пустоцвіт, який виростає на живому дереві істинного, всесильного, об'єктивного, абсолютного людського пізнання (див. *т. 29, с. 304*). У процесі боротьби людини з природою з'являються позитивні уміння і навички. В Д. е. люди навчились користуватися вогнем і добувати його, будувати житла, шити одяг, виготовляти прикраси, винайшли метальну зброю, різні мисливські пастки тощо. В розвитку моральних відносин і моральної свідомості людей в Д. е. мали місце значні досягнення: люди формувались як розумні і моральні істоти, які були зв'язані одно з одним відносинами трудової співдружності і піклувались одно про одного. Про це, зокрема, свідчать т. зв. «неандертальські поховання».

Дру́ге прише́стя Христа́ — див. *Хіліазм.*

Дуалі́зм релігі́йний — специфічна риса богословських учень, які визнають існування двох протилежних субстанцій — духовної і матеріальної, а також двох світів — видимого і невидимого (природного і надприродного). До невидимого світу відносять безплотних духів — ангелів, серафимів, херувимів, а також верховного й «чистого» духа — бога. Видимий світ — це царство «мертвої матерії», яке оточує нас і в якому живуть тварини й люди. Людину богослови теж наділяють двома субстанціями — грішною, смертною плоттю і безсмертною душею. Релігійно-дуалістичні уявлення про світ і людину тяжіють у богослов'ї до ідеалістичного монізму, оскільки світ духовний оголошується первинним, вічним, незнищуваним, а світ матеріальний — тимчасовим, минущим, який підлягає загибелі в кінці світу. Крім того, в релігії дуалізм виявляється й у визнанні існування надприродних істот з протилежними властивостями і якостями: духів і богів, «чистих» стихій і «темних» сил природи, а також *добра* і *зла.* У світових релігіях проявилася тенденція до подолання такого роду дуалізму і створення монотеїстичних систем на чолі з єдиним божеством *(іслам, християнство),* однак сліди дуалізму і в них зберіга-

ються у вигляді протилежності нижчих духів (джини і деви — в ісламі, ангели й нечисті духи — у християнстві).

Дух — за реліг. уявленнями — надприродна істота. Поняття Д. склалося в *анімізмі* і спочатку означало істоту, зв'язану з «тонкою», «чистою» матерією. Однак поступово матеріальні властивості зникають, і в світових релігіях Д. протистоїть природі як особливе начало — бог. У християнстві «дух святий» виступає як одна із іпостасей бога. Православ'я, католицизм, іслам та ін. реліг. напрями розробили вчення про особливий клас духів — ангелів. Деякі богослови допускають наявність Д. й у людини, вважаючи, що природа останньої «тричастинна» (тіло, душа і дух). Людський Д. розуміється як частинка божественного Д. і як засіб «пізнання» і «прилучення» до бога. В реліг. уявленнях про світ духів перекручено-фантастично відображаються стихійні сили природи й суспільства, непізнані явища людської психіки і свідомості.

Духобо́ри — христ. секта, що виникла наприкінці 18 ст. в Росії як протест проти феодально-кріпосницьких порядків. Д. не визнають духовенства, храмів, ікон, хреста, таїнств, постів, чернецтва тощо. Багато положень «святого письма» тлумачать символічно, інакомовно. Джерелом вірування Д. є так звана «Животна книга», тобто легенди, які передаються із уст в уста («писане слово — мертве»). «Животна книга» складається із запитань і відповідей, псалмів, віршиків, замовлянь і заклинань, які існують серед Д. Д. уявляють Христа простою людиною, в якій з особливою силою виявився божественний дух і розум. Своїх вождів обожнюють, вважаючи, що в них живе душа Христа. Д. визнають десять *заповідей*, *причащання* здійснюють духовно, внутрішньо приймаючи в себе «слово боже», вірять в *безсмертя душі*, але заперечують рай і пекло. Богослужбові зібрання Д. мають характер реліг. бесід і відбуваються в кімнаті або в полі. Під час зібрань Д. читають на пам'ять псалми і співають вірші. З обрядів Д. додержують шлюбного і похоронного. До революції Д. переслідувались царським урядом за непокору світським властям, за відмову нести військову повинність. Жорстокі репресії властей зму-

сили частину Д. наприкінці 19 ст. переселитися на о. Кіпр, а звідти в Канаду, де групи Д. проживають і тепер. На території Радянського Союзу нині розрізнені групи Д. є в Оренбурзькій обл., Азербайджані та на Україні.

Духове́нство — соціальна, особливим способом організована група служителів релігійного культу, яких церква розглядає як посередників між богом і людьми. Д. здійснює магічні культові дії *(таїнства)* і проповідує віровчення. У православ'ї ділиться на чорне Д. і біле Д. Чорне Д. (чернецтво) немов відгороджується від світського життя, з тим щоб повністю присвятити себе служінню богові. Біле Д. не бере на себе таких суворих обітниць. Д. організується звичайно за ієрархічним принципом. Ступінь божественної благодаті того чи іншого представника Д. прямо залежить від місця, яке він займає в ієрархічній ска́лі. В деяких релігіях вищі церковні ієрархи вважаються намісниками бога на землі (у католицькій — папа римський, у ламаїзмі — далай-лама). Церковні положення, як правило, приписують Д. носити одяг і головні убори певної форми (ризу, сутану, клобук і т. д.), у деяких випадках — відповідні церковні відзнаки (набедреники, скуфії, камилавки, наперсні хрести, палиці тощо).

Духове́нство будді́йське. Оскільки буддизм у ході свого розвитку розпався на ряд шкіл і ввібрав багато рис нац. релігій країн Азії, ієрархія його Д. в різних країнах різна, але всі її представники вважаються ченцями (санскритське — бікху, бікшу, букв. старець) і визнаються як особлива вища категорія людей або навіть як «живі боги». В *ламаїзмі* вищі лами вважаються земним втіленням божеств (далай-лама — бодхисатви Авалокітешвари, панчен-лама — будди Амітаби). «Живі боги» (хубілгани, хугухти, гегени), а також глави нац. об'єднань ламства (хамболами) становлять привілейовану верхівку Д. б. За суворістю прийнятих чернечих обітниць ламство ділиться на гелунгів, гецулів і бандіїв. Учні (хувараки у монголів і бурятів, манджики у калмиків) — лише послушники, які готуються увійти в розряд Д. Вища духовна освіта дає право на почесне звання габжа. Ігумени монастирів звалися ширетуями (бурят.), бакшами (калм.), соржу

(тувин.). У Таїланді, Лаосі і Камбоджі королі є главами нац. церков і мають право вносити зміни в ієрархію Д. На о. Цейлоні три будд. церк. орг-ції формально з державою не зв'язані, але мають у країні великий вплив.

Духове́нство іуде́йське. В давні часи служителями іудейського культу були жерці. Вони виконували обряди жертвоприношень і сприяли утвердженню монотеїзму. В I ст. основні функції пастирів стали виконувати в Іудеї танаї (законовчителі), у діаспорі (на той час поза Палестиною було багато єврейських громад) — амораї (роз'яснювачі закону). Тлумачення Тори танаями і амораями були об'єднані у збірнику під назв. *Талмуд,* завершення якого належить до 5 ст. Ідейними спадкоємцями талмудистів стали рабини — духовні керівники іудейських громад, організованих в *синагогах.* Рабини вперше з'явились у 10 ст. в Півн. Африці, згодом вони стали очолювати синагоги ін. країн. Поряд з релігійними функціями рабинат виконував і судові. Він підлягав місцевим властям і був допоміжним знаряддям гноблення єврейських народних мас.

Починаючи з другої половини 19 ст., рабини активно діють у США, використовуючи з цією метою мережу синагог, об'єднаних у «Раду синагог Америки». «Рада» відає не тільки синагогами, але й видає реліг. літературу, керує реліг. школами, семінаріями та інститутами. Великого поширення рабинат набрав у державі Ізраїль. Йому підпорядковані ради, синагоги, рабиністський суд у питаннях сім'ї і шлюбу та апеляційний суд. Рабинат в Ізраїлі, у США та інших кап. країнах є розсадником сіонізму.

Духове́нство мусульма́нське. Основною духовною особою в *сунізмі* є імам, або *мулла.* Імам завідує *мечеттю,* здійснює богослужіння, стежить за виконанням обрядів, читає проповіді. Муедзін є його помічником. Він служитель мечеті, що проголошує азан (заклик до молитви). Найвищою мусульманською духовною особою є муфтій. Свою думку з різних питань догматики, культу і тлумачення реліг. законів він висловлює в спеціальному посланні — фетве.

У шиїтському напрямі ісламу вважається, що кожен мусульманин-шиїт може вільно вибрати собі духовника

(муджтахіда — «того, що досягнув найвищого ступеня релігійного знання»). Однак на ділі звичайно всі визнають муджтахідів, які пройшли спеціальну підготовку і стали тим чи іншим способом відомими. Парафіяльні мулли, ахуни (вчені-начотчики) вважаються нижче від муджтахідів. *У суфізмі* найнижчою ланкою в духовній ієрархії вважається послушник, рядовий член реліг. громади — суфій. Керівниками і наставниками групи дервішів (суфіїв) є ішани, яких віруючі нерідко визнають як святих.

Духове́нство християн́ське. У перших християнських громадах духовенства не було. В міру збільшення кількості віруючих і перетворення християнства в держ. релігію римської імперії складається церковна організація. Церковна ієрархія, яка утворилася, включала три основних ступеня: єпіскопат, пресвітеріат (священики) і диаконат. Зберігши цей поділ, *католицизм* пізніше проголосив римського папу найвищою особою в церк. ієрархії і виділив титул кардинала, що займає другу після папи сходинку в ієрархічній ска́лі. *Православ'я,* в свою чергу, оголосило главою автокефальної церкви патріарха і запровадило сан митрополита. У православ'ї Д. ділиться на чорне (яке прийняло обітницю чернецтва) і біле, зобов'язання якого менш суворі.

Відповідно до церк. традиції Д. х. приписується наявність особливої благодаті — *священства.* Над вступаючими в розряд Д. х. здійснюється обряд висвячення. Д. х. займає особливе становище в церкві і виконує ряд функцій, головними з яких є пропаганда віровчення, здійснення культу, керівництво віруючими в реліг. питаннях.

В антагоністичному суспільстві Д. х. тісно зв'язане з експлуататорськими класами і виконує функцію захисту існуючих суспільних порядків. У феодальній Європі Д. х. було привілейованим станом і великим власником. *Реформація* істотно змінила становище Д. х. Більшість протестантських течій проголосила принцип «загального священства», і служителі культу — пастор, пресвітер — не вважаються «священними». При капіталізмі Д. х. є вірним захисником буржуазного ладу. В ряді капіталістичних країн створено христ.

політичні партії, різні громадські організації (жіночі, молодіжні та ін.), які відвертають трудящих від революційного, демократичного руху.

У царській Росії православне духовенство служило панівним класам і царизму, боролося з рев. виступами мас, вороже зустріло Жовтневу революцію і встановлення Радянської влади; багато його представників вели контрреволюційну діяльність. Однак в результаті успіхів соц. будівництва і під тиском маси віруючих абсолютна більшість Д. х. перейшла на позиції лояльного ставлення до Радянської влади.

«Духо́вний регла́мент» — основний законодавчий акт Петра I у питанні церк. управління, який юридично санкціонував ліквідацію одноособової патріаршої влади в Руській православній церкві і заміну її *синодом*. Підготовлений за дорученням царя архієпіскопом Ф. Прокоповичем «Д. р.» після обговорення і затвердження сенатом був опублікований у 1721 р. під назвою «Регламент або статут духовної колегії...» Він складався з трьох частин. У першій — доводились переваги колегіального церковного управління, його необхідність і законність; у другій — визначалось коло обов'язків синоду; в третій — обов'язки духовенства. Оскільки «Д. р.» не містив докладних положень про духовенство і чернецтво, синод розробив «Додаток до регламенту про правила притчу церковного і чину чернечого», який був схвалений царем і виданий у 1722 р. «Додаток» визначав умови і порядок вступу в сан священика, обов'язки священнослужителів щодо парафіян, порядок постриження в ченці і правила монастирського життя. Прийняття «Д. р.», таким чином, означало встановлення держ. контролю над церквою і підпорядкування її царизмові.

Духо́вні християни — група христ. сект, віровчення яких грунтується на т. зв. «духовному» тлумаченні «святого письма». Бога Д. х. уявляють як всюдисущого духа, який є творящим началом усього існуючого. Душа людини розглядається як частинка всепроникаючого духа, в якій постійно перебуває бог. Д. х. заперечують божественну сутність *Ісуса Христа*, богородиці, всіх святих, а також священиків як посередників між богом і людьми. Вони створили культ безпосереднього

спілкування з богом, ознакою чого для них є реліг. екстаз. Вірячи у втілення і перевтілення святого духа в живих людей, Д. х. створюють своїх христів, вождів, пророків, живих богів і т. ін. Дотепер із Д. х. збереглись невеликі громади і локальні групи христовірів (*хлистів*), *духоборів, молокан, скопців, суботників, толстовців, тверезників* та ін., які складаються головним чином із представників старшого покоління.

Душá — за релігійними та ідеалістичними уявленнями — особлива нематеріальна сутність, активне рушійне начало в людині; являє собою реліг. уособлення психічної діяльності людини. Перші реліг. уявлення складалися на світанку людської історії, «коли люди, ще не маючи ніякого поняття про будову свого тіла і не вміючи пояснити снів, прийшли до того уявлення, що їх мислення і відчуття є діяльність не їх тіла, а якоїсь особливої душі, що живе в цьому тілі і покидає його в момент смерті...» (*К. Маркс* і *Ф. Енгельс, т. 21, с. 270*). Віра в душі, в духів (див. *Анімізм*) — одна з найдавніших форм релігії. Первісні уявлення про Д. пізніше дістають свою модифікацію в різних реліг. віруваннях. Безсмертя Д. виступає як основний догмат християнства і більшості інших релігій. Закріпленню реліг. уявлень про Д. сприяла ідеалістична філософія, яка твердила, що частинкою божественної сутності в людині є дух, який існує автономно і є незбагненним. Наділивши людину особливою, незалежною від тіла сутністю — безсмертною Д., реліг. ідеологи ставили собі за мету підкреслити її «божественну» природу. Реакційна ідея про безсмертя Д. і загробне життя справляла і справляє негативний вплив на уми людей. Вона вселяє ілюзорну віру в потойбічне існування і тим самим паралізує творчу і соціальну активність особи. Розвиток науки, насамперед природознавства, крок за кроком заперечував релігійно-ідеалістичне уявлення про Д. Особливо великий вклад у наукову розробку проблем психічної діяльності людини і тим самим у спростування ідей безсмертя Д. внесли І. М. Сєченов і І. П. Павлов. Вони довели, що всі психічні процеси причинно обумовлені матеріальним світом, а психіка є прояв діяльності мозку. В результаті дістали своє наукове пояснення такі явища людської

психіки, як сон, *гіпноз, навіювання,* самонавіювання, що раніше вважалися таємничими і використовувались релігією для «доказів» існування Д. і непізнаваності душевних явищ. У загальнофілософському плані фідеїстична ідея Д. була піддана критиці Марксом, Енгельсом і Леніним, які розкрили соціально-історичний характер психіки і свідомості людини.

Дха́рма (від санскр. dhar — носити, тримати) — у більшості релігій і релігійно-філософських учень Індії — сукупність громадянських, етичних і культових норм та вимог, закон способу життя, нібито дарований людям богами і різний для різних каст (варн). Додержанням Д. визначалася доброчесність людини, порушенням її—гріховність. Тому часто поняття Д. тотожне поняттю доброчесності. Буддисти називають Д. само реліг. вчення в цілому, вживаючи його замість терміну *буддизм.*

У буддійській схоластиці Д.— найдрібніші неподільні духовні частинки, з яких складається потік індивідуальної свідомості. Активність Д. нібито породжує ілюзію зовнішнього світу страждань (сансари). В деяких напрямах буддизму з Д. складається «вища реальність», особливий непізнаванний божественний світ. Їх безначальне «хвилювання» породжує індивідуальні свідомості з усіма їх помилками, а відмова від останніх, пізнання «істини» призводить до угасання хвилювання Д., до абсолютного спокою, *нірвани.*

Е

Еде́м (давньоєвр.— рай) — міфічна країна, в якій, згідно з біблійною легендою, був земний *рай* — місце перебування людини до її гріхопадіння. *У Біблії (Бут. 2, 8—15)* рай описаний у вигляді саду, який бог посадив в «Едемі на сході» і поселив там створену ним першу людину (Адама), доручивши їй охороняти і доглядати едемський сад. З Едему витікала річка, яка зрошувала сад і яка потім ділилася на 4 ріки: Фісон, Гіхон, Хіддекель (Тігр) і Євфрат. Згадка про Тігр і Євфрат дає підстави вважати, що за уявленням стародавніх євреїв земний рай був у Месопотамії біля витоків цих рік.

Екзарха́т (від грец. exarchos — глава, начальник). 1. У православ'ї — церк. округ, який має певну самостійність. Керує ним екзарх (як правило, єпіскоп), підлеглий патріархові: напр., Е. Руської православної церкви на Україні, Середньоєвропейський і Західноєвропейський Е. 2. У візантійській імперії Е. називали область, державна і військова влада в якій була в руках намісника імператора.

Екзеге́тика — розділ *богослов'я,* що займається витлумаченням біблійних текстів, роз'ясненням смислу старозавітних і новозавітних символічних оповідей, змісту «важких місць святого письма», «доказами» божественного походження і абсолютної істинності *Біблії.* Кожне віросповідання має свою Е., яка посвоєму пояснює одні й ті самі біблійні факти, а іноді й значення тієї чи іншої біблійної книги в цілому. Багато сучасних католицьких теологів вважають, що деякі місця старозавітного і новозавітного канону не можна розуміти буквально. Вони, наприклад, твердять, що євангельська оповідь про необхідність терпіння і покори, про віддяку добром за зло, любов'ю за ворожість означає нібито не примирення зі злом і ворожістю як такими, а вказує на необхідність виправлення таких вчинків у поведінці людини. Величезну кількість суперечностей і різночитань, що їх містить Біблія, вони також рекомендують розуміти як різний підхід пророків і апостолів до викладу однієї істини. Багато «важких сторінок» Біблії, на їх думку, незрозумілі

сучасній людині тільки тому, що божественне слово було сформульоване мовою людини стародавніх епох. З питань правильного тлумачення, вивчення і викладання Біблії опубліковано три папські енцикліки: Льва XIII «Providentissimus Deus» (1893 р.), Бенедикта XV «Spiritus paraclitus» (1920 р.), Пія XII «Divino afflante Spiritu» (1943 р.). Протестантська Е. багато в чому схожа з католицькою. Проте тут є ряд напрямів, які займають крайні модерністські позиції. Частина теологів на чолі з Р. Бультманом пропонує дати нову інтерпретацію євангельських оповідей про життя, смерть і воскресіння Христа, звільнивши ці оповіді від міфів і легенд. Така тенденція зустрічає заперечення з боку протестант. ортодоксів. Православна Е. в цілому стоїть на позиціях буквального тлумачення біблійних текстів. Однак православний буквалізм не є послідовним. Ряд богословів схильний розглядати багато біблійних оповідей як алегорію.

Екклесіоло́гія — богословське вчення про церкву як містичне об'єднання віруючих («тіло Христове»), що являє собою нібито реальну присутність бога на землі. В Е. формулюються ознаки «істинної» церкви, обгрунтовується необхідність ієрархії (у католицькій і православній), викладаються принципи земної (войовничої) і небесної (торжествуючої) церкви. Головне завдання Е.— довести необхідність і абсолютну цінність церкви в житті людини.

Екста́з релігі́йний — афективний стан, який характеризується сильним нервовим збудженням, втратою уявлення про реальність, ослабленням свідомого контролю за своїми діями. Виникає внаслідок «одержимості» реліг. ідеєю або в результаті згубного впливу на психіку людини окремих елементів реліг. культу. Е. р. може супроводитися зоровими і слуховими галюцінаціями, відчуттям легкості, невагомості, зникненням больової чутливості, порушенням відчуття часу, простору. З точки зору наукової фізіології Е. р. є варіант самогіпнозу, своєрідний прояв істеричного самонавіяння, посиленого різними впливами, які виснажують психіку. Стан Е. р. викликається несамовитими танцями, безсонними ночами, виснажливими постами, самобичуванням, нескінченними молитвами, тривалим зосере-

дженням уваги на реліг. ідеях і предметах. Вплив таких факторів веде до ослаблення діяльності кори головного мозку. У свою чергу, притуплення кіркового контролю над підкірковою областю викликає примітивні емоційні й рухові реакції: несамовите захоплення, плач, корчі і т. д. Подібні явища розвиваються на фоні звуженої свідомості, в основі якої лежать фазові (проміжні між сном і неспанням, гіпнотичні) стани, що виникають у корі мозку. Е. р. згубно відбивається на психіці людини і часто спричиняє різні психічні захворювання.

Екуменíчний рух (від грец. oikumene — всесвіт) — рух за об'єднання христ. церков, який виник на початку 20 ст. у *протестантизмі.* Початок Е. р. поклала Всесвітня місіонерська конференція, що відбулась у 1910 р. в Единбурзі. У 1948 р. була створена *Всесвітня рада церков.* Нині учасниками Е. р. є протестантські, старокатолицькі, більшість православних та інші церкви. Активну роль в Е. р. стала відігравати *Руська православна церква.* До ідей Е. р. починає звертатися і католицька церква, при цьому вона намагається підкорити інші церкви керівництву *Ватікану.* Найвищим органом Е. р. є Генеральна асамблея, вона обирає президію Всесвітньої ради церков і Генеральний комітет, які керують усією роботою руху між асамблеями. Генеральний секретаріат знаходиться в Женеві. Христ. церкви, що беруть участь в Е. р., розраховують спільними зусиллями виробити заходи проти звуження сфери впливу реліг. ідей, припинити відхід трудящих мас від релігії, поширювати релігію серед молоді, розвивати *місіонерство,* дати відповідь на всі питання, що хвилюють сучасну людину. Ідеологи екуменізму намагаються виробити «загальнохристиянську соціальну програму», придатну для країн з різним соціальним ладом. Силкуючись вирішувати важливі питання сучасності за допомогою релігії, за допомогою «чистих» євангельських заповідей, учасники Е. р. намагаються піднятися над капіталізмом і соціалізмом, проповідують особливий шлях розвитку. Водночас Всесвітня рада церков з позиції здорового глузду прагне вирішити такі важливі питання, як розрядка міжнародної напруженості, захист миру.

Енци́кліка — послання римських пап духовенству і віруючим з найважливіших соціально-політичних, релігійних та моральних проблем. Е. надається особливе значення, оскільки вони служать цілям формування громадської думки з основних політичних і соціальних проблем сучасності. Ще з середини минулого століття папські Е. обгрунтовували ідеологічний похід проти теорії і практики комунізму. Нові моменти пристосування католицької церкви до сучасних умов відображені в останніх Е. римських пап (див. *Енцикліки пап соціальні*).

Енци́кліки пап соціа́льні — послання римських пап до католицького духовенства і віруючих з викладом основ соціального вчення католицької церкви. Енцикліки, присвячені соціальним питанням, з'являються наприкінці 19 ст. і стають систематичними в 20 ст. Необхідність розробки свого соціального вчення виникла перед католицькою церквою у зв'язку з величезними змінами, які сталися у світі в епоху імперіалізму, і насамперед з поширенням марксизму-ленінізму, з розвитком масового рев. робітничого руху. Першою соціальною енциклікою була енцикліка Льва XIII «Rerum novarum» («Нові речі»), опублікована в 1891 р. Вона була безпосередньо спрямована проти ідей наукового соціалізму. Її основні положення набули розвитку в наступних енцикліках. Визнаючи факт концентрації капіталу й дедалі більшого зубожіння трудящих мас, «Rerum novarum» відстоювала непорушність приватної власності і вічність капіталізму, твердила, що люди в земному житті приречені на страждання. Проповідуючи класовий мир і відмову від рев. боротьби, вона закликала до створення католицьких організацій робітничого класу. Через сорок років, у 1931 р., папа Пій XI обнародував енцикліку «Quadragesimo anno» («У рік сороковий»), яка підтверджувала всі положення «Rerum novarum», пропагувала класовий мир, зводила наклепи на соціалізм і комунізм. У 1961 р. папа Іоанн XXIII опублікував енцикліку «Mater et magistra» («Мати і наставниця»). Підтверджуючи непорушність принципів соціальної доктрини католицизму, вона містить і ряд нових моментів, які відображають певною мірою зміни, що відбулись у світі. Це перша соціальна

енцикліка, в якій немає прямих випадів проти соціалізму і комунізму, хоч вона й засуджує прагнення створити суспільний лад без бога; вона містить заклики до відмови від застосування ядерної зброї, до миру. Особливо яскраво зміна позицій католицької церкви в питаннях війни й миру була продемонстрована в енцикліці Іоанна XXIII «Pacem in terris» («Мир на землі»), опублікованій у 1963 р. і звернутій не тільки до католиків, а й до всіх людей доброї волі. Головною ідеєю енцикліки є заклик до мирного співіснування, до ядерного роззброєння, до припинення гонки озброєнь і заборони ядерної зброї, засудження політики «па грані війни». У 1967 р. папа Павло VI опублікував нову енцикліку — «Populorum progressio» («Прогрес народів»), присвячену допомозі слаборозвинутим країнам. У ній визначається тяжке становище трудящих мас у сучасному кап. суспільстві, особливо в слаборозвинутих країнах. Але енцикліка не виступає проти знищення приватної власності, увічнюючи експлуататорський лад. Хоча всі Е. п. с., від першої до останньої, об'єднують спільні ідеї — захист капіталізму, ворожість до соціалізму і комунізму, проте під впливом змін, які відбуваються у світі, католицька церква змушена вносити корективи у свої соціальні настанови.

Есхатоло́гія (від грец. eschatos — останній, крайній і logos — вчення) — реліг. вчення про «кінцеві дні» людства і всього світу. Есхатологічні ідеї зв'язапі з найдавнішими міфологічними уявленнями про виникнення і зникнення світу, зокрема з давньовавілонськими про загибель Всесвіту і настання світового хаосу. Ці уявлення стали ідейним джерелом при розробці Е. *іудаїзму,* що увійшла до *Старого завіту.* Вчення про кінець світу було розроблене далі ідеологами кумранської громади. Христ. Е. складалась у період соціальної і духовної кризи рабовласницьких суспільних відносин Римської імперії. Раби і соціально принижені верстви суспільства, охоплені почуттям відчаю, чекали з дня на день настання нової ери на землі. Ці настрої у фантастичній формі дістали свій вияв в *«Одкровенні Іоанна»,* пройнятому лютою ненавистю до Риму, пророкуванням скорого кінця світу, *страшного суду,* обіцянками царства небесного для істинно віруючих і по-

карання нечестивих. Коли християнство стає держ. релігією Римської імперії, то «кінець світу» відсувається його ідеологами на невизначений час. На перший план висувається ідея відплати в загробному світі. Малюючи перед віруючими картини страшного суду, церковники залякують експлуатовані маси, намагаються утримати їх у покорі. До опису страхіть кінця світу найчастіше вдаються проповідники таких реакц. христ. організацій, як *єговісти* і *адвентисти* та ін.

Є

Євангелíчні цéркви — лютеранські церкви або об'єднання лютеранських церков.

Євáнгелія (грец. euaggelion — добра звістка) — ранньохристиянські сказання про «земне життя» *Ісуса Христа*. З майже 30 відомих Є. лише чотири включені до *Нового завіту* як «богодухновенні» (від Матфія, від Марка, від Луки, від Іоанна). Решту церква оголосила хибними, бо виведений в них образ Христа значно відрізняється від прийнятого в офіц. християнстві (див. *Апокрифи*). Канонічні Є. теж суперечливі. Якщо Є. від Матфія, від Луки, від Марка ще близькі за змістом, то Є. від Іоанна має великі відмінності і за змістом і за стилем. Розбіжності, суперечності, стилістичні відмінності в євангельських текстах свідчать про те, що Є. писали різні люди і в різний час (приблизно в першій половині 2 ст.). В Є. яскраво виражена реакц. суть христ. віровчення з його проповідями необхідності страждань, непротивлення злу насильством, смирення і терпіння, покори власть імущим і т. д. Протягом багатьох століть вони використовуються для виховання віруючих у дусі пасивного ставлення до навколишньої дійсності, примирення експлуатованих із своїм становищем, покірливого перенесення усіх тягот життя.

Євáнгельські християни, євангелíсти — послідовники спорідненої з *баптизмом* христ.-протестантської секти. Відрізняються від баптистів зверганням лише до євангельських (новозавітних) текстів, ширшим тлумаченням учення про *приречення* (вважають, що спасіння призначене для всіх без винятку, для чого важлива лише віра, а «добрі діла» є її наслідком); меншою суворістю в громадах (допускають до обряду *хлібопереломлення* й тих, над ким не здійснений обряд хрещення), не додержуються посвячення пресвітерів через покладення рук. У Росії Є. х. поширились у 70-х рр. 19 ст. У 1944 р. разом з баптистами утворили церкву *євангельських християн-баптистів*.

Євáнгельські християни-баптисти — церква, яка виникла в результаті злиття в 1944—1945 рр. баптистів, *євангельських християн* і *п'ятидесятників;* у 1963 р. до

них приєдналися «братні» *менноніти*. Об'єднання відбулось на основі певних взаємних поступок у питаннях догматики та будови церкви (зокрема, євангельські християни погодилися з посвяченням пресвітерів через покладення рук, п'ятидесятники відмовились від глосолалій). В основу вчення покладено характерне для євангелістів помірковане тлумачення ідеї «обранства». «Сімома ланками» єдності взято принципи: «один Господь», членство одного «тіла христового», «один дух», об'єднання «однією надією покликання», «одна віра», «одне хрещення», «один Бог і отець усіх». На ознаменування об'єднання відзначається день єдності. Залишились автономними громади «чистих» баптистів. У самому об'єднанні давалася взнаки початкова різнорідність релігійних течій, які об'єднались. Найбільш консервативна частина баптистів, т. зв. *«ініціативники»*, відкололась від Є. х. б. і зайняла антигромадську позицію. Очолює церкву Є. х. б. *Всесоюзна рада євангельських християн-баптистів* (ВРЄХБ), яка обирається з'їздом. Громадами керують пресвітери. Церква входить до Всесвітнього союзу баптистів, її представники є у виконкомі Європейської баптистської федерації.

Євхари́стія, причащання — одне із семи христ. таїнств. При здійсненні його віруючі під виглядом вина й хліба вкушають нібито «тіло і кров Христа». У православ'ї і протестантизмі всі віруючі причащаються хлібом і вином, у католицизмі довгий час миряни причащались тільки хлібом (за рішенням II Ватіканського вселенського собору стало можливим причащання й вином). Служителі церкви твердять, що при виконанні Є. справді відбувається таємниче перетворення хліба і вина в тіло і кров господа, що таїнство Є. встановлене самим Христом у пам'ять про свої страждання. Насправді таїнство Є. є пережиток стародавнього тотемічного звичаю «богоїдства», при якому учасники містерії поїдали сире м'ясо священної тварини і пили її кров. Пізніше для таких жертвоприносень стали вживати зображення тварин і богів. У ранньому християнстві таїнства Є. не було, бо вважалось, що Христос своєю жертвою вже спокутував усі гріхи людства. Сучасні богослови розглядають Є. як «очисну і умилостивлюючу» жертву за гріхи людські.

Єговісти, свідки Єгови — одна з найбільш реакц.-реліг. течій, яка виникла в 19 ст. у США в середовищі дрібної буржуазії. Початок діяльності поклали гуртки «дослідників Біблії». У 1931 р. утворено «Товариство свідків Єгови». Всього послідовників близько 1 млн., переважно в США, Англії і Канаді. Американські місіонери насаджували єговізм у 20 рр. 20 ст. в зах. областях України і Білорусії. Структура організації — теократична, строго централізована, з беззаперечним підкоренням керівникам «провісників» рядових віруючих; діяльність в СРСР здійснюється в умовах конспірації. Президент вважається «намісником Єгови на землі», його влада необмежена. Штаб-квартира — в Брукліні, передмісті Нью-Йорка. Для Є. характерне активне місіонерство, публічне «свідчення істини»; з цією метою видаються журнали «Вартова башта», «Інформатор» та ін., використовується радіопропаганда. Є. заперечують багато з того, що визнає ортодоксальне християнство (своєрідно розуміють трійцю, вважаючи головним її членом бога-отця, заперечують *безсмертя душі,* віру в *рай* і *пекло* і т. д.). Шануючи Єгову, Ісуса Христа розглядають як виконавця його волі. Вони вважають себе обраними Єговою, його «свідками», вірять у вічне життя праведників на оновленій землі, а особливо обраних у кількості 144 тис.— на небі, іншим же пророчать близьку загибель у майбутній війні між Христом і сатаною — *армагеддоні.* Вся історія сус-тва розглядається як боротьба Єгови з повсталим проти нього сатаною, що був вигнаний з неба і воцарився на землі. Відповідно до цього сус-тво ділиться на послідовників Єгови і прибічників сатани. Ідеологія єговізму має вкрай антигромадський характер. Сатанинським оголошується все прогресивне, навіть боротьба за мир. Є. виступають проти світських держав, особливо соціалістичних, держ. законів та установ.

Єзуїти — члени «товариства Ісуса» (лат. Societas Jesu) — католицького чернечого ордену, заснованого іспанцем Ігнатієм Лойолою в 1534 р. і офіційно затвердженого в 1540 р. буллою папи Павла III «Регіміні мілітантіс екклезіа». Орг-ція Є. була створена для боротьби проти передової науки і соціального прогресу, для зміцнення могутності католицької церкви, папської

влади, підірваних *Реформацією.* Використовуючи в цій боротьбі найвіроломніші прийоми, не гребуючи ніякими засобами в досягненні поставленої мети, Є. намагалися заволодіти ключовими позиціями в громадському і політичному житті різних країн, насаджували реакц. режими, угодні папству, брали активну участь у колонізації Америки, Азії, Африки, переслідували й жорстоко карали «єретиків» — представників науки, вільнодумства і атеїзму. Не випадково слово «єзуїт» протягом століть було символом лицемірства, підступності, які ховаються під маскою зовнішньої благопристойності. Активна участь у політичних інтригах, торгових спекуляціях, факти шахрайства і здирництва викликали ненависть до Є., стали приводом до вигнання їх з багатьох країн. Під тиском громадської думки папа Климент XIV у 1773 р. розпустив «товариство Ісуса» на «вічні часи», що тривали лише 41 рік. У 1814 р. орден був відновлений Пієм VII і знову став прапором реакції. «Товариство Ісуса» побудоване за принципом строгої централізації і суворої дисципліни, беззаперечного підкорення главі ордену — генерал-препозиту (його називають іноді «чорним папою»), який обирається довічно. Для Є. необов'язкове носіння чернечого одягу й відвідування богослужінь. Нині у світі налічується більш як 30 тис. Є. Вони випускають 1320 назв періодичних видань 50 мовами, загальним річним тиражем 144 млн. прим. Головний орган Є.— журнал «Чівільта каттоліка». Центром підготовки кадрів Є. є Григоріанський університет у Римі. Є. керують сотнями коледжів, 94 богословськими і 59 світськими вузами. У віданні Є.— Біблійний інститут, Папський східний інститут, радіо Ватікану, 6640 місіонерських станцій, сотні лікарень. Орден Є. володіє акціями підприємств і банками в багатьох країнах. Його капітал становить 5 млрд. дол.

Єпа́рхія (від грец. eparchia — володарювання, начальствування) — церковно-адміністративний округ, який складається з кількох «благочинних округів», що діляться, у свою чергу, на окремі приходи. Керівництво Є. здійснює архієрей (митрополит, архієпіскоп, єпіскоп), благочинними округами управляють благочинні.

Єпіскоп (грец. episkopos — наглядач) — вищий ієрарх у більшості христ. церков. Серед Є. виділяють старших Є., або архієпіскопів.

Єпіскопа́льна це́рква — див. *Англіканська церква.*

Єпітимі́я — морально-виправна міра у православ'ї і католицизмі, що накладається як кара на мирян, ченців і пасторів за гріховні думки та поведінку і полягає в посиленому виконанні деяких реліг. обрядів та ритуалів: тривалого і суворого посту, довгих молитов, ходіння до святих місць і т. д. Є. накладається найчастіше духівником на сповіді або (рідше) добровільно приймається самим віруючим.

Єресі (від старогрец. aireo — обираю, переконую, осягаю) — вчення, що суперечили пануючим віровченням, не виходячи при цьому за рамки реліг. світогляду. Як правило, Є. відображали інтереси експлуатованих мас. Вони були опозицією феодалізмові і об'єктивно розхитували реліг. ідеологію. Є. виступали проти основних пунктів христ. догматики: вчення про *трійцю, приречення,* христологію. Ідейною основою Є. міг бути *дуалізм,* згідно з яким земний світ як творіння диявола перебуває «у злі», в т. ч. феодальне суспільство з його державою і церквою. Звідси випливало заперечення церк. культу, таїнств і догматики, напр. маніхеями, катарами, *альбігойцями* 4—13 ст.

Є. спирались також на містичний *пантеїзм,* висновком з якого була ідея рівності станів, непотрібності церкви у справі спасіння. Містичний пантеїзм приводив також до ідеї вічності і нествореності світу, що сприяло розвиткові вільнодумства. Ф. Енгельс писав, що містичний пантеїзм Томаса Мюнцера, вождя селянського повстання 1525 р., місцями наближається навіть до атеїзму (див. *К. Маркс* і *Ф. Енгельс, т. 7, с. 352).* Класовим змістом Є. була вимога соціальної рівності. Селянсько-плебейські Є. нерідко поєднувалися з відкритими рев. виступами (напр., рухи апостольських братів, таборитів та ін., які висунули разом з тим найбільш радикальні вимоги аж до скасування приватної власності). Христ. церква засуджувала її переслідувала єретиків. Є. розглядались як тяжкий злочин і часто каралися смертю. Для боротьби з ними були створені ордени і суди інквізиції.

У Росії Є. виникають наприкінці 13 — на початку 14 ст. Виступ стригольників у Новгороді й Пскові (середина 14 ст.) відображав інтереси демократичних верств посаду. Стригольники боролися проти паразитизму духовенства, заперечували таїнства, церк. ієрархію. В 14—15 ст. на Русі поширились Є. антитринітаріїв та іконоборців («жидовствуючих»). Вони не тільки заперечували догмат триєдності бога і «священність» ікон, а й вимагали моральної свободи людини («самовладдя душі»), рівності народів і вір, відкидали аскетизм, чернецтво і т. д., тобто виступали з позицій розуму і гуманізму. В середині 16 ст. ці положення були розвинуті ідеологом соціальних низів Феодосієм Косим, який учив, що людина сама може стати своїм власним «спасителем» і «спокутувачем». Є. в Росії, як і в інших країнах, були однією з форм боротьби пригноблених мас з феодалізмом.

Ж

Жертвоприне́сення — реліг. обряд, який полягає в принесенні дарів богам, св. духам. Ж. виникло в давнину у зв'язку з формуванням анімістичних уявлень та вірувань і на грунті звичаю залишати близьким їжу, зброю, начиння тощо. Пізніше, з появою чаклунів і шаманів та ускладненням реліг. обрядовості, Ж. обставляється багатьма спеціальними правилами, вигідними для служителів культу: встановлюються обов'язкові Ж. в різних випадках життя, склад і цінність Ж. та їх календарні строки. В сучасній христ. обрядовості Ж. поширене у формах жертовного вогню (лампади, свічки, куріння ладану), грошових внесків і т. д.

Жива́ це́рква — див. *Обновленці.*

«Життя́ з бо́гом» — католицьке видавництво в Брюсселі, яке випускає значну кількість релігійно-пропагандистської літератури, призначеної для розповсюдження в різних країнах, у т. ч. в СРСР. Охоче видає книги, які містять наклепи на наш суспільний і державний лад, перекручують ленінську політику Комуністичної партії і Радянської держави у відношенні до релігії, церкви і віруючих.

Житія́ святи́х — вид церк. літератури, яка описує життя і «подвиги» христ. «святих»: подвижників, мучеників, церк. діячів і т. ін. Складаються з перших віків христ. і нині займають десятки об'ємистих томів. Прикладом Ж. с. в Руській православній церкві можуть бути *«Мінеї четьї»*, збірники, які крім життєписів містять також моралістичні повчання, церковні історії тощо. Основне призначення Ж. с.— пропаганда христ. віровчення.

Жре́цтво — служителі культу в ряді релігій, головним чином політеїстичного характеру. Звичайно Ж. називають особливу групу людей, яка в ранньому класовому сус-ві відправляла реліг. культ, була, як правило, привілейованою частиною класу рабовласників і відігравала нерідко велику політичну роль. Вищі жерці іноді мали і релігійну і державну владу (фараони в стародавньому Єгипті, верховні жерці — правителі держав стародавнього Дворіччя, жерці — правителі в стародавній Мексіці та ін.). У ряді випадків Ж. являло

собою особливу станову групу, яка повністю монополізувала право читання реліг. текстів, трактування питань релігії і виконання обрядів реліг. культу, особливо жертвопринесень богам. Про пряму спадкоємність між Ж. і духовенством сучасних релігій та про відсутність між ними принципових відмінностей свідчить, крім спільності функцій, напр., термін ієрей (від грец. hiereus — жрець), який означає у православ'ї — священик, або один з титулів папи римського в католицизмі — верховний жрець (лат. pontifex maximus).

З

Забобо́ни — марна, облудна віра, зв'язана з уявленням про існування надприродних сил. До З. належить віра в долю, віщі сни, чаклунство, ворожіння, прикмети, різного роду пророцтва, знахарство, у «святі місця» і т. ін. Усі види З. є пережитками давніх вірувань, що виникли на основі неправильних уявлень наших далеких предків про навколишній світ, про причини явищ, які відбуваються в ньому. Хоча сучасне духовенство відхрещується від З., вважаючи їх язичеством, забобонні уявлення входять у всі існуючі реліг. системи. Різного роду З. пропагуються в «священних книгах» *християнства, ісламу, іудаїзму, буддизму* та ін. З. дезорієнтують людей, породжують у них невпевненість у своїх силах, заважають їм пізнавати закономірності розвитку природи і суспільства. Саме тому в процесі комуністичного виховання проблема подолання З. займає важливе місце. У Програмі КПРС говориться: «Партія розглядає боротьбу з проявами буржуазної ідеології і моралі, з залишками приватновласницької психології, забобонів і передсудів як складову частину роботи по комуністичному вихованню». Цим визначається необхідність рішучої боротьби з будь-якими проявами З.

Заві́т — в іудейській і христ. релігіях — своєрідна форма відносин між богом і людьми; описана в *Старому* і *Новому завіті.* В іудаїзмі З. розглядається як союз бога з праотцем єврейського народу Іаковом (Ізраїль), а потім і самим єврейським народом. Встановлюючи З. з обраним народом, бог викладає свою волю, повчає, дає заповіді, закони, обіцяючи за їх виконання нагороди, а за невиконання жорстокі кари. У христ. новозавітних реліг. книгах З. розглядається як союз бога вже не з одним обраним народом, а з усіма народами світу, від яких вимагається сліпа віра в спокутну жертву Христа, за що обіцяється посмертне блаженство в царстві небесному.

Зако́н бо́жий — у широкому розумінні слова — всяке реліг. вчення, яке диктує своїм послідовникам загальні правила поведінки в житті. У вузькому розумін-

ні слова З. б.— навчальний предмет початкових і середніх навчальних закладів царської Росії, що мав на меті навчання догматів релігії, реліг. правил поведінки, а також вивчення богослужіння і церк. установлень. Складовими частинами З. б. в початкових навчальних закладах були: *катехізис,* церк. молитви, священна історія, пояснення богослужіння. Право викладання З. б. в Росії мали тільки священнослужителі (священики і диякони). У крайньому разі до викладання допускались особи духовного відомства, які закінчили повний курс духовної семінарії. Систематично насаджуючи релігію і виховуючи дітей в страху божому, викладання З. б. тим самим виконувало завдання, яке відповідало інтересам експлуататорського сус-ва.

Законода́вство про релігійні ку́льти — сукупність законодавчих актів, які визначають становище релігій в СРСР та взаємовідносини між державою і церквою. Найважливішим законом Радянської держави про реліг. культи є Декрет Ради Народних Комісарів РРФСР «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 23 січня 1918 р. Постанова ВЦВК і РНК РРФСР від 8 квітня 1929 р. «Про релігійні об'єднання» визначала їх правове становище, рамки діяльності, взаємовідносини з органами влади.

В СРСР запроваджено обов'язкову реєстрацію релігійних об'єднань як додаткову гарантію охорони законних прав та інтересів віруючих. Рішення про реєстрацію остаточно приймаються Радою в справах релігій при Раді Міністрів СРСР за поданням виконкомів обласних, крайових Рад народних депутатів і Рад міністрів автономних та союзних республік без обласного поділу.

Релігійні тов-ва можуть розпочати свою діяльність лише після реєстрації їх у районних або міських виконкомах Рад народних депутатів. Не підлягають реєстрації реліг. тов-ва і групи, віровчення яких має антидержавний характер і зв'язане з посяганням на права та здоров'я громадян.

Для безпосереднього виконання функцій, зв'язаних з управлінням і користуванням культовим майном, засновники тов-ва на загальних зборах віруючих відкритим голосуванням обирають виконавчі органи в кіль-

кості трьох чоловік. Реєструючим органам надається право відводу окремих осіб із складу членів виконавчого органу тов-ва. Зареєстрованому релігійному тов-ву надається в безплатне користування за договором з районним чи міським виконкомом молитовний будинок і культове майно або ж право на оренду необхідного приміщення. Договір підписують усі засновники тов-ва, які несуть відповідальність за цілість прийнятого майна. Релігійні об'єднання всіх культів в СРСР у матеріальному і фінансовому відношенні самостійні і існують тільки на кошти від добровільних пожертвувань віруючих, причому ці пожертвування не оподатковуються. Їм надається право наймання сторожів, ремонту молитовного будинку, придбання предметів культу, оренди, будівництва і купівлі у власність будівель для своїх потреб.

Релігійні центри і духовенство керують тільки діяльністю тов-ва, спрямованою на задоволення віруючими своїх релігійних потреб, не мають права втручатись у фінансово-господарське життя релігійних об'єднань. Район діяльності служителів культу, релігійних проповідників, наставників і т. ін. обмежується місцезнаходженням церков і територією, на якій постійно проживають віруючі, які входять до релігійних тов-в. Законодавство про культи встановило певні рамки діяльності церков і духовенства. Вони не можуть використовувати молитовні збори віруючих для політичних виступів, що суперечать інтересам радянського сус-ва, і не можуть вести будь-якої пропаганди, спрямованої на відрив віруючих від активної участі в державному, культурному і громадсько-політичному житті країни. Не можуть без дозволу місцевих органів влади влаштовувати реліг. процесії, здійснювати реліг. обряди і церемонії просто неба, а також в квартирах та будинках віруючих, за винятком похоронів на кладовищах і тих випадків, коли обряди у квартирах та будинках виконуються на прохання вмираючих або тяжкохворих. Їм забороняється провадити примусове збирання коштів на користь реліг. орг-цій, займатися благодійною діяльністю, організовувати спеціальні дитячі, юнацькі молитовні збори, а також гуртки, групи для навчання дітей релігії і т. ін.

Закриття церков і молитовних будинків у зв'язку з самоліквідацією тов-ва здійснюється за заявою самих засновників, внаслідок ветхості приміщення або знесення його через реконструкцію населеного пункту. Рішення про зняття з реєстрації і закриття церкви та молитовного будинку ухвалюється Радою в справах релігій при Раді Міністрів СРСР за поданнями обласних, крайових Рад народних депутатів і Рад Міністрів автономних республік та союзних республік без обласного поділу.

Охороняючи інтереси держави і права громадян нашої країни, гарантовані Конституцією, радянське законодавство про релігійні культи передбачає відповідальність за недодержання встановлених законодавчих норм в адміністративному і кримінальному порядку.

У додержанні законів про релігію особливе місце відводиться запобіжній, профілактичній роботі і широкому роз'ясненню діючого законодавства про культи.

За́повіді — вислови, установлення, повчання, які приписуються богові. Церква вважає їх обов'язковими для виконання віруючими. За реліг. уявленнями, бог відкрив людям істини, повідав про те, як їм треба ставитись до нього самого, до інших людей, як жити, як поводитись, щоб догодити йому і удостоїтися за це вічної нагороди в «царстві небесному». З. зафіксовані в «священних писаннях» — книгах, автором яких врешті-решт оголошується сам бог (*Біблія* — у християн, *Коран* — у мусульман тощо). Наукою незаперечно доведено, що т. зв. священні писання створювались людьми, які жили в різний час, і в них у реліг. формі відображені інтереси та потреби різних класів, соціальних верств і груп. Тому в «священних писаннях» зустрічаються не тільки різні, а й прямо протилежні З. Напр., в євангеліях один і той же Ісус Христос учить: «Блаженні миротворці, бо вони будуть наречені синами божими» (Матф., 5, 9), а в іншому місці: «Чи думаєте ви, що я прийшов дати мир землі, ні, кажу вам, але поділ» (Лук., 12, 51). Таких суперечностей у «священних писаннях» налічуються сотні. Реліг. ідеологія в експлуататорському сус-ві використовується в інтере-

сах пануючих класів, тому основним лейтмотивом З. сучасних релігій є ідея покірності небесному владиці і земним панам. Разом з тим у них дістали відображення і деякі загальнолюдські норми моралі. Включивши ці норми у формі З. до свого морального кодексу, релігія перекрутила їх, вихолостила їх гуманістичний зміст, підпорядкувала інтересам захисту експлуатації.

Див. також *Десять заповідей*.

Затво́рництво — один з проявів реліг. аскетизму. Супроводилось постійним самокатуванням шляхом постів, тривалих молитов, перенесенням всіляких незручностей і т. д. Затворники (різновид христ. *подвижників*) — люди, які добровільно ув'язнювали себе на все життя в печери і келії, щоб цілком віддатися там постійним молитвам і «подвигові боротьби з мирськими пристрастями». Церква розглядала їх спосіб життя як гідний наслідування подвиг, як шлях до духовної досконалості, а отже, до зближення з богом. З. було поширене в середні віки серед ченців, але обов'язковою нормою для християн не було. Соціальна роль З.— привчити експлуатовані маси до думки про користь страждань і матеріальних нестатків, які забезпечують духовне «спасіння». Очевидність антигромадської суті відходу від світу не дає змоги тепер служителям культу відкрито закликати віруючих наслідувати приклад затворників.

Збіглопопі́вці — одна з течій у старообрядництві, яка виникла наприкінці 17 ст. З. дістали свою назву внаслідок того, що приймали в свої старообрядницькі громади збіглих священнослужителів, які відкинули никонівські реформи і порвали з офіційною церквою. З. зберегли догматику православ'я. Розбіжність з офіційним православ'ям зв'язана в основному лише з обрядовістю. До сер. 18 ст. соціальною базою З. було посадське населення і селянство, в т. ч. особи, що рятувалися від властей (збіглі рекрути, розорені селяни і т. ін.). Пізніше у збіглопопівстві значну роль почала відігравати велика торгова буржуазія. Найвищого впливу в старообрядництві З. досягли в першій чверті 19 ст. З. розпалось на ряд злагод (течій): дияконова злагода, перемазанці, лужківська злагода та ін. Тепер З.— нечисленна група в старообрядництві. Вона

має архієпіскопію в м. Новозибкові, засновану в 1923 р.

Зло — див. *Добро і зло.*

Зооморфíзм, зоолáтрія, анімалíзм (від грец. zoon — тварина, morfe — форма, latreia — служіння, від лат. animal — тварина) — терміни, що характеризують релігійно-містичні уявлення, вірування і обряди, присвячені тваринам або зв'язані з культом тварин. Джерела З. сягають у глибоку давнину і глибоко коренились у психології первісного мисливця, який вважав багатьох тварин своїми кровними родичами. Найчастіше це саме ті тварини, які були об'єктами життєво важливого мисливського промислу. В міфології, побутовій обрядовості, мові, реліг. віруваннях, усному народному епосі багатьох народів досі зберігаються пережитки З. У народів Півн. Азії і Півн. Америки існує культ ведмедя, в Індії — культ корови й мавпи тощо. У християнстві пережитки З. зберігаються в шануванні голуба як втілення св. духа.

Зороастрíзм, парсíзм — староіранська дуалістична релігія, що виникла в 10—7 ст. до н. е. і поширилась у Середній Азії та Азербайджані. Її засновником вважають пророка Заратустру (Зороастра), якому приписують створення Гат — найдавнішої частини «священної» книги З.— Авести і об'єднання основних реліг. уявлень стародавніх персів. Основна ідея З. полягає у визнанні боротьби двох споконвіку існуючих сил — Ахурамазди (звідси інша назва З.— маздаїзм) і Анхра-Майнью (у стародавніх греків — Ормузда і Арімана). Ахурамазда уособлює світло, добро, істину і життя. Анхра-Майнью — пітьму, зло, брехню і смерть. Ареною боротьби цих сил є світ; беруть у ній участь і люди, які мають свободу вибору. Зусилля прихильників Ахурамазди повинні привести кінець кінцем до перемоги світла, добра. В дуалістичних ідеях З. дістали відображення особливості суспільного життя староіранських землеробських племен, які часто зазнавали нападів кочівників, що несли розорення і смерть. Дуалізм З. справив вплив на вчення маніхеїв, павлікіан, катарів і т. д. В З. є також учення маніхеїв про страшний суд і вогненну космічну катастрофу в кінці світу, коли грішники і Анхра-Майнью загинуть, а послідовники

Ахурамазди очистяться у вогні з допомогою спасителя — Мітри, який для цього очищення воскресить мертвих. Культ Мітри, хоч його імені немає в стародавніх текстах, був дуже поширений у народі. Мітра вважався союзником і посланцем Ахурамазди. Праведним життям, гідним спасіння, З. вважав примноження матеріальних благ за допомогою землеробства, іригаційних робіт, нібито даних людям Ахурамаздою. Сучасні послідовники З., парси, вважають праведною також підприємницьку діяльність. Культ З. зводиться до поклоніння священному вогню, якому присвячувались храми. В наші дні З. зберігся у парсів у Бомбеї і у вогнепоклонників в Ірані.

І

Ідеалі́зм (від грец. idea — поняття, уявлення) — філософський напрям, протилежний *матеріалізмові* у вирішенні основного питання філософії — питання про відношення свідомості (мислення) до буття (матерії). І., всупереч науці, визнає первинними свідомість, дух і вважає матерію, природу вторинними, похідними. В цьому відношенні І. збігається з реліг. світоглядом, з точки зору якого природа, матерія породжені якимось надприродним, духовним началом (богом). Хоч ідеалісти свою філософію зображають як наукову систему, насправді І. завжди виступав як союзник релігії, був філософською базою для обгрунтування реліг. концепцій. В. І. Ленін називав І. дорогою до попівщини *(див. т. 29, стор. 304)*. В історії суспільства І. виступав, головним чином, як ідеологія реакц. класів, груп і верств.

І. має гносеологічне і соціальне коріння. Якщо здатність мислення до абстрагування (вичленення в думці якихось властивостей предмета), оперування загальними поняттями, наявність у свідомості людини ідеальних образів, що відображають об'єктивно існуючі предмети, але самі не є предметами, та ін. властивості абсолютизуються, однобічно перебільшуються, то з'являється можливість зображати явища свідомості як щось самостійно існуюче, незалежне від зовнішнього світу. Ця можливість перетворюється в дійсність лише при наявності соціальних коренів.

І. існує у двох основних формах: І. суб'єктивний та І. об'єктивний. Суб'єктивний І. вважає первинним відчуття, уявлення, мислення, почуття, волю суб'єкта і зображає світ як «комбінацію відчуттів», «комплекс уявлень» і т. ін. Об'єктивний І. вихідним началом визнає свідомість, дух, який нібито існує поза і незалежно від людини й творить світ, природу.

Елементи суб'єктивного І. виявляються у деяких стародавніх філософів, напр. у Протагора (близько 480—410 до н. е.). В цілому для стародавнього світу і середньовіччя найхарактернішим є об'єктивний І. Найбільш відомим об'єктивним ідеалістом античності був Платон (428/7—348/7 до н. е.). Його ідеї були ви-

користані апологетами і *«отцями церкви»* при розробці христ. віровчення. В середні віки, по суті, відбулося злиття об'єктивного ідеалізму і *теології.* В епоху домонополістичного капіталізму в буржуазній філософії особливо посилилися суб'єктивно-ідеалістичні тенденції, які набули розвитку у Дж. Берклі (1685—1753), Д. Юма (1711—1776), І. Канта (1724—1804), І. Фіхте (1762—1814). Разом з тим не зникала і об'єктивно-ідеалістична традиція. Найбільш завершена система об'єктивного І. створена нім. філософом Г. В. Ф. Гегелем (1770—1831).

З другої половини 19 ст., коли капіталізм вступив у свою останню стадію — стадію імперіалізму, а буржуазія втратила прогресивну роль, провідною рев. силою став робітничий клас, озброєний науковим діалектико-матеріалістичним світоглядом. У цей період в буржуазній філософії переважаючим впливом користується суб'єктивний І. у різних варіантах (махізм, філософія життя, прагматизм, екзистенціалізм, позитивізм та ін.). Дедалі виразніше виступає прагнення до теологізації буржуазної філософії, що виражається, напр., у поширенні реліг. філософії (*неотомізм,* неоавгустинізм, *«діалектична теологія», «філософія всеєдності»* тощо). Раціоналістичні традиції поступаються місцем ірраціоналізмові, агностицизм (визнання непізнаваності світу) стає прапором багатьох філософів-ідеалістів. Посилюється зв'язок І. з антикомуністичними теоріями.

Ідеоло́гія релігі́йна — систематизований рівень реліг. свідомості, який існує у формі більш-менш стрункого вчення, що викладає реліг. погляд на навколишній світ, розробкою і пропагандою якого займаються професійні богослови та служителі культу. І. р. остаточно оформлюється в епоху утворення класового суспільства. Поділ розумової і фізичної праці, ускладнення форм соціального регулювання приводять до виділення професійних реліг. ідеологів, першими представниками яких стають жерці. Вони завершують відбір й систематизацію вірувань, здійснюють запис та редагування реліг. текстів, розробляють культовий ритуал.

У класово-антагоністичному суспільстві реліг. вірування самі стають предметом теоретичних спекуляцій жерців. Виникає *теологія* як систематизований виклад

і обгрунтування основ віровчення даної релігії. У період панування в галузі ідеології релігія справляла прямий вплив на всі сторони суспільного життя, що вело до виникнення соціальних, правових, етичних теорій і доктрин, які спиралися в оцінці дійсності на реліг. постулати. Найбільш закінченої форми І. р. набуває в сучасних розвинутих релігіях, де до її складу, крім теології, входять різні релігійно-філософські вчення, соціальні теорії тощо.

І. р. еволюціонує разом з розвитком суспільства. Зміни, які відбуваються в масовій свідомості під впливом соціального і духовного прогресу, примушують ідеологів релігії модернізувати своє вчення. У класово-антагоністичному суспільстві І. р. служить інтересам можновладців, виправдуючи і освячуючи їх панування. В сучасну епоху І. р. є зброєю реакційних, антидемократичних сил світу. Вона широко використовується як засіб духовного поневолення трудящих, як рупор ідей антикомунізму. В соціалістичному суспільстві І. р. втратила колишнє становище, зберігши функцію задоволення реліг. потреб віруючих.

Ідол (від грец. eidolos — маленьке зображення) — найчастіше вирізьблений з дерева, каменю або виліплений віруючим предмет, який уособлює бога, духа. Ідолопоклонство характерне для багатобожжя і сягає корінням у первісну *магію* і *фетишизм*. Хоч сучасні релігії і заперечують подібність культу І., напр., до культу ікон, принципової різниці між першим і другим немає.

Ікона (від грец. eikon — образ, вид) — живописне або рельєфне зображення божеств, святих, реліг. сюжетів і т. ін., яке є предметом реліг. поклоніння. Іконошанування існує в *православ'ї, католицизмі, ламаїзмі,* буддизмі. Культ І. був запозичений з більш стародавніх релігій і є пережитком *фетишизму*. Проти нього в християнстві активно виступали «отець» церкви Климент Александрійський і церк. історик Євсевій Кесарійський, вважаючи І. язичеським ідолопоклонством і посилаючись на біблійську заборону зображати божество. Однак уже в 4 ст. культ І. набув у християнстві великого поширення. І. на Русі стала об'єктом церковного, домашнього й особистого культу. Правлячі

класи і духовенство широко використовували культ І. для вкорінення у свідомість пригноблених мас реліг. ідеології. На І. у вигляді святих часто зображались князі, царі, члени їх сімей. Посилено насаджуючи віру в І., церква твердила, що І. нібито властива чудодійна сила. Служителі культу інсценували всілякі «чудеса»: І. «знаходилися», «плакали», «оновлювалися» і т. ін. Багато І. оголошувались чудотворними, що сприяло підвищенню престижу церкви.

Іконобо́рство — рух у християнстві, що заперечував культ ікон, св. мощей тощо. І. було однією із спроб відкинути уявлення про можливість досягнення блаженства з допомогою чуттєвих символів (храму, ікони, богослужіння). Прирівнювання іконошанування до ідолопоклонства підривало вчення про «боголюдську» природу Христа. На І. справили вплив учення монофізитів, а також культи, які забороняли зображення божеств. Виступи проти культу ікон відомі ще в 4 ст., проте форми соціально-політичного руху І. набуло вперше у Візантії. Світська аристократія на чолі з імператорським двором намагалась обмежити непомірний вплив церкви в державі, використовуючи іконоборські гасла. Особливо запеклого характеру набула боротьба церковних і світських феодалів з 726 р., коли імператор Лев III Ісавр видав указ, який забороняв шанування ікон. Широка підтримка і участь в іконоборському русі народних мас змусили пануючі класи об'єднатися для придушення демократичних вимог низів. На VII вселенському соборі І. було засуджене, а з 843 р. у Візантії було остаточно відновлено іконошанування. Надалі елементи І. зустрічаються в багатьох єретичних рухах —тондракійців (Вірменія 8—10 ст.), богомилів (Болгарія 10—12 ст.), катарів, *альбігойців* (Франція, Італія 11—13 ст.), в єресі Маркіяна на Русі (14 ст.), а також у 16 ст.

Ільї́нці («десне братство», або «сіонська звістка») — секта єговістського напряму, заснована в 40 рр. 19 ст. на Уралі штабс-капітаном царської армії М. Ільїним. Віровчення секти викладено у творі Ільїна «Сіонська звістка» та ін. і являє собою суміш *іудаїзму* і *християнства*. Ільїн відкидав *Біблію* і визнавав лише *«Одкровення Іоанна»*. За Ільїним, найвищою істотою є одно-

особовий бог-отець, Єгова, а не св. трійця. Ісус Христос — син божий, народжений «небесною матір'ю Елогаїмою», досяг святості на землі, серед людей. Кожний єговіст, за вченням Ільїна, може досягти стану «святості і моральної досконалості», стати, подібно до Христа, людинобогом, виконуючи вимоги секти. У світі точиться боротьба між Єговою і непокірним сином Єгови — Люцифером (сатаною). У вирішальній битві проти сил сатани — «армагеддонській битві» — Христос очолить 144 тис. вірних йому єговістів і знищить сили сатани, після чого настане тисячолітнє царство єговістів. І. не визнають священну ієрархію, таїнства й обряди, ікони і хрест, мощі. Христ. свята замінені в секті іудейськими (неділя — суботою, замість хрещення здійснюється обряд обрізання). Богослужіння зводиться до читання реліг. літератури і співання гімнів на мотиви народних пісень. Тепер окремі групи І., очолювані проповідниками, є на території України, Казахстану і деяких областей РРФСР.

Ім'ясла́вці — сектантська течія, яка виникла в 1910—1912 рр. в руських православних монастирях Старого Афона (Греція) в результаті розколу серед ченців. Причиною розколу були догматичні суперечки про те, кого славлять християни у своїх молитвах і обрядах: самого бога чи його ім'я. Група ченців, яка виступала з твердженням, що людина через свою гріховність може славити лише ім'я бога, дістала назву ім'яславців. Руська православна церква оголосила вчення І. єрессю, а самі вони були відлучені від церкви, вислані в Росію і розселені по різних монастирях. Після Жовтневої революції, залишивши закриті монастирі, І. оселились головним чином на Півн. Кавказі. Поряд з виступами проти патріаршої церкви як «неблагодатної» І. розгорнули боротьбу проти Радянської влади, спираючись при цьому на куркулів і заможні верстви козацтва. В 20 рр. у Краснодарському краї І. створили мережу нелегальних монастирів і чернечих скитів. В результаті вжитих заходів підпільні орг-ції І. було ліквідовано.

Індекс забо́ронених книг (лат. Index librorum prohibitorum) — список книг, заборонених для читання католицькою церквою. Один із заходів боротьби церкви

з антикатолицькими рухами, з усією прогресивною науковою і культурною спадщиною. Перший індекс опубліковано в 1559 р. У 1571 р. було створено спеціальну конгрегацію індексу, яка, проіснувавши до 1917 р., періодично публікувала І. з. к. Індекси включали в себе тисячі назв книг: індекс 1900 р.— 7200 назв, індекс 1930 р.— близько 8 тис. назв, індекс 1948 р. (останній) — близько 8 тис. назв. Серед заборонених книг протягом століть були праці Галілея, Кеплера, Коперника, Паскаля, філософські твори Вольтера, Руссо, Спінози, Лейбніца, Канта, Бекона, Гоббса, Локка, Мілля, художні твори Дефо, Дюма, Стендаля, Гюго, Золя, Мільтона і т. д. З 1966 р. видання І. з. к. у його початковому вигляді припинено. Проте католицька церква використовує ін. форми заборони книг і кінофільмів, щоб зберегти контроль над умами віруючих католиків.

Індуїзм — релігія, найбільше поширена тепер в Індії. Виник у 6—4 ст. до н. е. як реакція на поширення *буддизму* і *джайнізму*. І. являє собою, по суті, реформований *брахманізм* і укріпився в Індії в період зміни рабовласницьких відносин феодальними (4—6 ст.), які усталили кастовий поділ суспільства. І. є неоднорідною релігією: в ньому немає єдиної догматики, обрядовості, організованої церкви. Крім елементів брахманізму, в І. входять елементи ведичеських і місцевих релігій, пережитки первісних вірувань: шанування води (напр., р. Гангу), тварин (змій, мавп, слонів, корів), культ предків. І.— релігія з елементами ідолопоклонства. Загальним для всіх течій І. є визнання Вед свящ. книгами, вчення про сансару, мандрування душі, яка перевтілюється після смерті в різні живі істоти відповідно до закону *карми*. Цей закон визначається додержанням або недодержанням кастових приписів, або дхарми. І. властиве вчення про нерівність людей перед богом, про божественність кастового поділу. Для релігійно-філософських уявлень І. характерне вчення про атман (людську душу, в якій проявляється божество) і брахман (світову душу), духовні сутності, які протистоять природі. Метою людського життя, за І., є (на відміну від буд. *нірвани*) спасіння, звільнення атману від природи і з'єднання з брахманом, що досягається виконан-

ням дхарми. Головним богом в І. є триєдиний бог, який має властивості свідомості *(Брахма)*, збереження *(Вішну)*, руйнування *(Шіва)*. Брахмі фактично не поклоняються, шанують Вішну і Шіву (поряд з ними — безліч ін. богів). Залежно від об'єкта поклоніння розрізняються два основні напрями в І.— вішнуїзм і шіваїзм. Важливу роль в І., особливо у вішнуїзмі, відіграє уявлення про аватари — періодичні втілення Вішну в місцевих богах, людині або тваринах. Аватарою Вішну, напр., вважається Будда, що свідчить про можливість пристосування І. до ін. вірувань, зокрема до буддизму. І. освячує кастові порядки і є перешкодою для суспільного прогресу.

Індульге́нція (від лат. indulgere — виявляти милість) — у католицизмі відпущення гріхів, грамота, свідоцтво, видані за відпущення гріхів. І. в 12—13 ст. перетворюються в засіб збагачення католицької церкви і духовенства, бо їх почали продавати за гроші. Папство створило особливі книги, в яких передбачались всілякі провини та прогрішення і водночас були визначені суми, сплата яких означала прощення тієї чи іншої провини. Були навіть запроваджені І. на ще не вчинені гріхи. Продаж І. викликав обурення в усіх верствах суспільства, вимога припинити їх продаж стала одним з лозунгів *Реформації*. Проте католицька церква продає І. і в наші дні.

«Ініціати́вники», «баптисти-ініціативники» — назва громад і віруючих, які відкололися в 60-х рр. від церкви *євангельських християн-баптистів* і пішли за т. зв. «ініціативною групою», яка намагалася захопити керівництво в церкві. Визнають своїм центром «Раду церков ЄХБ». Віровчення «І». відзначається вкрай антигромадською спрямованістю.

Ініціа́ції (від лат. initiare — починати посвячувати) — посвячення молоді в дорослі у первісних народів. І. склались у первісному суспільстві, очевидно, задовго до виникнення релігії. В усякому разі у стародавніх народів релігійно-містичний момент в І. посідав дуже незначне місце: лише при закінченні І. старі розповідали молоді свящ. племінні міфи. Головне призначення І.— випестувати з молоді дисциплінованих, працьовитих, чесних, витривалих одноплемінників. З цією метою

молодь протягом кількох місяців (у деяких народів близько року) під керівництвом старих у спеціальних таборах навчалася прийомів боротьби й полювання, застосування зброї, а також піддавалась численним фізичним і моральним випробуванням, татуюванню та обрізанню, які свідчили про перехід юнака в клас дорослих чоловіків і здобуття права бути мужем. І. проходили і дівчата; зрозуміло, при цьому зміст навчання і характер випробувань мали специфічні риси. Пізніше І. були освячені релігією і набули форми релігійно-містичних ритуалів. Пережитками І. є обряди обрізання в іудаїзмі та ісламі, *хрещення* і *конфірмація* у християн.

Інквізи́ція (від лат. inquisitio — розслідування) — спеціальна судово-слідча установа римсько-католицької церкви, створена в епоху середньовіччя для боротьби проти вільнодумства і антифеодальних народних рухів. Безпосереднім приводом для організації І. став могутній єретичний рух катарів (альбігойців), який у 12 ст. набрав великого поширення в Зах. Європі і подекуди переріс у відкрите повстання проти феодалів. У 1184 р. з ініціативи папи Луція III і германського імператора Фрідріха I Веронський собор прийняв декрет, який приписував єпіскопам призначати комісарів і направляти їх для проведення слідства в області, заражені єрессю. Цей декрет поклав початок І. У 1198 р. папа Інокентій III призначив апостольських легатів (уповноважених), які стали першими папськими інквізиторами. IV Латеранський собор (1215) доручив суд над єретиками єпіскопам або їх уповноваженим, а Тулузький собор (1229) визначив функції єпіскопської І. На початку 13 ст. І. вже діяла у Франції, Італії і Німеччині. У практиці І. процвітало шпигунство, доноси; процеси велись таємно, із застосуванням найбільш витончених і жорстоких тортур. Судочинство велось, на відміну від звичайного, без посередництва адвокатів, підсудним не повідомляли імен свідків, щоб дістати необхідне визнання, дозволялось катування. Як міри покарання використовувались публічні зречення, штрафи, тюремне ув'язнення (на строк або довічно), спалення з конфіскацією майна. Широко практикувався найжорстокіший вид покарання — публічне спалення

на вогнищі, який дістав назву аутодафе («акт віри»). В цьому були заінтересовані феодальні князі, інквізитори і донощики, які збагачувалися за рахунок конфіскованого майна засуджених. Особливо лютувала І. в Іспанії, де спеціально (в 1480 р.) було утворено інквізиційний трибунал, що розгорнув масове переслідування мусульман, євреїв і єретиків. Глава іспанської І. Торквемада (1420—1498) спалив понад 10 тис. чоловік, а всього в Іспанії загинуло на вогнищах і зазнало ін. покарань близько 3 млн. чоловік. Загальна кількість жертв І. досягла 12 млн. чоловік. На вогнищах І. було спалено чимало видатних учених і мислителів. К. Маркс відзначав, що «завдяки інквізиції церква перетворилася в зовсім незламне знаряддя абсолютизму» *(т. 10, стор. 409)*. І. проіснувала до 19 ст. Останнє аутодафе було вчинене у Валенсії (Іспанія) в 1826 р. Лише в 1835 р. папа розпорядився припинити діяльність інквізиторських судів. І. перетворили в Конгрегацію священної канцелярії, яка була політичним знаряддям у боротьбі проти соціального прогресу і комунізму. Конгрегація священної канцелярії в 1965 р. реорганізована в Конгрегацію віровчення.

Іноке́нтіївці — бузувірська секта, заснована в 1908 р. на півдні Росії ієромонахом православного Балтського монастиря Інокентієм (звідси назва секти). Проголосивши себе живим втіленням «святого духа» на землі, він проповідував близький кінець світу, вимагав від віруючих підготовки до *страшного суду* (відмова від майна, шлюбу й сім'ї, від додержання моральних норм). Це вчення набуло поширення в Молдавії і на Україні, головним чином серед відсталих верств сільського населення. І. вороже зустріли Жовтневу революцію, виступили на підтримку загарбання Бессарабії боярською Румунією. Особливим бузувірством відзначається обрядовість І. У секті до недавнього часу був поширений культ самогубства як найкраща форма служіння богові. У хатах і сараях ватажків секти влаштовувались таємні «кімнати смерті», в яких були замучені і заморені голодом десятки віруючих. У таких тайниках по кілька років тримали дітей і підлітків, викрадених з метою виховання з них фанатиків-бузувірів. Після публічного викриття і засудження верховодів

секти її активність значно знизилась. Тепер збереглось кілька дрібних груп І.

Іоанні́ти — сектантська течія монархічної орієнтації в Руській православній церкві. Заснована в 90-х рр. минулого століття протоієреєм Андріївського собору в Кронштадті Іоанном Кронштадтським (І. І. Сергєєвим). Фанатичні шанувальники цього церковника створили йому ореол чудотворця та зцілителя і навіть оголосили «втіленим богом». Його «чудесні видіння» були покладені в основу «нової віри». Суть останньої полягала в проповіді наближення кінця світу, у відмові від шлюбу. Незважаючи на відсутність відмінностей в обрядовості, І. відмовились визнавати духовенство і відвідувати православні храми. Вони створили свої домашні церкви з усіма атрибутами православного культу: іконами, хрестами тощо. Склад секти поповнювався в основному найреакційнішими чиновниками, дрібними торговцями, ремісниками, ченцями, які вели активну агітацію проти революційного руху в Росії. Після Жовтневої революції І. включились у боротьбу проти Радянської влади. Спираючись на створену нелегальну мережу, І. розповсюджували церковно-монархічну літературу, портрети членів сім'ї Романових, вели підривну роботу проти колгоспів, саботували державні заходи. Рух І. занепав після ліквідації їх нелегальних центрів.

Іпоста́сь (від грец. hupostasis — сутність) — у християнстві — позначення однієї з подоб єдиносущого бога, який виступає в трьох особах: бог-отець, бог-син і бог-дух святий (див. *Трійця*).

Іслáм (араб.— віддавання себе Аллаху, покірність) — одна із світових релігій. Виник в Зах. Аравії на початку 7 ст. н. е. в період утворення класової араб. держави. Віровчення І. викладене в *Корані,* зміст якого, за легендою, був повідомлений відповідно до божественної волі пророкові *Мухаммеду.* Віровчення І. зазнало впливу *християнства* та *іудаїзму* і частково *маніхейства* і *зороастризму.* Головним догматом І. є визнання єдиного «істинного» бога — *Аллаха,* який владарює над людьми як «творець неба і землі», усього, що знаходиться на них. Атрибутами мусульм. віровчення є віра в *страшний суд, рай* і *пекло.* Однією з найважли-

віших сторін учення І. є догмат про *приречення*. Згідно з цим догматом, у світі все залежить нібито від волі Аллаха, всі події, як минулі, так і майбутні, нібито визначені ним наперед ще на початку творіння. Поряд з визнанням вищеперелічених догматів мусульманин повинен визнавати «п'ять стовпів» віри. Першим з них є промовляння символу віри: «Немає божества, крім Аллаха, і Мухаммед — посланник божий». Далі, мусульманам приписано творити щоденні молитви, додержувати посту, платити податок (закат), а також робити *хадж* (ходіння на прощу, паломництво). В І. розрізняють два головних напрями — *сунізм* і *шиїзм*.

І., як і ін. релігії, не залишався незмінним. Тлумачення догматів і культу, пояснення різних соціальних явищ, досягнень науки і культури змінюються відповідно до зміни соціальних умов. І. як ідеологічна надбудова обслуговував базис ранньофеодального суспільства з залишками рабовласницьких відносин, виправдував і освячував феодальну експлуатацію, нині обслуговує буржуазне суспільство і намагається пристосуватись до умов соціалізму.

В СРСР І. поширений переважно в Середній Азії, Казахстані, Закавказзі, в автономних республіках Півн. Кавказу і Поволжя, в ряді областей РРФСР, у Білорусії, Литві та ін. місцях. За винятком більшої частини віруючих-азербайджанців, які сповідують І. шиїтського напряму, нечисленних персів, курдів, які проживають у Туркменії та Бухарській обл. Уз. РСР, всі мусульмани країни є послідовниками сунізму. В Горно-Бадахшанській автономній обл. проживають віруючі ісмаїліти —сектанти шиїтського напряму. У Чечено-Інгушській АРСР, в деяких районах Дагестанської АРСР і Казахстану діють групи прихильників різновиду містико-аскетичного вчення в І.— суфізму (мюридизму). Справами мусульманських громад, які знаходяться в різних районах країни, керують чотири незалежних один від одного духовних управління: духовне управління мусульман Середньої Азії і Казахстану (САДУМ) з резиденцією в Ташкенті, духовне управління мусульман європейської частини СРСР і Сибіру (ДУМЄС) з резиденцією в Уфі, духовне управління мусульман

Північного Кавказу (ДУМПК) з резиденцією в Буйнакську і духовне управління мусульман Закавказзя (ДУМЗ), розташоване в Баку. Кожне духовне управління має своїх представників в адміністративних районах (область, республіка) в чині кази (каді), призначуваних президіями управлінь, через які підтримується безпосередній зв'язок з мусульманськими громадами. Духовне управління і його представники впливають на богослужебну практику мечетей, на зміст проводжуваної релігійної пропаганди. З найбільш важливих питань сучасного реліг. життя духовні управління приймають фетви (настанови), які в мечетях доводяться до відома віруючих. Повсякденними справами громад, зв'язаними із збереженням культового майна, молитовних приміщень, з витрачанням коштів, займається орган, що обирається з числа самих віруючих,— мутавалліат. У м. Бухарі є медресе (мусульманська духовна школа) «Мір-араб», яка готує мусульманське духовенство. Тут є також і група по підготовці шиїтського духовенства. У Ташкенті функціонує вища духовна школа.

Ісмаї́літи — шиїтська мусульм. секта, що виникла у 8 ст. в результаті зростання класових суперечностей в араб. халіфаті. Назву свою дістала за ім'ям Ісмаїла — сина шиїтського імама Джафара. Релігійно-філософське вчення І. різко відрізняється від ортодоксально-мусульманського. І. вважають, що *Аллах* для людей незбагненний, непізнаванний. Тому з молитвою слід звертатися не до нього, а до «світового розуму», створеного Аллахом. І. вірять у переселення душ. Людська душа, як частина «світової душі», здатна сприймати «божественну істину», але перед цим вона повинна побувати по черзі в тілах багатьох людей, які жили в різний час. Душа, що досягла «божественної істини», умудрена нею, потрапляє в *рай*. За уявленнями І., душа *Мухаммеда* і його улюбленого зятя Алі переселяється в імамів, які послані до них, щоб керувати їх духовним життям. Вчення про імамів і пророків, про втілення душі має пряме призначення — зміцнити реальний, земний авторитет керівників секти, що ведуть паразитичний спосіб життя, а рядових віруючих повністю поставити в підлегле становище, примусити платити

податки, робити подарунки і пожертвування. І. створили дуже розгалужену організацію, очолювану імамом, якого вони шанують як «живого бога». Громади ісмаїлітів існують у країнах поширення ісламу. Ісмаїліти є і в нас, у Таджицькій РСР, на Памірі. Кількість їх незначна.

Істинно правосла́вна це́рква (ІПЦ) — православно-монархічна секта, яка використовує христ. віровчення для боротьби проти Радянської влади. Виникла як безпосередня реакція контрреволюційного духовенства на перехід церкви на лояльні позиції щодо Радянської влади. Звинувативши офіційну церкву в зраді православ'я, реакц. духовенство згрупувалося навколо ленінградського митрополита Йосифа (Петровних). Створена таким чином група стала ядром для об'єднання сил контрреволюційного духовенства. Організаційне оформлення сталось у 1927 р. Керівний центр ІПЦ створений у 1928 р. ІПЦ оголошує себе прямим наступником і продовжувачем офіційної церкви дожовтневого періоду і в зв'язку з цим визнає лише тих священиків, які були посвячені патріархом Тихоном або його послідовниками — прибічниками монархізму. ІПЦ в основному зберегла віровчення й обряди православ'я. До специфічних особливостей ІПЦ належить акцентування уваги на скорому «кінці світу», про наближення якого нібито свідчить перемога Радянської влади, оголошуваної прибічниками ІПЦ владою *антихриста* (за *Біблією*, антихрист з'явиться напередодні «кінця світу»). У цьому зв'язку робота в радянських установах, у колгоспі, навчання в радянській школі і т. ін. оголошуються гріховними. ІПЦ вела підривну антирадянську діяльність, виступала проти колгоспного ладу, організовувала терористичні акти проти активістів, спираючись при цьому на куркульство та ін. антисоціалістичні елементи. Особливе місце в ІПЦ приділяється культу архангела Михаїла і шануванню членів царської сім'ї Романових. Організація ІПЦ будується на суворо конспіративних началах. Для відправлення культу створюються таємні домашні катакомбні церкви та монастирі. Під впливом соціалістичної дійсності ІПЦ швидко розкладалась, і тепер її чисельний склад зовсім незначний.

Істинно правосла́вні християни (ІПХ) — православна секта монархічної орієнтації. Діяльність ІПХ має антирадянський, антисоціалістичний характер. Виникла в 30—40-х рр. Об'єднала в собі групи сектантів-федорівців, чердашників і т. д., які розпадалися. Соціальна база — переважно колишні куркулі, селяни-одноосібники. Діяльність ІПХ значно пожвавилась у роки Великої Вітчизняної війни. Характер секти багато в чому нагадує *істинно православну церкву* (ІПЦ). ІПХ заперечують офіційну православну церкву, розглядають її як таку, що продалась *антихристу*. Себе ІПХ видають за продовжувачів дореволюційного православ'я і охоронців заповітів патріарха Тихона (див. *Тихонівщина*). Пророкують скору «кончину світу» і закликають віруючих відмовлятися від роботи в колгоспах і держ. установах, від участі в громадському житті, від усіх благ світу як таких, що виходять від антихриста, забороняють вчитися в радянській школі. Успішний розвиток соціалізму в СРСР остаточно розбив надії на реставрацію буржуазно-монархічного ладу. В зв'язку з цим серед керівництва ІПХ спостерігається розбрід.

Істинно правосла́вні християни мандру́ючі (ІПХМ) — течія в старообрядництві, яка виникла з безпопівського напряму і є його різновидом. Проповідуючи близький кінець світу, ІПХМ вимагають від віруючих розриву з суспільством (де нібито панує антихрист), ухиляння від державних повинностей і адміністративних установлень (сплати податків, військової служби, одержання документів як «явних знаків антихриста» і т. ін.). Можливість повної реалізації цих вимог секта бачить у втечі у пустинні місцевості, веденні потайного способу життя і мандруванні. Члени секти вкрай фанатично і вороже ставляться до всіх інших релігійних течій. Організаційна структура ІПХМ пристосована до мандрівного способу життя. Секта ділиться на дві частини: актив (керівників) і «благодійників» (послідовників). Перші живуть на нелегальному становищі, другі проживають легально і утримують таємні молитовні, келії, склади продовольства тощо.

Іудаїзм — релігія, поширена головним чином серед євреїв. Визнання єдиного бога *Яхве* і «богообраності» єврейського народу, віра в небесного рятівника

(месію), святість *Старого завіту* і *Талмуду* становлять основні догмати І. Історія І. умовно ділиться на чотири періоди: біблійний, талмудичний, рабинський і реформований. В біблійний період І. існували примітивні вірування часів стародавніх євреїв, які виявлялись у шануванні гір, місяця, рослин і тварин. У середині 2 тисячоліття до н. е. євреї-кочівники вторглись у Палестину і запозичили у ханаанеїв деякі реліг. обряди. В умовах розкладу родового ладу і виникнення класів (кінець 2 тисячоліття до н. е.) благоговіння перед силами природи переноситься на *ваалів*, тобто ідолів — покровителів полів, маслинових гаїв, а також на владу вождів і старійшин. В 11 ст. до н. е. складається рабовласницька держава; відбувається процес виділення з безлічі богів одного, головного бога Яхве. Після реліг. реформ, проведених царем Іосією в 621 р. до н. е., жерці та пророки, проповідуючи монотеїзм, обгрунтували догматику І., зафіксовану в Старому завіті. Коли іудейська держава була підкорена (спочатку Александром Македонським у 4 ст. до н. е., а потім Римом у 1 ст. н. е.), ідеологи І. почали пристосовувати біблійний І. до нових умов. Таким чином створюється обширна література, зібрана і відредагована в 5 ст. під назвою *Талмуд*.

В епоху феодалізму виникло містичне вчення *кабала*, в якому елементи І. переплітаються з поглядами сект християнства та ісламу і з греко-арабською філософією. Оплотом І. в середні віки став рабинат, який в обширній літературі тлумачив реліг. обряди і приписи, примноживши 613 заповідей, викладених у Старому завіті, законоположеннями — своєрідною системою обмежень, покликаних тримати народ в ізоляції, темряві і смиренні. У 18 ст. у Польщі та на Україні виник реліг. рух *хасидизму*.

В епоху капіталізму І., пристосовуючись, реформує рабинізм. На початку 19 ст. в Німеччині виникає реформована *синагога*, яка виступала проти авторитету Талмуду та ідеї про небесного рятівника. Реформований І. санкціонував *сіонізм*, який виник наприкінці 19 ст. Після першої світової війни центр І. з Європи перемістився в США, де налічується понад 4 тисячі синагог. Ідеологи І. США намагаються зв'язати іудейське віровчення з сучасними реакційними філософськи-

ми системами. В Ізраїлі І. практично є офіційною релігією. Сучасні ізраїльські жерці І. проповідують неохасидизм з його тезою, нібито в Ізраїлі вперше відкрився і постійно перебуває дух бога Яхве, з концепцією сіонізму про те, що навколо Сіону повинні бути зібрані всі євреї. Ізраїльська синагога захищає шовіністичну ідею про обраність єврейського народу, виступає проти змішаних шлюбів, дружби арабського і єврейського населення.

В СРСР з ліквідацією експлуататорських класів соціальні корені І., як всякої іншої релігії, підірвані.

Йо́м-кіпу́р (євр. день всепрощення) — реліг. свято в іудаїзмі (справляється на початку вересня), якому клерикали надають великого значення, бо в цей день, за вченням *Тори* і *Талмуду,* бог відпускає гріхи як окремої людини, так і всього народу. Й.-к. рабини зв'язують з марновірними уявленнями, нібито в цей святковий день жителі землі проходять перед богом *Яхве,* а він, вникаючи у всі справи людей, виносить вирок кожній людині зокрема «по заслугах». Тому Й.-к. називається «судним днем». Святкування Й.-к. має на меті викликати у віруючих сліпий страх перед богом та його намісниками на землі і виховувати почуття покори й смирення перед «сильними світу цього».

Йорда́нь — ополонка, яку вирубають у льоду для освячення води (див. *Водосвяття*) під час церк. свята *хрещення.*

К

Каа́ба (араб.— куб) — мусульманський храм у Мецці, «святиня», місце паломництва віруючих. Паломництво (ходіння на прощу) є одним з «п'яти стовпів» *ісламу,* вважається обов'язковим для правовірних мусульман.

Каба́ла (староєвр.— переказ, легенда) — таємне релігійне вчення, яке виникло в 2 ст. і було поширене серед прихильників *іудаїзму.* Набула розвитку в анонімній книзі «Зогар» («Сяйво»), опублікованій у 13 ст. Наріжним каменем К. є вчення про «енсоф» — безконечне божество, позбавлене будь-яких визначень. Разом з тим «енсоф», за К.,— активне начало Всесвіту, а всі окремі речі являють собою витікання або випромінення (еманацію) його сил. К. допускає переселення душ. У 16—18 ст. К. звелась до магії, чаклунства, символічного тлумачення текстів *Старого завіту.* Своїм темним і містичним змістом К. отруювала свідомість людей, які перебували під класовим гнітом.

Календарі́ релігі́йні. 1. Реліг. системи літочислення. Вихідний момент літочислення в К. р. зв'язується з датою міфічного створення світу або якоюсь іншою подією. Літочислення від «створення світу» тепер додержуються віруючі в іудаїзмі і старообрядництві. Сучасне християнство веде літочислення від міфічної дати народження Ісуса Христа (запропоновано в 525 р. римським ченцем Діонісієм, який «обчислив», що Христос народився в 753 р. від заснування Рима). Мусульманський К. р. початковою датою літочислення вважає втечу Мухаммеда в Медіну в 622 р. н. е.

2. Розпис днів певного року з позначенням часу реліг. свят і наведенням відомостей про ті чи інші реліг. і церк. події, обряди і т. ін. Відомі старогрецькі і староримські К. р., в яких перелічувались дні свят, жертвоприношень. У 448 р. н. е. був складений К. р., який являє собою перехід від язичеських К. р. до християнських. З цього часу христ. К. р. складалися регулярно у вигляді списків і збірників, що містили легенди про святих і реліг. свята, приурочені до певних днів року. Ці К. р. називалися святцями, мартирологом, прологом, синаксарем, мінеями. В стародавній Русі

після утвердження християнства довгий час велике поширення мали К. р. язичеського походження, які були призначені для визначення «щасливих» і «нещасливих» днів та годин із зазначенням марновірних установлень (в який день не можна стригти волосся, їсти ріпу, рубати ліс і т. ін.). До такого роду К. р., зокрема, належать «грімник» і «блискавник».

Кали́м — викуп, який за мусульманськими звичаями повинен внести наречений чи його родичі родичам нареченої. Звичай внесення викупу за наречену виник в епоху розкладу родоплемінних відносин і занепаду ролі й авторитету жінки, яка поступово опинилась у повній підлеглості чоловіка, стала його власністю, а тому і предметом купівлі-продажу. Був узаконений *шаріатом.* Тепер К. зустрічається як пережиток минулого і розглядається в нашій країні як порушення радянських законів і моральних норм соціалістичного суспільства.

Кальвіні́зм — різновид *протестантизму*, засновником якого був Ж. Кальвін (1509—1564). К. виник у період *Реформації* і відповідав вимогам буржуазії, що народжувалась, став реліг. вираженням її інтересів. Специфічним для К. є визнання догмату про абсолютне *приречення.* За цим догматом, людині ще до її народження визначено або «врятуватись», або «загинути». Розкриваючи соціальні корені вчення Кальвіна, Ф. Енгельс писав, що воно «було релігійним виразом того факту, що в світі торгівлі і конкуренції удача або банкротство залежать не від діяльності або вміння окремих осіб, а від обставин, від них не залежних» *(т. 22, с. 292).* Визначення людини до врятування виражається в успішному веденні нею справ (якщо справи йдуть добре — людина є обраною, якщо погано — засудженою). К. виступив проти дорогої і пишної обрядовості католицького культу. Він усунув з церкви *вівтарі, ікони, хрести* і *свічки.* Пастори не мають спеціального облачення. Богослужіння зводиться головним чином до читання *Біблії* і співу псалмів. З обрядів збереглися *хрещення* і *причастя*, що сприймаються не як таїнства, а як символи. Керівну роль у громадах кальвіністів відіграють пастори і проповідники, які обираються віруючими. Кілька громад утворюють асоціацію на чолі

з пресвітерією, що складається з пасторів і проповідників. Над асоціаціями стоять провінціальні і національні *синоди* на чолі з суперінтендантом. Тепер К. існує в трьох формах: реформатства, пресвітеріанства і конгрегаціалізму. К. поширений головним чином у Швейцарії, Голландії, Англії, Шотландії і ФРН. Захищаючи інтереси буржуазії, він намагається примирити людей з капіталістичним ладом. Ідеологи К. активно виступають у дусі антикомунізму. В СРСР кальвіністи-реформати є в основному на Закарпатті.

Кано́н — (грец. kanon, букв.— палиця, в переносному розумінні — припис, правило). 1. Правило або догмат у галузі віровчення, організації церкви чи реліг. обрядів. 2. Реліг. книги, визнані церквою «богонатхненними», «непогрішними» і використовувані в практиці богослужіння *(Старий завіт* і *Новий завіт).* 3. Жанр христ. урочистих співів.

Канонiза́цiя (від грец. узаконюю) — приєднання до святих у христ. церкві.

Капела́н — у католицькій церкві — священик, який перебуває при капелі (культова споруда для молитов, приватних богослужінь і зберігання реліг. реліквій), а також клірик, запрошуваний в помічники парафіяльним священиком, який відчуває труднощі в управлінні парафією. В англіканській церкві К. називають не лише священиків при капелах і помічників парафіяльних священиків, а й проповідників при домашніх церквах. У лютеранській церкві К.— помічник проповідника. К. називаються також військові священики.

Капуци́ни (від італ. cappuccio — гостроверхий каптур) — члени старцівського ордену, заснованого в католицизмі у 16 ст. для боротьби з ідеями *Реформації*. Поряд з іншими католицькими чернечими орденами намагалися зупинити поширення вільнодумства, захищаючи непорушність авторитету католицької церкви. Не зупинялись перед найбільш крайніми заходами для того, щоб заступити шлях поширенню *єресі*. К. й досі служать папству для пропаганди його ідей, для боротьби з будь-якими виступами інакомислячих. Тепер налічується близько 13 тис. членів ордену.

Карловча́ни — послідовники так званого карловацького розколу білоемігрантської православної церкви,

що оголосили себе єдиними представниками руського православ'я за рубежем. Створена в 1921 р. в м. Сремські Карловиці (Югославія) найбільш реак. частиною духовенства, яке емігрувало на Захід, ця церква зайняла гостро ворожі позиції щодо Радянського Союзу, активно підтримувала антирадянські течії на Заході, співробітничала з фашизмом. Отаборившись у США (м. Джорданвілль, штат Нью-Йорк), К. займаються активною пропагандистською і видавничою діяльністю, виступають з підбурювальними закликами до віруючих СРСР, звинувачуючи Руську православну церкву в «угодовстві» з держ. владою, під яким мається на увазі лояльність щодо Радянської влади. Очолюваний запеклими реакціонерами митрополитом Антонієм (Храповицьким), потім митрополитом Анастасієм, митрополитом Філаретом карловацький розкол зробив своїм прапором чорносотенця і монархіста Іоанна Кронштадтського, приєднаного К. до «святих». Подаючи підтримку різним реакц. організаціям на Заході, К. відкрито йдуть в русі антикомунізму і антирадянщини.

Ка́рма (санскр.— діяння, відплата) — найважливіше поняття в ученні більшості релігій Індії про переселення душ (перероджения, перевтілення) — містична сила, яка формує нове народження. Відповідно до вчення про К. сукупність діянь людини в попередніх і даному перевродженнях автоматично визначає її долю і форми її майбутніх перероджень. При цьому вважається, що самі діяння визначені наперед законом К. У *брахманізмі* та *індуїзмі* К. визначалась головним чином додержанням чи недодержанням кастових приписів, у *буддизмі* — виконанням чи невиконанням моральних вимог, вступом на шлях спасіння, вказаний *Буддою*.

Катехі́зис, катихі́зис (грец. katechesis, букв.— оголошення, настанова) — книга, що містить виклад основ віровчення в загальнодоступній формі. Призначений для початкового навчання релігії широких мас; складається у формі запитань і відповідей. У Руській православній церкві найбільш поширений «Докладний К. православної віри», який до 1917 р. був підручником на уроках «закону божого». К. ділиться на вступну частину, де говориться про основи віри — «святе письмо» та «священний переказ», і на три розділи:

Віра *(символ віри* і *таїнства),* Надія (пояснюються молитва «Отче наш» і заповіді блаженства), Любов (пояснюються 10 заповідей). Усі сторони віросповідання, всі догматичні положення ілюструються добірками текстів. За допомогою К. поширюються антинаукові, релігійно-містичні уявлення про природу і суспільство.

Католици́зм (грец. katholikos, лат. catpholicismus — вселенський, загальний) — один з трьох основних напрямів *християнства.* Остаточний поділ христ. церкви на західну (католицьку) і східну (православну) відбувся 1054 р., а фактично він відбувся набагато раніше в зв'язку з відмінностями в історичній долі Заходу і Сходу. Після поділу церков К. оформився як віровчення і церк. організація. Джерелами віровчення католицька церква вважає *Біблію* в лат. перекладі («святе письмо») і реліг. традицію («свящ. переказ»), в якій головна увага приділяється рішенням пап та їх тлумаченням реліг. проблем. Визнання «свящ. переказу» як одного з джерел віровчення забезпечує можливість пристосування К. до соціальних умов, які змінюються. Віровчення К. має ряд особливостей, що відрізняють його від православ'я. В галузі реліг. догматики, признаючи трійцю, К. інакше, ніж православ'я, тлумачить «сходження святого духа», вважаючи, що він сходить від бога-отця і від бога-сина. К. визнає догмат про главенство римського папи над усім христ. світом. У 19 ст. був прийнятий догмат про непогрішимість папи. Твердячи, що шлях спасіння віруючий може знайти лише за допомогою церкви, К. звертає особливу увагу на зміцнення церк. дисципліни й організації. Пристосувавшись до умов буржуазного суспільства, К. перетворився в активну силу, яка захищає капіталізм. Централізована ієрархічна організація К., що включає верховні органи церкви, клір, чернецтво, об'єднане в орденах, різного роду масові (благодійні, молодіжні, жіночі, профспілкові та ін.) організації, які володіють великими коштами, стала важливим елементом сучасного буржуазного ладу. Головним соціальним завданням К. в умовах капіталізму є освячення авторитетом церкви буржуазної власності, капіталістичної експлуатації, політичного ладу капіталістичного суспільства. Захищаючи буржуазний лад, К. активно ви-

ступив проти рев. робітничого руху, оголосив анафему марксизмові, заборонив віруючим читання марксистської літератури під страхом відлучення від церкви. Католицька церква організувала католицькі профспілки, а потім і католицькі політичні партії. З їх допомогою церква намагається направити робітничий рух у русло, безпечне для капіталізму. Католицька церква вороже зустріла Велику Жовтневу соціалістичну революцію, після розгрому інтервентів і білогвардійців не раз виступала з закликами до «хрестових походів проти більшовиків», вела діяльність, ворожу Радянській державі, активно співробітничала з фашистськими режимами Муссоліні і Гітлера. Тепер, враховуючи зміни, що відбулись у світі, проводить більш реалістичну політику, виступає проти застосування сили у вирішенні міжнародних спорів, за зближення з іншими церквами і віросповіданнями. У Радянському Союзі К. представлений двома єпархіями в Прибалтиці і невеликою кількістю послідовників у західних областях України та Білорусії. Духовенство і віруючі займають лояльні позиції щодо Радянської держави.

«Католи́цька ді́я» — об'єднання католицьких благодійних, професійних, жіночих, молодіжних, спортивних та інших організацій, створене церквою після першої світової війни для внесення розколу в рев. рух, для відвернення трудящих від класової боротьби, для розширення впливу католицької церкви в масах. У політичних питаннях активно співробітничає з католицькими партіями. Підтримуючи капіталізм, «К. д.», у свою чергу, користується широкою підтримкою буржуазії. Успіхи соціалістичних країн і комуністичного руху в сучасному світі привели до зростання суперечностей у керівництві «К. д.» та ін. католицьких організацій.

Ква́кери (від англ. quake — трястися, тремтіти) — протестантська секта, яка виникла в Англії у 17 ст. Засновником секти був ремісник Дж. Фокс (1624—1691). Особливість віровчення К. зводиться до твердження, що істинна віра проявляється не в тому чи іншому церк. вченні, а в якомусь акті «осяяння святим духом», «внутрішнім світлом», що свідчить про вічну присутність Христа в кожному віруючому і вказує

шлях до моральної досконалості. «Святе письмо» вважається єдиним і безумовним джерелом віри. Визнання найвищого прояву віри в акті «осяяння» спонукало К. відмовитися від зовнішньої обрядовості. У приміщеннях, де вони моляться, немає ніяких реліг. атрибутів — вівтарів, образів. К. заперечують необхідність духовенства, вважаючи проповідь вільним виявом «осяяння» будь-якого члена громади. К. проголошують рівність усіх членів, додержуються принципу виборності керівництва. Віра в постійне вдосконалення і розвиток духовної природи людини відбилась на моральних принципах, які включають вимоги безумовної чесності один до одного, обов'язкової праці, суворого додержання шлюбних відносин, поважання старших тощо. У моральних повчаннях К. простежуються аскетичні мотиви. Проповідь К. має яскраво виражений пацифістський характер. Широко практикують благодійництво. Соціальні повчання К. нерідко збігаються з ідеями соціал-реформізму і на практиці зводяться до тверджень про можливість мирного розв'язання соціальних конфліктів з допомогою «вічних істин євангелія». Тепер громади К. є в Англії, США, Канаді, країнах Східної Африки і налічують близько 200 тис. прихильників.

Клерикалі́зм (від лат. clericalis — церковний) — громадсько-політ. течія в буржуазних країнах, яка вимагає посилення ролі церкви у політ. і духовному житті суспільства. К. характерний для всіх етапів розвитку класового антагоністичного суспільства. Будучи однією з форм виправдання і захисту експлуататорського ладу, він взятий на озброєння найбільш реакц. силами капіталістичного суспільства. Намагаючись поширити свій вплив на маси, відвести їх на релігійно-ідеалістичні світоглядні позиції, відвернути від рев. боротьби, клерикали створюють різні громадські організації, об'єднання тощо. Як відзначається в Програмі КПРС, К. набуває «всезростаючого значення в політичному й ідеологічному арсеналі імперіалізму... Він не обмежується використанням церкви та її розгалуженого апарату. Він має тепер свої великі політичні партії, що стоять при владі в багатьох капіталістичних країнах. Створюючи свої профспілкові, молодіжні, жіночі та інші організації, клерикалізм розколює ряди робітничо-

го класу, ряди трудящих». К. має значний вплив в Іспанії, Італії, ФРН, Португалії та ін. країнах. Боротьба з різними формами його прояву є насущним завданням комуністичних і робітничих партій.

Клерика́льний антикомуні́зм — поняття, яке відображає роль релігії і церкви в ідеології та політиці антикомунізму — головній ідейно-політичній зброї міжнародного імперіалізму. Буржуазна ідеологія широко використовує релігію для виправдання і захисту капіталістичного ладу, для обгрунтування новітніх ідеологічних міфів, які покликані затушувати справжні цілі імперіалізму. Робляться спроби з реліг. позицій «спростувати» науковий комунізм, показати його неспроможність. Разом з тим в антикомуністичній діяльності використовуються різні західні реліг. центри, що ведуть підривну роботу проти соціалістичних країн (*Ватікан*, т-во «Свідки Єгови», див. *єговісти*, карловацька церква та ін.). К. а. тісно змикається з антирадянщиною, яка є його невід'ємною частиною. Виконуючи «соціальне замовлення» імперіалізму, клерикали приділяють значну увагу масовій пропаганді. Вони видають велику кількість літератури, періодики, які різними шляхами закидаються в соціалістичні країни, ведуть активну радіопропаганду. Тепер клерикальна радіопропаганда ведеться на СРСР різними мовами народів нашої країни 36 годин на добу. Релігійні радіоцентри — «Монте-Карло» (Монако), «Голос Анд» (Еквадор), «Голос Дружби» (Маніла), радіо Ватікану та ін.— намагаються справляти постійний ідеологічний вплив на віруючих, нейтралізувати вплив на них марксистсько-ленінської ідеології. Вони вдаються до фальсифікації становища релігії і церкви в країнах соціалізму, перекручують марксизм-ленінізм, намагаються зобразити в перекрученому вигляді теорію і практику наукового атеїзму. Виникнувши на світанку робітничого руху, наукового комунізму як реакція на перші рев. виступи пролетаріату, К. а. виступав у різних формах, оновлював свої методи. Особливого значення він набув в ідейно-політ. арсеналі імперіалізму в період загальної кризи капіталістичної системи. Це вимагає постійної пильності народів, рішучої боротьби з будь-якими проявами антикомунізму, що виступає під прикриттям релігії.

Кликýшество — див. *Крикливство.*

Клір — корпорація служителів церкви. На відміну від *мирян* клірики мають особливий статус у структурі церкви і виконують ряд специфічних функцій. Позиції і ролі всередині К. розчленовані за ієрархічним принципом. К. складають священнослужителі і церковнослужителі. Священнослужителі мають духовний сан: вважається, що їм властива *благодать священства.* За христ. традицією інститут священства встановлений нібито Христом через діяльність апостолів. З того часу в церкві діє принцип «апостольського спадкоємства», згідно з яким властивість священства, одержана першими священнослужителями від апостолів, передається від одного покоління до іншого шляхом *посвячення.* Священнослужителі поділені на ряд ступенів: нижчий ступінь утворює дияконат, середній — пресвітеріат (священики), вищий — єпіскопат. Католицизм виділяє ще один ступінь — примат, яким володіє лише папа. Ступені, в свою чергу, мають градації (серед дияконів православ'я виділяє: диякона, протодиякона, архідиякона, ієродиякона; серед пресвітерів — пресвітера, протопресвітера; серед єпіскопів — єпіскопа, архієпіскопа, митрополита, патріарха. Відповідні градації ступенів мають місце і в інших церквах). До функцій священнослужителів належать: здійснення *таїнств* і богослужінь, проповідь віровчення (учительство), керівництво релігійно-моральним життям мирян. Церковнослужителі духовного сану не мають. До них належать: псаломщики, паламарі, причетники, у функції яких входить допомагати священнослужителям під час богослужінь і таїнств. Відносини кліриків мають надзвичайно авторитарний характер. Від нижчих чинів вимагається сліпе підкорення вищим. Чим вище місце на сходах ступенів і градацій займає священнослужитель, тим більшими правами і повноваженнями він користується.

Конгрегáції (лат. congregatio — об'єднання, союз) — постійні комісії з кардиналів, які відають найважливішими справами по управлінню католицькою церквою, керівні органи *Ватікану.* Тепер налічується 9 К., кожна з яких відає певним колом питань. До числа К. входять: К. у справах віровчення; К. єпіскопів, що ві-

дає призначенням єпіскопів, затвердженням єпархій; К. євангелізації народів; К. східних церков; К. таїнств; К. духовенства; К. орденів і світських інститутів; К. обрядів; К. католицької освіти. На чолі К. стоять призначені папою префекти або сам папа римський. Крім кардиналів до складу К. входять секретарі, радники. Створення, ліквідація К. або проведення змін є у віданні папи. Більшість К. було створено в 16 ст. Перша реформа К. була здійснена папою Бенедиктом XIV. К. у католицизмі називають також союзи монастирів, реліг. об'єднання («братства»), які створюються для поширення християнства, благодійницької діяльності, боротьби з єрессю.

Конгрегаціоналі́сти (від лат. congregatio — об'єднання, союз) — одна з протестантських течій (радикальний різновид *кальвінізму*), яка виникла в Англії у другій пол. 16 ст. К. виступали за автономію, незалежність місцевих громад, вимагали, щоб ті самі відали вибором керівників, прийомом і виключенням членів громади. К. заперечували церк. ієрархію, духовенство як окремий стан, вважаючи своїм главою Христа. В період англ. революції К. створили реліг. політич. угруповання індепендентів (незалежних), об'єднавши в своїх рядах дрібну і середню буржуазію, входили в армію Кромвеля. К. були серед перших переселенців в Америку, де заснували свої громади, що відзначились нетерпимістю і фанатизмом щодо інакомислячих (баптистів, квакерів). Посилення процесу централізації громад призвело наприкінці 19 ст. до утворення Міжнародного союзу конгрегаціоналістичних церков (1891). Тепер налічується понад 2 млн. членів громад, які існують в Англії і США. К. підтримують *екуменічний рух*.

Конкла́в — зібрання кардиналів, яке скликається для обрання нового папи, а також назва приміщення у Ватіканському палаці, де проходить ця процедура. Кардинали перебувають в ізольованому приміщенні доти, поки один із кандидатів на папський престол не дістане в результаті закритого голосування необхідні дві третини голосів. Термін К. вживається також для позначення зборів кардиналів, що скликаються з будь-якою іншою метою.

Конкорда́т — договір між урядом будь-якої держави і римським папою, де сформульовано основні принципи діяльності католицької церкви, її права і обов'язки на території даної країни. В епоху середньовіччя конкордати відображали намагання світських феодалів обмежити надмірні домагання римських первосвящеників (Вормський, 1122 р., Болонський, 1516 р. та ін.). Прийшовши до влади, буржуазія використала К. для закріплення свого панування: католицькій церкві було надано широкі можливості для боротьби проти рев. руху. В зв'язку з загальною кризою капіталізму і зростанням рев. руху кількість конкордатів помітно збільшилась. Тепер багато конкордатів, укладених у 20—40 рр. нашого ст., або втратили своє значення, або розірвані в результаті перемоги соціалістичних революцій у ряді європейських країн.

Контрреформа́ція — рух реакц. феодальних сил у Західній Європі на чолі з католицькою церквою в 16—17 ст. проти *Реформації*. К. являла собою спробу зупинити процес розкладу феодального ладу, зберегти вплив католицизму в країнах Європи, підірваний у ході Реформації. З цією метою було проведено реформу папської курії (органів управління католицькою церквою), реорганізовано *інквізицію*, для боротьби з єресями створено орден *єзуїтів*, для зміцнення папської влади прийнято ряд постанов на Тридентському соборі (1545—1563): визнання безумовного авторитету рішень папи в справах віри, запровадження суворої церковної цензури, *індексу заборонених книг* тощо. Одночасно з цим папство намагалося поширити католицизм за межами Зах. Європи (в 1596 р. підписано *Брестську унію* з православними ієрархами Західної України, для керівництва місіонерством утворено Конгрегацію для пропаганди віри). К. певною мірою зміцнила становище католицизму.

Конфірма́ція (від лат. confirmatio — утвердження) — *таїнство миропомазання* у католиків. К. на відміну від православного обряду миропомазання здійснюється не одночасно з *хрещенням*, а по досягненні 7—12-річного віку. Проводиться єпіскопом в урочистій обстановці, розрахованій на те, щоб впливати на уяву дітей і тим самим сприяти закріпленню реліг. почуття і духу

покірності церкві. *Протестантизм* не визнає таїнства миропомазання. Тут К. має смисл прийняття «святих таїнств» вступаючими в життя молодими людьми (14—16 років).

Конфуціа́нство — філософсько-етичне вчення мислителя стародавнього Китаю Конфуція (Кун-цзи) і його послідовників, яке на рубежі н. е. перетворилося в релігію. Джерело К.— «Лунь-юй» («Бесіди і міркування»), написані послідовниками Конфуція (6 ст. до н. е.). К. відобразило погляди й інтереси феодального чиновництва, яке намагалося уберегти суспільство від соціальних потрясінь. Метою К. було виховання народу в дусі поваги до існуючих порядків. За К., у суспільстві діє закон «жень», посланий небом. Для засвоєння цього закону людина повинна додержувати «лі» — норм громадської поведінки, традиційних обрядів, діяти відповідно до свого суспільного становища: «Государ повинен бути государем, підданий — підданим, батько — батьком, син — сином». К. виправдувало владу «благородних» над простим народом. З перетворенням К. в релігію Конфуцій був обожнений. К. відрізняється від багатьох релігій відсутністю жрецтва, містичних елементів і зводиться до суворого виконання приписаних обрядів. Основний зміст культу К.— шанування предків, яке склалося ще до К.,— кожна сім'я, рід мають свій храм, де розміщені таблички «чжу», які символізують предків і перед якими розставляються жертвоприношення і здійснюються обряди. К. з його вченням про непохитну постійність порядків, поділ людей волею неба на вищих і нижчих використовували панівні класи Китаю.

Кора́н (араб. куран — читання) — «священна» книга мусульман, яка, за твердженнями ісламського духовенства, є «богодухновенною», тобто продиктованою самим *Аллахом,* а значить такою, що містить вічні істини, обов'язкові для всіх віруючих. За мусульманським уявленням, оригінал К. зберігається над престолом Аллаха. Насправді, як і «священні» книги інших релігій, К. має земне походження. Його тексти написані різними особами протягом тривалого часу. Про це свідчить їх стилістичний і лексичний аналіз. Написаний К. арабською мовою і складається з 114 глав

(сур). У них відображені мусульманські уявлення про світобудову: численні пророкування про майбутнє людства — *страшний суд*, воскресіння мертвих, «посмертну відплату» і т. д. Різні приписи, що стосуються поведінки віруючих, громадських і сімейних відносин; стародавні міфи і сказання. К. висуває соціальні принципи, які освячують експлуататорський лад, несправедливі суспільні порядки. Наявні в ньому моральні настанови пройняті духом індивідуалізму, характерним для суспільства, що грунтується на приватній власності. Приписи, які стосуються сімейних відносин, побудовані на уявленні про нерівноправне, підлегле становище жінки: вона розглядається як істота нижча порівняно з чоловіком. У К. безліч запозичень з *Біблії*, з христ. міфологічної літератури. В ньому зустрічаються старозавітні і новозавітні персонажі. Це не дивно, якщо врахувати, що К. складався лише у 7—8 ст., коли вже сформувалася христ. церква, склались основні принципи христ. догматики. Протягом багатьох століть К. був засобом духовного одурманювання віруючих мусульман. І досі він відіграє цю ж роль для тих прибічників ісламу, які вірять у його божественність і черпають з нього «керівні правила життя».

Ко́рені релі́гії — див. *Гносеологічні корені релігії, Соціальні корені релігії.*

Космого́нія (грец. kosmos — Всесвіт, світ і goneia — народження) — наука про виникнення й розвиток небесних тіл та систем. К. поділяється на дві великі галузі: 1) планетна К. вивчає походження й розвиток планет і планетних систем; 2) зоря́на — зоряні системи, зірки і туманності. Початок наукової К. відноситься до другої пол. 18 ст., коли керівними принципами фізики стали Ньютонові закони динаміки. Спираючись на закон всесвітнього тяжіння, І. Кант у 1755 р. («Загальна природнича історія і теорія неба») і П. Лаплас у 1796 р. («Виклад системи світу») висунули дві самостійні гіпотези про походження нашої сонячної системи. Незважаючи на наявні відмінності цих гіпотез, обидві вони в своїй основі спираються на природні закони і пояснюють походження сонячної системи механічними силами тяжіння і відштовхування. Обидва вчені в своїх працях виступили проти теологічних поглядів

і заперечували уявлення про участь надприродної, божественної сили в створенні світу. Гіпотези І. Канта і П. Лапласа вперше завдали сильного удару по теологічних концепціях про божественне створення світу, про «перший поштовх», про незмінність «створеної» природи. Оскільки космогонічні теорії і гіпотези включають в себе такі корінні проблеми, як початок, еволюція і кінець небесних об'єктів, то досі в галузі К. триває боротьба матеріалізму з реліг. світоглядом. Сучасні досягнення фізичних і астрономічних наук дають змогу в наш час висунути досить обгрунтовані гіпотези про виникнення і розвиток космічних утворень. Великий внесок у К. зробили радянські вчені, які, спираючись на діалектико-матеріалістичну методологію, добилися значних успіхів (праці О. Ю. Шмідта, В. А. Амбарцумяна, В. Г. Фесенкова та ін. учених). Тепер набула поширення гіпотеза, згідно з якою небесні тіла і системи утворюються із залишків руйнування дозоряної речовини. Дальші дослідження в галузі К. дадуть змогу вирішити складні проблеми походження і розвитку Всесвіту.

Космоло́гія (грец. kosmos — Всесвіт, світ і logos — вчення, поняття) — наука про безконечний Всесвіт як про єдине ціле. К. як наука веде свій початок від відкриттів М. Коперника, Дж. Бруно, які показали, що наша Земля — це лише одна з планет сонячної системи, а не центр світобудови і що Всесвіт вічний і безконечний. Після відкриття І. Ньютоном у другій половині 17 ст. механічних законів динаміки на їх основі виникла класична (ньютонівська) К., за якою Всесвіт являє собою безконечну масу матерії, окремі частки якої зв'язані силами тяжіння. Ця модель Всесвіту спростовувала релігійні міфи про створення Всесвіту богом. Однак згодом класична К. зіткнулася з рядом проблем, пояснення яких виходило за її рамки: гравітаційний і фотометричний парадокси, «теплова смерть» Всесвіту. Тільки створення релятивістської К., що спирається на загальну теорію відносності А. Ейнштейна, розв'язало труднощі, які виникли. Релятивістська К. переглянула поняття класичної К. про Всесвіт як механічну систему, яка є безмежною в просторі, безконечною в часі і перебуває в незмінному статичному

стані. Так звана загальна теорія відносності, що за суттю своєю є сучасною релятивістською теорією тяжіння, дала можливість А. Ейнштейну, зробивши деякі допущення, створити модель замкнутого статичного Всесвіту. Незважаючи на те, що А. Ейнштейн пропонував й інші моделі Всесвіту (відповідно до однієї з них Всесвіт уявлявся безконечним як у просторі, так і в часі), модель замкнутого Всесвіту була використана фідеїзмом для обгрунтування ідеї створення світу. В 1922—1924 рр. радянський вчений А. А. Фрідман показав, що, виходячи з теорії відносності, можна побудувати модель нестаціонарного Всесвіту, що розширюється. Пізніше було виявлено явище розбігання галактик, яке тлумачилось у рамках моделі Всесвіту Фрідмана. Однак теорія Фрідмана, будучи найбільш простою схемою, не виступає як останнє слово в К. Суть сучасного розуміння єдності і розвитку світу полягає в тому, що кожному етапові розвитку матеріального світу необхідно відповідають свої закономірності. Поняття ж безконечності матерії і її просторово-часових форм є не що інше, як перехід одних конечних станів матерії в інші стани. Таке розуміння безконечності матеріального світу не залишає місця буттю надприродного світу, який знаходиться за межами матеріального. Радянські вчені, відкидаючи спекуляції ідеалізму і релігії, розглядають релятивістську К. як важливий етап у вченні про Всесвіт, безконечний у часі і просторі, єдиний у своїй матеріальності.

Креаціонізм (від лат. creatio — створення) — релігійно-ідеалістичне вчення про божественне творіння світу, живої і неживої природи. Викладене в *Старому завіті* у вигляді міфу про створення всього сущого богом протягом шести днів, це вчення було сприйняте християнством. *«Отці церкви»*, особливо Августин, приділяли велику увагу обгрунтуванню ідеї створення світу з нічого, яка була основою христ. уявлень про нікчемність і тлінність земного життя. К. протягом ряду століть гальмував розвиток природничих наук, зокрема біології і космології. В біології К. поділявся К. Ліннеєм, Ж. Кюв'є, д'Орбіньї і приводив до антиеволюційного вчення про незмінність видів. У 19—20 ст. К. прийшов у суперечність з даними природничих

наук. Так, еволюційна теорія Ч. Дарвіна завдала удару по К. в біології. Праці радянських учених у галузі космології є переконливим спростуванням К. Сучасний фідеїзм намагається обгрунтувати К. за допомогою фальсифікації окремих даних науки, зокрема «червоного зміщення» в спекторах далеких галактик.

Крикли́вство — дуже поширене в минулому нервово-психічне захворювання на реліг. грунті, яке часто набувало масового характеру; відоме також під назвою «бісоодержимість». В основі захворювання лежав страх перед підступами диявола, перед можливістю вселення нечистої сили в людину. Крикливицями були, як правило, жінки, що особливо сильно терпіли від тяжких умов життя в дореволюційній Росії, рідше чоловіки (їх називали миряками). Істеричні судорожні припадки виникали у крикливиць під час богослужіння і супроводжувались нестямними риданнями, викрикуванням окремих слів та імен, корчами, вигинанням усього тіла. Припадок нерідко справляв сильне враження на присутніх і викликав аналогічні припадки у осіб, які легко піддаються *навіюванню*. Цьому сприяла масова реліг. екзальтація, фізичне і психічне виснаження постами та богослужіннями. Медициною доведено, що К. являє собою прояв істерії, тобто підвищеної чутливості до зовнішніх впливів. Тепер К. зустрічається рідко.

Ку́льт релігі́йний (лат. cultus — поклоніння, шанування) — сукупність реліг. дій, зв'язаних із ставленням до надприродного. Зміст культової діяльності визначається уявленнями про надприродне, його функції в світі, характер його ставлення до людини і людини до нього і т. д. Культова діяльність має ілюзорно-практичний характер. Виділяються два основних різновиди К. р.— магія (чаклування) і умилостивлювальний (пропіціальний) культ. Виникнувши в первісному суспільстві, магія пізніше стала елементом усіх релігій класового суспільства. Умилостивлювальний культ звернений до духа чи бога. До засобів К. р. належать храми (молитовні будинки), реліг. мистецтво, хрест, церк. начиння, священницьке облачення і т. ін. До елементарних культових актів належать поклони, колінопреклоніння, хресне знамення тощо. Більш складними є *обряди*, бо-

гослужіння, свята. К. р. перебуває в тісній взаємодії з іншими елементами релігії, сприяє зміцненню релігійності людей, зміцненню зв'язку віруючих з церквою.

Культурка́мпф (нім. Kulturkampf—букв. боротьба за культуру) — ряд законів і заходів уряду Бісмарка в Німеччині у 1872—1880 рр., спрямованих проти католицької церкви. Церква була опорою партії католицького центру з її антипрусськими тенденціями, втручалась у політику німецьких князівств, підтримувала князів, які виступали проти об'єднання країни. Бісмарк заборонив політичну агітацію духовенства і діяльність ордену єзуїтів, скасував нагляд духовенства над школами, запровадив громадянський шлюб, передав світським властям справу підготовки священиків і призначення їх на посади, обмежив вплив *Ватікану* на німецьке духовенство і віруючих. Опір духовенства проведенню цих законів у життя викликав репресії з боку уряду, які, однак, не дали результатів. Невдовзі наступило примирення, антикатолицькі закони були скасовані, крім законів про єзуїтів і громадянський шлюб. Боротьба проти католицької церкви проходила у формі наступу на клерикалізм, боротьби за культуру, відвертала трудящих від рев. руху. Бісмарк «тільки пошкодив справі дійсної культури,— писав В. І. Ленін,— бо висунув на перший план релігійні поділи замість поділів політичних, відвернув увагу деяких верств робітничого класу і демократії від насущних завдань класової і революційної боротьби...» *(т. 17, с. 390)*.

Кумра́нські руко́писи — умовне найменування (за місцем знайдення) стародавніх рукописів, виявлених на північно-західному побережжі Мертвого моря в печерах Ваді-Кумран, Ваді-Мураббаат, Айн-Фашхі і Масади. Перші згортки були знайдені в 1947 р. в одній з печер Кумрана. Пізніше археологи обстежили в районі Кумрана 200 печер, в 11 з них знайшли бл. 40 тис. різної величини фрагментів рукописів, переважно написаних староєврейською і арамейською мовами. Вони є залишками стародавньої рукописної бібліотеки, що налічувала приблизно 600 книг, з яких лише 11 збереглися майже повністю. До останнього часу видано лише частину К. р. Наукою встановлено, що, починаючи з 2 ст. до н. е. до першу третину

2 ст. н. е., в Кумранах проживала іудейська секта, найбільш імовірно есенів, якій належала вищезгадана бібліотека. За своїм змістом К. р. поділяються на біблійні книги (дві версії книги Ісайї, книги Іова, Псалмів, Ієзекіїля, Левіт), твори самої секти (Устав, Війна синів світу проти синів тьми, Гімни, Коментарі на книги Аввакума, Наума, Осії та ін.) і ділові документи (листи керівника повстання проти Риму в 132—135 рр. Бар-Кохби, його записки тощо). Вивчення К. р. дає можливість дослідити еволюцію текстів та ідей *Старого завіту* й історію його канонізації, організацію і побут секти, що була проміжною ланкою між іудаїзмом і раннім християнством. К. р. містять багатий матеріал про соціальну і реліг. історію Іудеї 2 ст. до н. е.— 1 ст. н. е. Вони пройняті месіанськими та есхатологічними ідеями, які відобразили відчай народних мас Іудеї у боротьбі за перебудову світу на началах справедливості, їх віру в прихід божого посланця для покарання нечистивців і спасіння праведних. Багато уваги в творах кумранітів приділено «вчителю праведності», обранцю божому, що його нібито переслідував якийсь нечистивий жрець. Безсумнівно, що євангельський Ісус має споріднені риси з кумранським «учителем праведності» і що вірування кумранітів виявилось одним з багатьох джерел міфу про Ісуса Христа. Безсумнівним є і те, що ідеї кумранітів мали вплив на формування соціальних, етичних і релігійних поглядів авторів Нового завіту.

Л

Ла́вра — великий православний чоловічий монастир. Руська православна церква мала до революції чотири лаври: Києво-Печерська (з 1688 р.), Троїце-Сергієва (з 1744 р.), Олександро-Невська (з 1797 р.) і Почаївсько-Успенська (з 1833 р.). Тепер функціонують дві Л.: Троїце-Сергієва (в м. Загорську) і Почаївська (на Волині). На території Троїце-Сергієвої Л. знаходяться резиденція патріарха, Московська духовна академія і семінарія.

Ла́ма (тібет.— вищий, небесний) — буддійський чернець у Монголії, Бурятії, Туві, Тібеті. У калмиків титул Л. присвоюється лише главі духовенства. В *ламаїзмі* Л. вважається представником *Будди* на землі. У класовому суспільстві Л. завжди стояли на захисті інтересів експлуататорських класів, перешкоджали соціальному і культурному прогресові народів. Тепер кількість Л. значно скоротилась.

Ламаї́зм — один з основних напрямів *буддизму*, який склався в середньовічному Тібеті в результаті проникнення махаяни і тантризму і змішання їх з релігією тібетців бон-по (видом шаманізму). Наприкінці 16 ст. Л. поширюється серед монголів, а з 17 ст. проникає на територію Росії, де знаходить послідовників серед бурятів, тувінців і калмиків. Не відрізняючись в основних догматах від інших напрямів буддизму, Л. надає особливого значення в «спасінні» *ламам*, без допомоги яких рядовий віруючий нібито не може дістати пристойного переродження, потрапити в рай, досягти *нірвани*. Для Л. характерне пишне богослужіння в *дацанах*, безконечна різноманітність побутових обрядів, магічних прийомів і заклинань, спрямованих проти злих духів, і наявність великої кількості духовенства, яке паразитує за рахунок населення і тісно з ним зв'язане (старший син у сім'ї, як правило, стає ламою). Головною добродійністю Л. вважає беззаперечну покору ламі і властям (бурятські лами оголосили свого часу Катерину II, а за нею і всіх російських царів земним втіленням богині Цаган-Дара-ехе). Розроблено вчення про «10 чорних гріхів» і «10 білих доброчесностей» як основу моралі. Л. «механізував» молитву —

обертання наповнених молитовними текстами і свящ. літературою барабанів найрізноманітнішої величини заміняє багаторазове виголошування молитов і заклинань. Л. завжди був вірним помічником експлуататорських класів у підтримці їх панування, відвертаючи віруючих від боротьби обіцянками загробної відплати. Л. і в сучасних умовах зберігає реакційність, заважаючи утвердженню в свідомості людей наукового світогляду, прищеплюючи віруючим відсталі уявлення.

Леві́т — служитель храму, жрець в стародавній іудейській релігії.

Лега́т (лат. legatus — посланник) — посланець папи римського з особливим дорученням в яку-небудь країну.

Літочи́слення християнське — відлік часу, при якому за відправну точку береться одна з найважливіших подій євангельської міфології — «різдво Христове». Запропоноване римським ченцем Діонісієм Малим близько 525 р. н. е., який «обчислив» дату народження Христа. У більшості країн Європи Л. х. було прийняте в 16 ст. У Росії запроваджене в 1699 р. указом Петра I замість літочислення від «створення світу». Нікейський собор 325 р. як офіційний прийняв юліанський календар (за ім'ям ініціатора календарної реформи римського імператора Юлія Цезаря). Юліанський календар передбачає додавання в лютому кожного четвертого року 29-го дня. В 1582 р. буллою папи Григорія XIII було внесено поправку в юліанський календар: число високосних років скорочено на три в кожні 400 років. Виправлений календар дістав назву григоріанського, з ним зв'язане датування за новим стилем, яке відрізняється від датування за старим стилем на 13 днів. Новий стиль прийнятий в Європі і в Америці. В СРСР він запроваджений уже після Жовтневої революції.

Літу́ргіка — одна з богословських дисциплін. Входить до складу практичного богослов'я і викладається в духовних навчальних закладах. Л. вивчає порядок проведення христ. богослужінь, а також богослужіння взагалі: його «теоретичні» основи, історію виникнення і розвитку, складові частини (*таїнства, молитви,* пісні і т. ін.).

Літургі́я (грец. lietourgia — богослужіння) — головне християнське богослужіння, під час якого здійснюється таїнство *причащання.* До складу Л. здавна входять молитви, духовні співи, читання «святого письма», церковно-реліг. повчання (проповіді) та ін. обрядові дії. Реліг. ідеологи твердять, що Л. встановлена нібито самим Ісусом Христом на тайній вечері, а перші Л. складені апостолами Іаковом і Марком, що Л. сприяє духовному відродженню людини, з'єднує її з богом, доносить до кожного молільника «живий і ваблячий за собою образ святості». А насправді Л. має цілком природну, земну основу, її виникнення зумовлене потребами релігії і церкви. Вона є одним з ефективних засобів реліг. впливу на віруючих. Під час Л. парафіянам навіюються різні реліг. ідеї, на них справляється реліг. вплив.

Ло́гос (грец. logos — слово, думка, розум, закон) — термін античної філософії, який вживався для позначення загального закону, основи світу. В такому значенні Л. розглядався, наприклад, у філософії Геракліта. У Арістотеля під Л. мається на увазі «поняття», «розум», у стоїків — світовий принцип тлумачиться як духовна сутність, вчення про Л. набирає реліг. характеру, йому надається значення божественного закону. В ідеалістичній філософії Філона Александрійського Л. виступає як сукупність ідей, будівнича сила, що є посередником між богом і створеним світом, богом і людьми. Таке уявлення про Л. увійшло і в християнство.

Лурд — невелике місто у Франції, що більш як століття є одним із центрів паломництва католиків. Використовується католицькою церквою для реліг. впливу на віруючих. В основі лурдського «чуда» лежать «явлення» богородиці 14-річній дівчинці Бернадетті Субіру, які нібито мали місце в 1858 р. Відтоді джерела, де «являлась» діва Марія, вважаються «священними». Церква широко рекламує їх, поширюючи чутки про чудодійну, цілющу силу цих джерел, що приваблює в Л. маси хворих, покалічених людей, які сподіваються на «чудесне зцілення». Це дає можливість церковникам використовувати Л. не лише для реліг. пропаганди, а й для одержання великих прибутків. Підприємницька

діяльність католицького духовенства викрита в романі Еміля Золя «Лурд».

Любо́в до бли́жнього — христ. заповідь, поширенню якої церква приділяє особливо велику увагу. Проповідь Л. до б. не позбавлена зовнішньої привабливості і тому широко використовується церквою у пропаганді релігії. Суть Л. до б. може бути зрозумілою в тому випадку, якщо її розглядати в контексті з усім христ. віровченням і в її практичному застосуванні. Тоді виявляється, що Л. до б. наскрізь егоїстична і антигуманна. Любити ближнього, виявляється, треба не з почуття солідарності, не з бажання людині добра, не заради самого ближнього, а для досягнення особистого *спасіння.* Над заповіддю про Л. до б. височить заповідь про любов до бога, яка вважається «першою і найбільшою заповіддю». Євангельський Христос повчає: «Хто любить батька чи матір більше, ніж мене, не достойний мене; і хто любить сина чи дочку більше, ніж мене, не достойний мене» *(Матф., 10, 37).* Христ. проповідники досі наводять як зразок любові до бога готовність Авраама принести в жертву богові свого сина Ісаака. В ім'я любові до бога церква вчить не ремствуючи переносити страждання, любити тих, хто приносить ці страждання, любити своїх ворогів. Проповідь Л. до б. у класовому антагоністичному суспільстві не тільки лицемірна, а й антисоціальна і антигуманна, бо допомагає пригноблювачам тримати трудящі маси в покорі, виправдує і зміцнює експлуататорський лад. В соціалістичному суспільстві вона є перешкодою поширенню серед віруючих норм комуністичної моралі.

Лютера́нство — один з головних напрямів *протестантизму,* що склався в ході *Реформації* в Німеччині у 16 ст. Поширене в Німеччині, Скандінавських країнах, Північній Америці та ін. країнах. В СРСР лютеранські євангелістські церкви є в прибалтійських республіках. Початок Л. поклав віттенберзький чернець Мартін Лютер (1483—1546), обнародувавши у 1517 р. 95 тез, спрямованих проти продажу індульгенцій у католицькій церкві. Лютер висунув принцип «виправдання вірою», за яким *спасіння* досягається не з допомогою церкви, не «добрими ділами», а тільки особистою вірою. В основу лютеранського віровчення покладені *Біблія,*

«Книга згоди», яка складається з «Аугсбурзького віросповідання», його «Апології», написаних помічником і сподвижником Лютера Ф. Меланхтоном (1497—1560), «Великий» і «Малий» катехізиси та деякі інші богословські твори. Вже в самій назві лютеранської євангелічної церкви підкреслюється, що вона керується євангелієм та апостольськими посланнями. Виражаючи буржуазну вимогу «дешевої церкви», Л. відкинуло пишний католицький культ, гранично спростивши обрядовість. Із христ. *таїнств* залишено тільки два: *хрещення* і *причащання*. Останнє розуміється своєрідно: католицьке вчення про реальне перетворення хліба і вина в тіло і кров Христа замінюється твердженням, що тіло і кров Христа таємниче присутні в причасті. Лютеранська церква дозволяє розлучення і повторний шлюб, тобто шлюб таїнством не вважає. Основна увага приділяється ідеї «гріховності всіх людей». Людська природа, згідно з Л., зіпсована первородним гріхом, і тому самі по собі люди здатні тільки на зло і повністю залежать від милосердя божого. В сучасному Л. в цьому питанні існують розбіжності — ортодокси суворо додержуються догмата про гріховність, а ліберали заперечують загальну гріховність. Церква побудована за своєрідним принципом: пасторів запрошує громада, але усунути їх вона не може. Громади підпорядковуються єпископам і церк. радам, члени яких обираються з духовних осіб та мирян. У Скандінавських країнах лютеранські церкви є державними, єпископів призначають світські власті. Тепер лютеранські церкви є найбільшими у протестантизмі: в 68 країнах світу налічується близько 70 млн. лютеран. Лютеранські євангелічні церкви в 1923 р. об'єдналися у Всесвітню лютеранську конвенцію, яка в 1947 р. реорганізована в Лютеранську всесвітню федерацію.

М

«Ма́вп'ячі проце́си» — назва судових процесів у США проти педагогів, які викладали еволюційне вчення Ч. Дарвіна в середніх школах. Найбільшого розголосу набрав процес проти вчителя Скопса у липні 1925 р., який викликав рішучі протести в багатьох країнах світу. Проте й тепер у ряді штатів Америки заборонено викладання вчення Ч. Дарвіна.

Ма́гія (грец. mageia) — сукупність обрядів і дій, зв'язаних з вірою в можливість вплинути на уявні таємничі сили і з їх допомогою — на навколишню дійсність. Виникнувши як одна із стародавніх форм релігії, М. є складовою частиною й усіх сучасних релігій. Пережитки магічних обрядів зберігаються і в християнстві (таїнства причащання, миропомазання, молитва тощо). Магічні прийоми розрізняються за ступенем складності, загальною спрямованістю, способом дії і цільовим призначенням.

За ступенем складності розрізняють: 1) індивідуальну магічну дію; 2) індивідуальний або груповий магічний обряд; 3) колективну магічну церемонію.

За спрямованістю магічні прийоми діляться на агресивні, або протрептичні, і оборонні, або профілактичні.

За цільовим призначенням М. ділиться на такі види: 1) шкідлива (чорна або зла) М.— її призначення полягає в тому, щоб завдати шкоди певній особі або кільком особам («навести причину на дитину», «наслати моровицю» і т. ін.); 2) воєнна М.— воєнні танці, заворожування зброї тощо; 3) любовна М.— різні способи «приворожування» і «відворожування»; 4) лікувальна М.— заклинання, молитви, зілля; 5) промислова М.— заклинання мисливських пасток і зброї і т. ін.; 6) метеорологічна М.— обряди й церемонії викликання дощу і т. ін. Деякі дослідники виділяють як окремий вид М. т. зв. вербальну магію (магію слова) — різні заклинання, молитви тощо. Магічні уявлення і дії відзначаються великою живучістю; подолання і повне усунення їх з побуту народів відбувається поступово в міру зростання загальної культури і зміцнення атеїстичного світогляду.

Мамо́на (грец. від арамейськ.— скарб) — у стародавніх сірійців бог багатства, якому певний час поклонялись і стародавні євреї. У христ. літературі (зокрема, в Новому завіті) — злий дух, ідол, який протегує багатству. Втілення користолюбства, зажерливості, жадоби, пристрасті до земних благ. З допомогою поняття М. християнство намагається прищепити неімущим огиду до земних благ взагалі на користь благ «небесних».

Маніхе́йство — релігія, що виникла у 3 ст. в Персії. М. швидко поширилось у багатьох країнах — від Італії до Китаю. Засновником вважають напівміфічного проповідника Мані (216—276). М. являло собою синтез *зороастризму* і *християнства.* З християнства М. запозичило ідею месіанства: Мані вважався посланцем небесного світу. Основою ж М. є зороастрийський дуалізм, визнання двох субстанціальних начал буття — протиборствуючих царства світла, добра, духу і царства темряви, зла, матерії. В першому панує бог, у другому — диявол. Боротьба двох царств завершиться першою катастрофою, в результаті якої матерія загине, а дух стане вільним.

Світ, згідно з М., є втілення зла. Людина, будучи двоїстою істотою (душа — породження світла, тіло — темряви), може допомогти силі світла у боротьбі проти сили темряви. Оскільки сили темряви ототожнювалися трудящими з експлуататорськими порядками, М. стало формою пасивного класового протесту. Християнство оголосило М. єрессю. Гостра боротьба тривала до середини 5 ст., після чого М. в Європі продовжувало існувати у вигляді середньовічних єресей павликіан, богомилів, катарів. У Передній Азії М. справило вплив на маздакізм.

Маслосвя́ття, собо́рування — одне з христ. таїнств, яке здійснюється біля ліжка хворого. У православ'ї вважається останнім найбільш сильним духовним засобом вилікування від недуга, а також способом відпущення гріхів. Католицька церква відмовилася розглядати таїнство М. як засіб лікування і оцінює його тільки як благословення вмираючому. Таїнство М. називають також соборуванням, тому що для здійснення його необхідно зібрати сім священиків (у разі потреби

М. може проводити і один священик). Встановлений церквою порядок виконання М. вказує на його зв'язок з стародавніми магічними обрядами і містикою чисел: сім священиків, сім стручків для помазання хворого, сім апостольських і сім євангельських читань. І в католицькому і в православному варіанті таїнство М. є одним із засобів психологічного впливу на віруючих, за допомогою яких церковники намагаються обплутати, пройняти релігією все життя людини від народження до її смерті.

Ма́сниця, масни́й ти́ждень, си́рний ти́ждень — у християнстві тиждень, який передує т. зв. великому (передпасхальному) посту. Бере початок у весняному святі стародавніх слов'ян. За своїм змістом обрядова символіка масничних звичаїв зв'язана з давньослов'янськими традиціями проводів зими (спалювання чучела або ляльки зими) і зустрічі весни, а також з культом предків. Єдиного канонічного ритуалу М. не має і у різних слов'янських народів і в різних місцевостях відрізнялась істотною своєрідністю. Після утвердження християнства масничні свята проводились у тиждень перед великим постом. Святкування проводів зими тепер втратило колишні релігійно-містичні нашарування і увійшло в побут у багатьох районах країни.

Матеріалі́зм (від лат. materialis — матеріальний, речовий) —один з основних напрямів у філософії, який, на протилежність *ідеалізмові*, дає об'єктивно правильне розв'язання основного питання філософії — питання про відношення свідомості (мислення) до буття (матерії). М. визнає первинним матерію, буття і вважає свідомість вторинним, похідним. Це означає, що світ не створений якоюсь істотою чи ідеєю, а вічно існує в просторі й часі, що людська свідомість, відображаючи його, здатна осягнути закони природи і суспільного життя. Правильно розв'язуючи основне питання філософії, М. протистоїть реліг. світоглядові, згідно з яким матеріальний світ, природа нібито створені богом. Однією з істотних сторін М. є *атеїзм*. Істинність матеріалістичного погляду на світ підтверджується суспільно-історичною практикою і успіхами наукового знання.

М. виник у глибоку давнину і розвивався завдяки зв'язку з людською діяльністю і розвитком позитивних

знань, у постійній боротьбі з ідеалізмом і релігією. Ця боротьба зрештою відображала боротьбу класів у галузі ідеології. М., як філософське вчення, був, як правило, світоглядом передових класів і верств. Залежно від рівня розвитку суспільства, практики, позитивних знань М. проходив ряд ступенів і набував різних форм. Уперше матеріалістичні ідеї зародились у країнах Стародавнього Сходу — Індії, Китаї, Вавілоні. Більш високого ступеня у своєму розвитку М. досяг у Греції і Римі в епоху рабовласницького ладу в творах Фалеса, Анаксімена, Анаксімандра, Геракліта Ефеського, Демокріта, Епікура, Лукреція. Наївний М. стародавніх мислителів поєднувався з елементами стихійної діалектики.

В епоху феодалізму, коли панівною формою ідеології стала *теологія*, матеріалістичні тенденції виявлялись у формі *пантеїзму, антиклерикалізму*, критики церковних авторитетів і т. д.

Розвиток кап. відносин, виробництва, техніки, прогрес природничих наук (математики, механіки і т. д.) стали основою розвитку М. 17—18 ст. М. цього періоду був метафізичним, оскільки він розглядав предмети і явища як ізольовані, незмінні і не міг розкрити причин саморуху матерії. Представниками цієї форми М. були вчені, які виступали як ідеологи прогресивного тоді класу буржуазії: Ф. Бекон (1561—1626), Т. Гоббс (1588—1679), Дж. Толанд (1670—1722), Б. Спіноза (1632—1677), Д. Дідро (1713—1784), П. Гольбах (1723—1789), К. Гельвецій (1715—1771), Л. Фейєрбах (1804—1872) та інші.

Ряд недоліків метафізичного М. подолав М. російських революційних демократів: В. Г. Бєлінського (1811—1848), О. І. Герцена (1812—1870), М. Г. Чернишевського (1828—1889), М. О. Добролюбова (1836—1861).

Спільною рисою всіх перелічених форм М. є матеріалістичне пояснення явищ природи і, водночас, нерозуміння матеріальних основ суспільного життя.

Вищою, до кінця послідовною формою М. є діалектичний М., створений К. Марксом і Ф. Енгельсом і розвинутий В. І. Леніним. Діалектичний М. виражає інтереси робітничого класу і всіх трудящих, озброює

маси знанням об'єктивних законів природи, суспільства, мислення, шляхів перетворення дійсності. Він включає в себе як органічну складову частину матеріалістичне розуміння історії. Узагальнюючи найновіші досягнення природничих і суспільних наук, діалектичний М. є їх методологічною базою. Діалектичний М. має відкрито партійний, творчий характер і є філософською основою *марксистського атеїзму*.

Меноні́ти — одна з протестантських течій, що виділилася з *анабаптизму* після Селянської війни в Німеччині 1524—1525 рр. Дістали свою назву за ім'ям засновника, голландського священика Менно Сімонса. Спочатку поширились у Голландії та Німеччині, а потім в інших країнах. У Росії з'явились наприкінці 18 ст. У віровченні М. дістали відображення вагання і непослідовність буржуазії. Успадкувавши від анабаптизму догматику й моральні принципи, М. докорінно змінили свою суспільно-політичну програму, вихолостивши революційний дух раннього анабаптизму. Непротивлення злу насильством, покірність, всепрощення, моральне самовдосконалення, пацифізм були проголошені чеснотами істинного християнина.

Віровчення і культ М. близькі до баптистського. В СРСР існують дві незначні за чисельністю течії: церковні М. і братські М. Відрізняються вони деякими елементами обрядовості (наприклад, церковні М. хрестять, окроплюючи; братські М.— у природній водоймі). У 1963 р. «братські» М. увійшли до ВРЄХБ. За рубежем вони поширені на амер. континенті, а також у Голландії, Німеччині, Франції і т. д. У США знаходиться Всесвітня менонітська конференція, яка здійснює координацію діяльності громад. М. в СРСР до цієї організації не входять.

Ме́са (франц. messe) — головне богослужіння в католицькій церкві (католицька *літургія*). Під час М. відбувається читання молитов, яке чергується із співом або музикою органа. Закінчується М. обрядом *причащання*.

Месіані́зм (від євр. машіах, месія — помазаник) — реліг. вчення про містичного спасителя людства, «посланця бога». В іудаїзмі М. формується в 3—2 ст. до н. е. як вияв сподівань народних мас на визволення

Іудеї від іноземних загарбників. Ідеї М. набувають в Іудеї особливо великого поширення в період римського панування. Вони пов'язуються в народній свідомості з вірою в настання кращих часів і з надією на «царство боже». Пізніше М. набув розвитку в християнстві, основою якого став міф про месію Ісуса Христа. В середні віки М. проявляється в різних єресях, що виникали як форма соціального протесту селянських мас. Реакційна роль М. полягає в тому, що він відвертає трудящі маси від боротьби за соціальне перетворення суспільства, за визволення від гніту й експлуатації, знижує активність людей, веде на шлях пасивного очікування «небесного визволителя».

Методи́сти — послідовники одного з протестантських напрямів. Виникнення методизму як сектантської течії в англіканстві зв'язують із створенням в Оксфордському університеті у 1729 р. братами Уеслі т. зв. «святого клубу» для методичного (систематичного) вивчення Біблії, виконання обрядів, постів та ін. приписів церкви. Пізніше Джон Уеслі виступив із закликом пожвавити діяльність англіканської церкви, повернути народ до віри, а в 30-х рр. почав організовувати товариства «для спільної молитви, проповіді і нагляду один за одним». Незважаючи на перешкоди, що їх чинило офіційне духовенство, нова течія набула великого поширення в Англії. У 1760 р. М. проникли в Америку і заснували в Балтіморі (1784) методистську єпископальну церкву Америки. В 19 ст. М. з Америки поширюються на європейському та інших континентах. Догматика і культ М. зберегли багато рис англіканської церкви. Дещо відрізняється обряд хрещення, оскільки поряд з дорослими хрестять і дітей. Головний акцент М. роблять на емоційний вплив релігії. Велику увагу приділяють місіонерству. «Весь світ — моя парафія» — такий лозунг був проголошений ще Дж. Уеслі. Громади у М. поділені на класи (в класі 10—12 чоловік) і об'єднуються в округи, очолювані суперінтендантами (єпископами). Найвищим органом М. є щорічна верховна конференція єпископів (в Англії) або генеральна конференція (в США), яка скликається кожні чотири роки. М. 47 країн об'єднані у Всесвітньому методистському союзі церков, який раз на 10 років проводить

свої конференції. Нині у світі налічується 42 млн. М. у 78 країнах. Найбільша кількість М. сконцентрована в США — близько 13 млн. Це третя за величиною і впливом церква США (після католицької і баптистської), яка володіє величезними багатствами, контролює численні школи, університети і благодійні установи. М. є також в Англії (2 млн.), Австралії (1 млн.), ПАР (300 тис.), Новій Зеландії (понад 150 тис.), ФРН, Італії, Японії, Аргентіні та в інших країнах. На території СРСР діє естонська методична церква.

Мече́ть (від араб. масджид — місце поклоніння або місце, де падають ниць) — будинок для відправлення реліг. культу у мусульман. Являє собою крите приміщення з куполом або склепінням, яке спирається на колони. По її кутах із зовнішнього боку або над дахом споруджуються мінарети (башти), з яких муедзин (служитель М.) закликає віруючих до молитви. В одній із стін молитовного залу є ніша (міхраб), яка вказує напрям у бік Мекки. В ній звичайно зберігається Коран та інші релігійні книги. Праворуч від ніші розташована кафедра (мімбар), з якої читаються проповіді. Деякі мечеті мають відкритий або покритий навісом двір з колодязями чи басейном для здійснення обряду ритуального омовіння.

Міне́ї че́тьї (грец. menaia — місячні) — збірники, які містять життєписи святих, повчання, молитви, пісні на кожний день року. Включають 12 томів, кожний на певний місяць.

Миропома́зання — одне з христ. таїнств, яке нібито освячує і зміцнює душевну чистоту людини, переродженої *хрещенням* до спасіння. У православних і старообрядців *(попівців)* здійснюється над немовлятами безпосередньо після таїнства хрещення, у католиків — над 7—12-річними дітьми *(конфірмація)*. М. здійснюється також при прийнятті у православ'я протестантів і старообрядців або в старообрядство православних. Ритуал таїнства складається з молитви священика про зішестя на людину духа святого і хрестоподібного змазування різних частин тіла (лоба, вух, рук, ніг) особливою речовиною (миро), приготовленою з маслинової олії, виноградного вина й ароматних речовин. М. бере початок від язичеських культів. Наші далекі предки

натиралися різними речовинами, жиром тварин, вважаючи, що це може захистити від злих духів, надати людям сили й спритності тварин. Трансформувавшись у християнстві, стародавній обряд набув нового змісту. В минулому М. здійснювалось над царями для освячення їх влади. Нині М. зберігається як пережиток минулого і служить церкві одним із засобів впливу на віруючих, зміцнення релігійності людей.

Миря́ни, парафія́ни, па́ства — члени церкви, що не мають духовного сану, «пасомі» (на відміну від *кліру*), які становлять основну масу віруючих.

Місіоне́рство (від лат. missio — доручення, посилка) — поширення церк. орг-цією реліг. віровчення серед іновірців своєї країни (внутрішня місія) або інших країн (зовнішня місія). М. характерне для всіх релігій, але найбільшого розмаху набуло в християнстві в період колоніальних загарбань. Христ. місіонери під приводом «спасіння язичників» наводняли країни Азії, Африки, Лат. Америки, підготовляючи їх поневолення, підриваючи їх здатність до опору. В зах. країнах до М. були залучені чернечі ордени, створені спеціальні місіонерські тов-ва, робота яких спрямовується у католиків Конгрегацією пропаганди віри (заснована в 1622 р.), у протестантів — Всесвітньою місіонерською радою (заснована в 1910 р.). Руське православ'я вело активну місіонерську діяльність на окраїнах Росії. Тепер багато церк. орг-цій буржуазних країн, виконуючи волю імперіалістів, активізують М. в колишніх колоніальних і залежних країнах, сприяючи політиці неоколоніалізму; внутрішня місія в основному спрямована на боротьбу із зростаючим атеїзмом народних мас.

Містици́зм, мі́стика (від старогрец. mystikos — закритий, таємничий) — реліг.-ідеалістичне вчення про можливість безпосереднього спілкування людини з «надприродними силами», зокрема з богом. М. виходить з положення про незбагненність, таємничість надрозумного і надчуттєвого зв'язку людини з богом, у процесі якого нібито виникає пізнання бога. М. сягає до релігії Стародавнього Сходу й Греції, зв'язаних з обрядами (містеріями), що нібито з'єднують людей з потойбічними силами. В більш пізній період М. стає

органічним елементом монотеїстичних релігій та ідеалістичної філософії. М. був особливо поширений в епоху феодалізму, що зв'язане з пануванням реліг. світогляду в усіх сферах духовного життя.

В епоху феодалізму М. був представлений двома напрямами. М. церковно-ортодоксальний, який спирався на вчення Августина про «осяяння» з неба, вважав, що людина повністю залежить від волі бога, який може дати або не дати можливість з'єднатися з ним; однак ревне виконання церк. обрядів може прокласти шлях до небесного «осяяння». Висновки церк. містики — цілковите підкорення людини волі бога, смирення і самоприниження. Такий М. проповідувався, напр., Бернаром Клервоським, Бонавентурою та ін. М. єретичний, який Ф. Енгельс називав одним з видів рев. опозиції феодалізмові *(див. т. 7, с. 355)*, виходить з положення про можливість досягти спілкування з богом у результаті активності самої людини. Ця активність нерідко розумілась як інтелектуальне зусилля. Церква з її обрядами як посередник між богом і людиною при цьому відкидалася. «Злиття» ж людини з богом тлумачилось як рівність людської особи з божественною. М. єретичний обгрунтовував вимоги соціальної рівності і свободи народних мас від влади церкви. Розхитуючи феодальну ідеологію, він був відносно прогресивним явищем в умовах середньовіччя. Нині М., який набув великого поширення в буржуазних країнах, є знаряддям реакції проти прогресивних сил, одним із засобів поширення мракобісся, боротьби проти наукового *матеріалізму* і *атеїзму*.

Митрополи́т (грец. metropolites — букв. людина з метрополії) — вищий духовний сан у ряді христ. церков, зокрема в *православ'ї*.

Міфоло́гія (від грец. mythos — легенда, сказання, оповідь) — сукупність міфів, тобто створених народною фантазією сказань, в яких в уособленій, наочно-образній, несвідомо-художній формі відображаються явища природи й суспільного життя. На ранніх стадіях людської історії в М. химерно поєднувались елементи реалістичних знань про дійсність, художні образи, моральні приписи й норми, реліг. уявлення. Найбільш поширеними були оповіді про виникнення і еволюцію

світу, сонця, місяця, зірок та ін. (космогонія), про походження тварин, появу людини (антропогонія), про всесвітній потоп, про непорочне зачаття і т. д. Як обов'язковий елемент міф зберігається в релігії. При цьому особливістю реліг. міфологічного образу є те, що він нерозривно зв'язаний з вірою в реальне існування *надприродного.* Світові релігії при своєму формуванні запозичили ряд сюжетів стародавньої М., водночас створивши нові легенди. Християнство, напр., використало стародавні міфи про вмираючого і воскресаючого бога, спокутну жертву і т. д., розробивши одночасно й «оригінальні»: про зішестя «святого духа» на апостолів та ін.

З розвитком людського суспільства М. втрачає значення універсального засобу духовного освоєння дійсності. Пізнання закономірностей об'єктивного світу, зростання панування людини над зовнішніми силами підривають ту основу, на якій грунтується М. «Всяка міфологія,— писав К. Маркс,— переборює, підкоряє і перетворює сили природи в уяві і за допомогою уяви; вона зникає, отже, разом з настанням справжнього панування над цими силами природи» *(т. 46, ч. I, с. 47).*

Модернізм — один із способів пристосування релігії до нових умов її існування. Ідеологи М. намагаються «погодити» основні догмати релігії з досягненнями науки, осучаснити традиційні поняття і уявлення стосовно до суспільно-історичних, соціально-економічних умов життя людей, до свідомості й психології сучасного віруючого. Нині реліг. М. зачіпає всі сторони віровчення і культу, вносить істотні поправки в соціальні й моральні доктрини церкви. Намагаючись зміцнити позиції релігії, М. неспроможний змінити її соціальну природу і світоглядну суть.

Молéбень — один з різновидів богослужіння. М. звичайно приурочується до якоїсь події в церк. житті. Часто присвячується святим. Цей вид богослужіння має колективний характер (на відміну від молитви, яка може бути індивідуальною). М. правлять іноді з нагоди врожаю чи неврожаю, війни або стихійного лиха.

Моли́тва — звертання священика або самого віруючого до бога, до надприродних сил з проханням про дарування блага і відвернення зла. М.— неодмінна час-

тина всякого реліг. культу, обов'язковий атрибут обрядів, богослужінь чи церковних свят. Її джерела лежать у глибокій давнині, у наївній вірі наших далеких предків у магічну силу слова, за допомогою якого можна нібито впливати на надприродні сили. М. є не що інше, як різновид чаклунства, і сягає до первісних магіч. заклинань. М. завжди використовувалась і використовується нині церковниками як важливий засіб впливу на віруючих з метою збудження і закріплення релігійних уявлень.

Молокáни — одна із сект т. зв. духовного християнства, що виникла у 18 ст. як наслідок пасивного протесту проти соціальних умов кріпосницької Росії. Звідси характерні для М. запереченя віровчення, обрядовості й культу православ'я, яке було опорою самодержавства, і пророцтва про скоре настання «царства божого» на землі. Щодо походження назви М. існують різні версії. Одні зв'язують її з місцем оселення М. на річці Молочній, другі — з тим, що члени секти п'ють у піст молоко, треті — з тим, що сектанти називали своє віровчення «молоком духовним». М. заперечують *ікони, хрест, мощі,* святих, пости. Хрещення, посвячення та ін. таїнства вони тлумачать «духовно». Напр., хрещення розуміють як сприйняття вчення, причащання — вселяння «глагола (слова) божого». М. визнають авторитет Біблії, але тлумачать її алегорично. Вони вважають, що метою віруючого є духовне відродження. Душа віруючого є оселею для бога. Віруючий може безпосередньо звертатися до бога. Тому М. відкидають духовенство та чернецтво. Громадами М. керують старці й обрані віруючими пресвітери. Значне місце у віровченні М. відводиться питанням моралі. М. уникають різних веселощів і «плотських розваг», утримуються від лихослів'я, куріння, пияцтва. За уявленням М. у природі «падшої» людини все ж збереглися зерна добра, які можна розвинути шляхом самовдосконалення і «добрих справ».

Етика «добрих справ» підкріплювала підприємницьку активність, характерну для дрібних товаровиробників, з яких і складалася в основному секта до 1917 р. Нині невеликі групи М. зберігаються на півдні і сході СРСР, поповнюються в основному за рахунок членів

сімей віруючих, чим певною мірою зумовлене їх угасання.

Монотеїзм (від грец. monos — єдиний; theos — бог) — реліг. уявлення і вчення про єдиного бога, єдинобожжя. Монотеїстами вважають себе іудаїсти, християни і мусульмани. Однак принцип монотеїзму послідовно не проводиться в жодній з релігій. Напр., в *іудаїзмі* та *ісламі* зберігаються уявлення про істоти, які мають на собі відбиток колишніх племінних богів. М. формувався під впливом соціальних умов. Розкриваючи соціальну основу М., Ф. Енгельс писав: «...єдиний бог ніколи не міг би появитись без *єдиного царя*,... єдність бога, який контролює численні явища природи..., є тільки відображенням єдиного східного деспота...» *(К. Маркс і Ф. Енгельс, т. 27, с. 54).*

Мора́ль релігі́йна — система моральних уявлень, понять, принципів, норм, почуттів, заповідей, яка базується на вірі у *надприродне*. У М. р. усім моральним категоріям надається ореол «святості»; поняття про добро і зло, чесноти, смисл життя, ідеал, щастя і т. ін. наповнюються релігійним змістом. Крім того, в М. р. є такі уявлення, яких немає в світських системах моралі (напр., ідея гріха у християнстві). Вища моральна цінність приписується істоті чи істотам, які нібито стоять над людиною, моральна гідність останньої принижується.

М. р. роздвоює орієнтацію людини. З одного боку, приписується сукупність заповідей, які визначають ставлення віруючих до надприродного (бога). З другого боку, є принципи й норми, які покликані регулювати відносини між людьми. Найвищою санкцією в М. р. оголошуються надприродні сили. Визначальними мотивами вчинків людини вважаються віра в бога, «страх божий», любов до бога, надія на загробну відплату і т. д. Спрямованість релігійно-моральних настанов на потойбічне об'єктивно обезцінює реальне, земне життя людини. М. р. має земну основу. В релігіях докласового суспільства моральні приписи, які виступали у вигляді системи *табу*, відображали нерозвинутість соціальних відносин, обмеженість зв'язків між людьми, відповідали потребам первісного колективу. В класовому суспільстві М. р. має класовий характер, хоч і претендує на

загальнолюдську значимість, на надкласовість. Подібна ілюзія може створюватись у зв'язку з тим, що моральні приписи, які містяться у «священних» книгах (*Біблії, Корані* та ін.), неоднорідні. Серед них є елементи моралі пануючих класів, експлуатованих мас, елементарні норми всякого людського співжиття. В історії М. р. нерідко була виправданням аморалізму і навіть злочинів. У християнстві, ісламі та ін. релігіях вважалося цілком правомірним жорстоке переслідування інаковіруючих і єретиків, виправдувались війни релігійні (див. також *Газават, Інквізиція, Хрестові походи, Варфоломіївська ніч).* М. р., як правило, виявлялася безсилою у боротьбі проти людських пороків (користолюбства, пристрасті до наживи, розпусти тощо). У цілому М. р. має псевдогуманістичний, лицемірний, святенницький характер. У соціалістичному суспільстві теологи й служителі культу намагаються модернізувати М. р., пристосувати її до нових умов. Проте ніяка модернізація не усуває головної спрямованості релігійно-етичних настанов на потойбічне. Така орієнтація неминуче ослаблює активність віруючих у розв'язанні практичних суспільних завдань.

Мормóни, або т. зв. «святі останніх днів»,— реліг. секта, яка виникла у США в 1830 р. Її засновник Джозеф Сміт опублікував «Книгу Мормона» (1830 р.), в якій він нібито розшифрував записи міфічного пророка стародавніх ізраїльтян Мормона. До джерел віровчення крім цієї книги М. відносять *Біблію,* збірник «одкровень» Сміта під назвою «Вчення і завіти». Основні принципи віровчення М., які являють собою строкату суміш різних релігій, викладені в 13 статтях, вперше опублікованих у 1842 р. У них проголошується віра в християнську *трійцю,* спокутну жертву Христа, в «царство небесне», говориться про майбутнє покарання людей за гріхи. М. також вірять в дар «інших мов» та їх тлумачення, в божественне одкровення, в побудову «сіону» на американському континенті. З таїнств М. визнають *хрещення* через занурення у воду, *покаяння.* Раніше в секті широко практикувалося багатожонство, що призводило до конфлікту з пануючими властями. Головним джерелом доходів громад М. є *десятина.* Очолює секту президент, він же «пророк» і «провидець»,

який володіє необмеженою владою. Він управляє за допомогою 12 апостолів і 70 їх помічників. Усі служителі культу діляться на два розряди: вищий — «мельхиседеки», що здійснюють контроль за духовним життям у секті; нижчий — «аарони», які займаються збиранням десятини, благодійництвом і звершенням обрядів. Нині, крім США, де налічується понад 1 млн. М., їх організації є в Канаді і Мексіці.

Мóщі — останки померлих, які свідчать нібито про їх «святість» і є об'єктом поклоніння віруючих. Саме тривале зберігання трупів не є чудом. Наукою встановлено, що при особливих умовах (сухе повітря, низька температура і т. ін.), в яких не розвиваються гнильні бактерії, останки померлих можуть залишатися нетлінними довгий час. Відомо чимало випадків природної муміфікації трупів. Церква це видає за чудо: свідчення того, що бог, мовляв, зберігає тіла осіб, які йому догодили. Разом з тим церковники вдавались і до фальсифікацій, видаючи за «нетлінні мощі» давно зігнилі останки деяких «святих», старанно ховаючи їх від очей віруючих. Культ М. служить церкві знаряддям закріплення у свідомості людей неуцьких уявлень, віри в божественні чудеса.

Музéй істóрії релíгії та атеїзму — один з найбільших у нашій країні центрів пропаганди наукового атеїзму, заснований у Ленінграді в приміщенні колишнього Казанського собору в 1932 р. Музей має значні фонди, які відображають різні етапи розвитку наукового атеїзму, викривають діяльність реліг. організацій і т. д. Широко представлені матеріали, що характеризують кризовий стан релігії і церкви в наші дні. Разом з тим у музеї ведеться велика дослідна робота, випускаються збірники наукових праць.

Муллá (від араб. маула — пан, владика) — священнослужитель мусульманської релігії. В царській Росії М. поряд з відправлянням культу викладав у нижчій школі, здійснював судочинство, виконував функції нотаріуса. В нашій країні М. займається тільки відправлянням культу.

Мурашкíвці — секта, поширена в зах. областях України і Білорусії. Названа за ім'ям її засновника куркуля Мурашка, який оголосив себе в 20-х рр. «про-

роком Іллею і отцем сіону» (громади). Для секти характерні есхатологічні уявлення, антигромадська діяльність, бузувірські обряди, зокрема обряд «зняття семи печатей» — надрізів на тілі і причащання кров'ю, що з них витікає.

Мусульма́нський календа́р — календар, який визнають усі секти і напрями *ісламу.* Початком літочислення в ісламі прийнято вважати 16 червня 622 р. н. е., тобто згідно з переказом дату переселення (хіджри) *Мухаммеда* з Мекки в Медіну. М. к. є місячним — обчислення часу зв'язане з рухом Місяця навколо Землі. М. к. є офіційним, державним у деяких країнах, хоч нині здійснюється поступовий перехід на загальносвітовий, тобто григоріанський. Мусульманський рік складається з 12 місячних місяців: мухаррам, сафар, рабі аль-авваль, рабі ас-сані, джумаді-ль-ула, джумаді-ль-ухра, раджаб, ша бан, рамазан, шавваль, зу-ль-ка да, зу-ль-хіджжа. Оскільки місячний місяць триває більше як 29 діб, то мусульмани лічать тривалість місяців поперемінно по 29 і 30 днів. Всього в місячному році 354 дні, тобто він на 11 днів коротший від сонячного року. Високосні, або т. зв. «надзвичайні», роки в М. к. мають 355 днів. 355-й день додається до останнього місяця — зу-ль-хіджжі, який у високосний рік складається з 30 днів, замість звичайних 29. Для того щоб синхронізувати дати, факти й події, тобто перекласти з мусульманського місячного календаря на григоріанський, існують спеціальні таблиці.

Муха́ммед (бл. 570—632) — один з перших проповідників *ісламу,* якого мусульмани шанують як найвидатнішого пророка, посланця *Аллаха,* що передав своїм послідовникам «божественну книгу» *Коран.* Ім'я М. оточене реліг. міфами і легендами, які заважають виявити реальні факти його життя. За легендою, народився М. у Мецці, належав до роду хашим племені курейш, рано став сиротою, був пастухом і погоничем верблюдів. Після одруження з багатою вдовою став купцем. Близько 610 р. виступив як проповідник нової релігії — *ісламу.* Внаслідок релігійних чвар, не здобувши визнання в Мецці, змушений був здійснити в 622 р. хіджру — переселення в Медіну. Тут заснував мусульманську громаду, яка зібрала за короткий час багато

прихильників. У 630 р. М. вдалося захопити Мекку і добитися тут визнання ісламу. Помер і похований у Медіні.

Мюриди́зм — містичний напрям в *ісламі,* який склався в епоху феодалізму і проголосив принципи рівності всіх перед Аллахом у потойбічному світі, аскетичне нехтування земних цінностей, самовідречення від уподобань, які заважають «зближенню» з богом. Ідеї М. не дістали широкого відгуку у найбіднішого селянства, бо не відображали його прагнення до звільнення від експлуатації, до боротьби з безправністю, а, навпаки, увічнювали в імаматі несправедливі соціальні порядки.

Н

Наві́ювання — емоційний вплив на психіку людини, який здійснюється іншою особою або обстановкою. Самонавіювання — психічний вплив на самого себе. Схильність до Н.— властивість, притаманна всім людям. Особливо сприйнятливі до Н. діти, дорослі з ослабленою нервовою системою, а також особи з низьким рівнем освіти і розвитку. Вони ж найлегше піддаються і реліг. Н. Ефект реліг. Н. зростає під час реліг. церемоній внаслідок емоційного напруження, взаємонаслідування і обстановки. Одурманюючий вплив реліг. Н. і самонавіювання наочно проявляється в *«радіннях»* екстатичних сект, коли люди, які моляться, доводять себе до стану екстазу, «духовного осяяння», «спілкування» зі «святим духом». Використовуючи механізм навіювання і самонавіювання, церковники здійснювали «чудесні зцілення» хворих. З позицій наукової фізіології встановлено, що такі зцілення можливі лише при функціональних захворюваннях, які не зачіпають цілісність клітини або тканини. Психо-фізіологічною основою «чудесних» зцілень є залежність роботи внутрішніх органів і систем людини від стану нервової системи, можливість якоюсь мірою нормалізувати їх роботу з допомогою Н. Наукове розуміння Н. і тісно зв'язаного з ним *гіпнозу* знімає покров таємничості з цих явищ і допомагає звільнити людей від ряду забобонних уявлень.

Нагі́рна про́повідь — проповідь, яку *Ісус Христос* нібито виголосив перед апостолами, виклавши в ній основні етичні ідеї раннього християнства (Матф., гл. 5—7; Лук., гл. 6). Центральна частина Н. п.— «заповіді блаженства», які визначають обов'язки християнина і відповідні винагороди за їх старанне виконання. Християнин повинен бути «плачучим», «покірливим», «прагнучим і жадаючим правди», «милостивим», «чистим серцем», «миротворцем» і т. ін. Як винагорода обіцяється «втіха», «насичення», «помилування за гріхи», можливість «узріти бога», наречення «сином божим» і «велика нагорода на небесах». У Н. п. чітко сформульована ідея потойбічного блаженства в «небесному царстві». Весь зміст Н. п. свідчить про реакц.

характер євангельської етики, яка закликає трудящі маси до відмови від боротьби проти соціального гніту і несправедливості. Христос закликає: «...не протився злому. Але хто вдарить тебе у праву щоку твою, зверни до нього й другу» (Матф., 5, 39); «любіть ворогів ваших, благословляйте тих, що проклинають вас, благодійте тим, хто ненавидить вас... і гнобить вас...» (Матф. 5, 44); «не судіть, і не судимі будете» (Матф., 7, 1); «не турбуйтесь і не кажіть: «що нам їсти?» або: «що пити?» або: «у що вдягтися?»... Шукайте ж спершу царства божого і правди його, і за це все віддячиться вам» (Матф., 6, 31, 33). Реакц. ідеї, викладені в Н. п., несумісні з комуністичною мораллю, яка виступає проти пасивного ставлення до дійсності, класового миру з експлуататорами, непротивлення злу насильством, вимагає активної участі в боротьбі з соціальними несправедливостями, експлуатацією мас, безправ'ям трудящих.

Надприро́дне — за реліг. уявленнями, щось незалежне від дії законів природи і суспільства, що існує всупереч їм. Віра в реальне існування надприродних істот, властивостей, зв'язків — характерна ознака будь-якої релігії. В сучасних релігіях віра в Н. не зводиться лише до віри в бога: священнослужителі підтримують віру в різного роду пророцтва, «чудеса» і т. ін. Насправді ж усі явища завжди виникали і відбувалися за законами природи і суспільства.

Нама́з (перс.— молитва) — мусульм. щоденна п'ятиразова молитва, звернута до бога. Н. включає в себе читання сури «Фатіха» та уривків з ін. сур *Корану*, які прославляють Аллаха, його доброту і велич. Виголошення молитовних формул супроводиться поклонами, паданням ниць та ін. діями. Як і будь-яка інша молитва, Н. закріплює у віруючих почуття залежності від бога, уявлення про безсилля людини перед всемогутнім Аллахом.

«Нау́ка и рели́гия» — щомісячний науково-популярний атеїстичний журнал всесоюзного тов-ва «Знання». Виходить з 1959 р. Тематична спрямованість журналу: критика реліг. ідеології, реакц. клерикалізму, викриття використання релігії імперіалістичною реакцією, пропаганда наукового атеїзму, досягнень науки, досвіду

й методики атеїстичного виховання. Розрахований на пропагандистів атеїзму та віруючих.

Неділя — щотижневе христ. свято, яке відзначається урочистим церк. богослужінням. Н. відкриває цикл щотижневих богослужінь, кожне з яких пов'язується церквою з «євангельськими подіями» або присвячується христ. «святим». Н. присвячена «спогадам про воскресіння» Христа. За традицією в багатьох країнах світу Н. є днем відпочинку.

Неотомізм — офіційна філософська доктрина *католицизму*, яка пристосувала до сучасних умов середньовічне богословське вчення Фоми Аквінського *(томізм)*, що ставило собі за мету підпорядкування науки вірі та богослов'ю. Під ударами передової філософської думки і наукових відкриттів 17—18 ст. томізм почав втрачати свій авторитет, тому вже у 19 ст. Ватікан змушений був шукати шляхи зміцнення і модернізації томізму. Починаючи із спеціальної енцикліки папи Льва XIII (1879), проводиться цілий ряд заходів, спрямованих на реставрацію та підновлення томізму і утвердження його як офіційної філософської доктрини Ватікану. В 20 ст. відроджений томізм (неотомізм) набув великого поширення в усіх католицьких країнах. Центрами пропаганди цього реакц. вчення стають папська академія наук у Ватікані і Вищий інститут філософії в Лувені (Бельгія). Н. є теологічною формою сучасного об'єктивного *ідеалізму*. Він виходить з поділу світу на природний і надприродний, створений і такий, що творить. Як «найвища реальність» у Н. виступає «чисте буття», що розуміється як божественне першоначало всього існуючого. Матеріальний світ, природа є вторинним, похідним від «чистого буття». Н. приходить до визнання бога першопричиною буття і першоосновою всього сущого. Велику увагу Н. приділяє реліг. витлумаченню ролі науки. Наука нібито може зрозуміти лише «вторинні причини» і розкривати зовнішній зв'язок подій, тоді як «останні причини» всього існуючого належать до надприродного порядку буття, тобто до бога. Соціологія Н. пройнята духом антикомунізму і *клерикалізму*. Представники Н. (Жильсон, Марітен, Веттер) визнають непорушність приватної власності і класового поділу суспільства. Вони підкреслюють без-

силля людини перед історичним процесом, який цілком залежить від надприродних, потойбічних сил. Прославлення і захист буржуазного ладу та імперіалізму Н. намагається замаскувати демагогічною критикою «недосконалостей» капіталізму, проповіддю пошуків «третього» — християнського — шляху розвитку суспільства.

Нестяжа́тельство — реліг.-політ. течія в Росії наприкінці 15 — в першій половині 16 ст. Його прихильники, головним ідеологом яких виступив чернець Нил Сорський, проповідуючи аскетизм, вимагали рішучого розриву чернецтва з «мирськими уподобаннями», відмови церкви від земельної власності, від будь-якого користолюбства. Тим самим ідеологи Н. розраховували зміцнити в очах мас моральний авторитет православної церкви, обмежити сферу її діяльності суто реліг. інтересами, що кінець кінцем, за їх задумом, мало зміцнити саму церкву. Н. викликало різку протидію з боку йосифлян, послідовників засновника волоколамського монастиря Йосифа Волоцького, які розцінювали виступ нестяжателів як замах на устої православної церкви. Помісні собори 1503 і 1531 рр. підтримали йосифлян, засудивши Н. Згодом у боротьбі проти новгородсько-московської єресі послідовники Н. і йосифляни, забувши колишні незгоди, об'єдналися для придушення цього антифеодального руху, взявши участь у жорстокій розправі над його учасниками.

Нірва́на (санскр.— згасання, заспокоєння) — кінцева мета спасіння в *буддизмі;* досягається, за вченням буддистів, особистими зусиллями віруючого, спрямованими на звільнення від усіх земних почуттів, пристрастей і уподобань. У ранньому буддизмі Н. була прямою протилежністю *сансарі* — чуттєвому світові страждань, у якому в результаті діяння закону *карми* кожна смерть нібито передбачає нове відродження. Визначення Н. в канонічній літературі туманні і ще більш заплутані у творах буд. схоластів і сучасних дослідників буддизму. Очевидно, спочатку вважалось, що свідомість людини, яка досягла Н., зникає як вогонь світильника, в якому згоріло масло. Н. уявлялась остаточним врятуванням від світу страждань, заспокоєнням дхарм даної особи. У канонічній літературі зустрічаються й такі

визначення Н., як «найвище блаженство», «найвище щастя», тобто уявлення про Н. наближається до уявлення про рай, яке в ряді пізніх напрямів буддизму відтісняє Н. на задній план, хоч у теорії вона завжди лишається найвищою метою прагнень кожного буддиста.

«Нови́й заві́т» — частина *Біблії,* зібрання «священних книг» християн. Христ. богослови назвали ці книги Н. з. на відміну від зведення «священних книг» іудеїв, що іменуються *Старим завітом.* Н. з. включає 4 євангелія (від Матфея, Марка, Луки та Іоанна), що розповідають про земне життя *Ісуса Христа,* його страждання, смерть та воскресіння, про його чудотворення й повчання; «Діяння апостолів», які розповідають про поширення християнства; 21 послання, що приписуються апостолам і включають повчання про організацію та побут ранніх християнських громад; *«Одкровення Іоанна»* (Апокаліпсис), яке малює картину «кінця світу» і страшного суду. Згідно з ученням церкви, Н. з. являє собою одкровення з неба, богодухновенне слово. Поява його датується не пізніше другої половини І ст. Проте наукова критика Біблії довела, що складання творів, включених до Н. з., почалось у другій половині І ст. і тривало не менш як століття. У книгах Н. з. зафіксоване вчення первісного християнства, породженого умовами життя народів Римської імперії перших століть н. е. На формування новозавітної літератури і христ. ідеології справляли великий вплив ідеї Старого завіту, соціальні й месіанські погляди іудейської секти есенів-кумранітів, реліг.-містичне вчення Філона Александрійського (бл. 20 р. до н. е.— 50 р. н. е.), філософія стоїцизму, яку проповідував римський філософ Сенека (бл. 4 р. до н. е.— 65 р. н. е.). Найбільш раннім твором Н. з. є «Одкровення Іоанна», яке датується 68—69 рр. н. е., а найбільш пізнім — євангелія, датовані серединою 2 ст. До Н. з. увійшла лише невелика частина ранньохристиянської літератури. Відбір її супроводився гострою боротьбою між христ. церквами і богословами. Остаточне утвердження новозавітного канону відбулось у 364 р. на Лаодікійському соборі. Але й після цього деякі тексти Н. з. були піддані змінам і виправленням. Христ. духовенство, ватажки різних

христ. сект, керівники церк. громад використовують Н. з. для проповіді христ. ідей, для прищеплення віруючим принципів християнської моралі.

«Нови́й Ізра́їль» (лубківці) — реліг. секта, виникнення якої зв'язане з розкладом хлистівщини, який почався наприкінці 19 ст. Засновник «Н. І.» В. С. Лубков. Керівництво «Н. І.» складалося з «вождя», семи «архангелів» (найближчих помічників «вождя»), які наглядали за «сімома частинами світу», чотирьох «євангелістів», дванадцяти «апостолів», а також «пророків», «старців» і т. д. Для підтримання релігійності у віруючих в «Н. І.» практикувалися т. зв. «сприяння» (інсценізації міфів). Перше «велике сприяння» було організоване на початку 1895 р. «Сприяння» відтворювало відповідну картину з *Апокаліпсиса* і закликало до шукання істини «Н. І.». «Велике сприяння» 1900 р. затвердило основу вчення про бога і людину (бог — це любов; він обрав своїм житлом людську душу, і поза нею немає бога). Чергове «сприяння» (1902) зажадало рішучого розриву із старовиною: відмінялися «ходіння в дусі», *радіння* перетворювались у прості молитовні збори з виконанням «сіонських пісень» і проповідями, був проголошений відкритий розрив з офіційною церквою (передача ікон у церкву, відмова від хрещень, вінчань, розлучення обвінчаних і т. д.). «Сприяння» 1905 р. висловилося за створення царства божого на землі, відкинуло авторитет *Біблії*, проголосило Христа «досконалою людиною», осяяною божественною премудрістю. У 1922—1929 рр. керівники «Н. І.» створили сектантські комуни, намагаючись перешкоджати розгортанню колективізації. В комунах спостерігалося засилля куркульства, і вони швидко розпались. «Н. І.» має ряд відгалужень, зокрема секти «Спокутуваний Ізраїль», «апокаліпсисти». Тепер кількість прихильників «Н. І.» незначна.

О

Обновле́нці — прихильники руху в *Руській православній церкві*, які виступали з програмою її перебудови і пристосування до нових соціально-економічних умов, що виникли після Жовтневої революції. О. вимагали політичної переорієнтації церкви, визнання нею нового ладу і лояльного ставлення до Радянської влади, критикували реакційно-монархічну діяльність церк. керівництва на чолі з патріархом Тихоном. Боротьба між цими двома напрямами в церкві тривала чверть століття. Обновленство не було однорідним ні за своїм складом, ні за програмними вимогами. Всередині «Живої церкви», створеної О. у 1922 р., невдовзі оформилося кілька течій, з яких найбільшим впливом користувалися «Союз церковного відродження», «Союз громад староапостольської церкви», «Союз релігійно-трудових комунальних громад». Скликаний О. в 1923 р. помісний собор прийняв рішення про визнання Радянської влади, повалення патріарха Тихона, ліквідацію чернецтва та ряд інших. Разом з тим собор відхилив запропоновані О. догматичні та літургічні реформи. О. не змогли до кінця здійснити свою програму. Цьому перешкодив масовий відхід віруючих від церкви і політична переорієнтація Тихона та його прихильників. Але рух О. був важливим етапом в еволюції православ'я. Патріарша церква прискорила перегляд своєї соціальної концепції, запозичила у О. програму модернізації православної церкви, пристосування її до сучасності.

Обріза́ння — реліг.-магічний обряд відсічення крайньої плоті чоловічого статевого органа; дуже поширений серед семітських народів. Провадиться О. у іудеїв на 8-й день після народження дитини, у мусульман — у віці 7—12 років. Обряд О. виник дуже давно. У первісному суспільстві ним супроводився акт посвячення юнаків у дорослих. В епоху рабовласницького ладу жерці почали витлумачувати його як «знамення завіту», тобто належності до «істинної» релігії *Яхве*. Рабини і досі намагаються довести, ніби дикунський обряд О. є містичною ознакою єврейства. Звичай О., який зберігся до наших днів в іудаїзмі та ісламі,

сприяє збереженню у віруючих найбезглуздіших уявлень.

Обря́ди релігі́йні — сукупність певних дій, які нібито можуть вплинути на природний хід речей і на надприродні сили. О. р. є обов'язковою приналежністю будь-якого реліг. культу. Своє походження ведуть від стародавньої магії і чаклунства. Як правило, відправлення О. р. зв'язане з різними важливими подіями в житті людини: народженням, одруженням і т. д. Для різних релігій характерні свої специфічні обряди, які враховують особливості того чи іншого віросповідання. О. р. використовуються церквою як сильний засіб емоційного впливу на людину. Цьому сприяє вся обстановка в церкві або молитовному будинку при виконанні О. р.— старанно продуманий ритуал, який супроводиться молитвами, музикою, хоровим співом і т. д. Церква використовує природну потребу людини в емоційно-психологічній розрядці в моменти сильного напруження, а також потребу в спілкуванні, естетичні потреби. Зважаючи на це, слід протипоставити реліг. обрядовості якісно інші, громадянські свята і церемонії. Зберігаючи емоційну насиченість, вони повинні бути позбавлені реліг. змісту. Радянські народні свята та обряди, відображаючи принципово нові відносини між людьми, є дійовим засобом виховання людини комуністичного суспільства.

Одкрове́ння — згідно з реліг. уявленнями — надприродна передача людям «істин», що нібито виходять від бога і виражають його волю. О. розглядається більшістю релігій як найважливіше джерело знання, яке дає керівні принципи ставлення людей до бога і один до одного. В різних релігіях існують найрізноманітніші уявлення про шляхи О.: про безпосереднє явлення і висловлення богом своєї волі, передачу божественних «істин» з допомогою різного роду знамень, прийняття свідчень бога людьми, відзначеними особливим його довір'ям (різними праведниками, святими, угодниками, церк. служителями), які в стані реліг. екстазу, містичного «осяяння» нібито здатні зрозуміти волю бога і т. ін. У православ'ї і католицизмі основними видами О. вважають «святе письмо» та «священний переказ». До О. відносять найважливіші з точки зору релігії

положення (догмати), вони оголошуються недоступними людському розуму і протиставляються науці. У релігійно-ідеалістичній філософії О.— надчуттєве безпосереднє осягнення істини, доступне тільки обраним у момент містичного просвітління.

«Одкрове́ння Іоа́нна», апока́ліпсис — один з ранньохристиянських творів, що увійшов у Новий завіт. Його автор, який назвав себе Іоанном, описує фантастичні видіння, дані йому нібито богом. Як довів Ф. Енгельс, «О. І.» — це релігійно-політичний памфлет, що відобразив антиримські настрої пригноблених мас Близького Сходу, які мріяли про загибель рабовласницького Риму, зображеного автором «великою блудницею» на семи пагорбах. «О. І.» написане невідомим християнином після смерті римського імператора Нерона в 68—69 рр. «Кесар Нерон», за сумою числового значення букв у єврейському алфавіті, зображений таємничим «звіриним числом» 666. «О. І.» говорить про долю людства і всього світу, зв'язану нібито з боротьбою «небесного воїнства» проти антихриста, про тисячолітнє боже царство на землі, про *страшний суд*. «О. І.» з усіма страхіттями страшного суду і кінця світу служить церковникам ідеологічним засобом для залякування віруючих, а також джерелом христ. хіліазму й *есхатології*. Визнається всіма христ. церквами як канонічна книга.

Окульти́зм (від лат. occultus — таємний) — псевдонаукове вчення, яке намагається надати позитивного пізнавального характеру *містиці* і *магії*, дати обгрунтування різним забобонним уявленням. О. сягає своїм корінням до «таємних наук» халдеїв, єгиптян, індусів та інших стародавніх народів. Великого поширення він набув у середні віки. Благодатний грунт О. знайшов у сучасному кап. світі, де має прихильників головним чином серед дрібної буржуазії та бурж. інтелігенції. У США, ФРН, Франції, Англії, Італії, Іспанії, Бразилії, Аргентіні та інших країнах видаються окультні журнали, створені товариства окультистів. Десятки тисяч «ясновидців» і магів різного рангу та фантасмагоричних спеціальностей мають багатомільйонну клієнтуру.

Омові́ння — обряд, поширений у деяких християнських сектах (п'ятидесятників, адвентистів сьомого дня

та ін.). Основою його є євангельська оповідь про те, що Ісус Христос під час тайної вечері омив ноги своїм учням.

Она́симівці — реліг. секта, різновид *тверезників*. Назву дістала від імені свого керівника Онисима Смирнова, який створив громаду тверезників у Петербурзі на початку 20-х рр., оголосив себе Христом, проповідував відмову від алкоголю, тютюну і всякого спілкування з «зіпсованим світом», на доказ свого божественного дару влаштовував шарлатанські інсценівки «чудесних зцілень». Після засудження О. Смирнова за шахрайство та інші злочини (1925 р.) секта практично розпалася. Тепер зберігаються поодинокі послідовники О.

Ордени́ черне́чі (від лат. ordo — ряд, група) — організації католицьких ченців, які мають особливі статути; створені для посилення впливу католицької церкви, переслідування іновірців, боротьби з єресями. О. ч. являють собою централізовані організації, очолювані «генералами», «генеральними магістрами», яким підпорядковані «провінціали» («провінційні пріори», «магістри»), а останнім — абати і конвентуальні пріори. Над цими особами стоїть генеральний капітул, тобто збори керівників різних рангів, які збираються раз на кілька років. Найстарішим католицьким орденом є орден бенедиктинців, заснований в Італії у 6 ст. Бенедиктом Нурсійським. Особливим впливом орден користувався в 10—11 ст. Тепер бенедиктинці існують у ряді країн Європи й Америки, мають свої школи й університети, періодичні видання.

Загострення класових суперечностей у феодальному суспільстві, піднесення селянських антифеодальних рухів викликали появу в 11—13 ст. великої кількості О. ч. Як відгалуження бенедиктинського ордену в 1098 р. у Франції виник орден цистерціанців, на розвиток якого особливий вплив справив Бернар Клервоський (за його ім'ям цей орден називається також бернардинським). Серед чернечих орденів важливе місце займають т. зв. жебрущі ордени. Згідно з статутом члени жебрущих орденів (*францісканців, домініканців*, кармелітів, августинців) повинні були відмовлятися від особистого майна і жити милостинею. Проте фактично ці ордени швидко стали великими феодальними влас-

никами. Орден францісканців заснований на початку 13 ст. Франціском Ассізьким. Він дістав ряд привілеїв від папи — право проповіді і відправляння таїнств, вільного викладання в університетах. У руках францісканців (як і домініканців) була *інквізиція.* Орден домініканців, або «братів проповідників», був заснований у 1215 р. Домініком. Він мав розгорнути боротьбу проти середньовічних народних єресей, насамперед проти *альбігойців.* Привілеї, якими наділяв папа цей орден, збагачення за рахунок майна страчених єретиків, захоплення богословських кафедр у найбільших європейських університетах — все це зробило домініканців у середині 13 ст. найвпливовішим орденом. У 1534 р. виник орден *єзуїтів* («Товариство Ісуса»), заснований Ігнатієм Лойолою (1491—1556) для боротьби з *Реформацією;* він і досі являє собою одну з найбільш реакційних і войовничих організацій католицької церкви. Орден вів непримиренну боротьбу проти єресей, переслідував передових учених, боровся з вільнодумством, займався складанням *індекса заборонених книг,* активно сприяв зміцненню необмеженої папської влади.

У середні віки папство створило ряд військово-чернечих орденів, члени яких брали участь у *хрестових походах.* Найбільш відомі ордени Тевтонський, Лівонський, мечоносців, госпітальєрів.

Вони являли собою оплот феодально-католицької агресії у Східній Європі. Поразки хрестоносців у Польщі і Росії привели до розпаду цих орденів. У 1834 р. Тевтонський орден був формально відновлений в Австрії, де існує і тепер, маючи дуже незначну кількість членів. Тепер існує близько 180 О. ч. Об'єднуючи близько півтора мільйона ченців, вони продовжують відігравати важливу роль у здійсненні політики *Ватікану,* пропаганді *католицизму,* місіонерській діяльності.

Ортодо́ксія (грец. orthodoxia — правильна думка) — тверда послідовність у поглядах, що виключає будь-які відхилення. Поняття О. з'являється в 2 ст. у зв'язку з виникненням перших *єресей,* як протилежність «різнодумству» єретиків — гетеродоксії. У більш пізній час під О. розуміють незмінність христ. вчення, догматів і установлень церкви. В ідейній боротьбі всередині християнства протиборствуючі сторони, взаємно обвину-

вачуючи одна одну в єресі, завжди намагалися зобразити себе як поборників О.

«Отці́ це́ркви» (святителі) — визначні діячі раннього християнства, автори численних апологетичних (2 — поч. 3 ст.), антиєретичних, коментаторських, історичних та інших творів т. зв. «святоотчеської» літератури (2—8 ст.), яка іменується *патристикою*. Православ'я визнає «О. ц.» Афанасія Александрійського, Василія Великого, Григорія Ниського, Григорія Назіанського, Іоанна Златоуста та ін., а католицька церква ще й канонізованих — Климента Александрійського, Орігена, Ієроніма Стридонського, Амвросія Медіоланського, Августина, Мартіна Турського і Григорія Великого. Вчення «О. ц.» складалось у боротьбі, з одного боку, з язичеством та іудаїзмом, з другого — з христ. єресями — гностицизмом, *аріанством* та ін. У творах «О. ц.», включених ортодоксальним християнством у «священний переказ», відображені найважливіші риси церк. ідеології і практики — реліг. фанатизм і нетерпимість, зневага до науки і знання, ворожість до світської культури, проповідь класового миру й аскетизму як єдино можливих шляхів «спасіння» в земній юдолі для гнаних і знедолених. Філософія «О. ц.» зводилася до реліг. інтерпретації містичного вчення неоплатоників, розглядалася ними як служниця богослов'я. Патристика, яка склалась у період загнивання і розпаду рабовласницького ладу, стала фундаментом для середньовічної *схоластики*. З 1951 р. в Оксфорді скликаються міжнародні патристичні конгреси, з 1959 р. виходить «Bibliographia Patristica».

П

Па́года — багатоярусний буддійський храм, усередині якого розміщені зображення божеств буддійського пантеону і відбуваються богослужіння. Іноді П. називають ступи — споруди, всередині яких замуровані різні священні реліквії.

Панагі́я — невелика овальна ікона із зображенням *Ісуса Христа* або богородиці, становить необхідний компонент облачення єпископа.

Панахи́да (грец. pannychis — всеношна) — православна заупокійна служба. За часів переслідувань ранніх християн відбувалася вночі, тому дістала назву «всеношна». П. може відправлятись як над тілом померлого, так і після його поховання — на 3, 9, 20 та 40-й дні після смерті, а також у дні народження і смерті. У цьому відмінність П. від іншої заупокійної служби — відспівування, яке відбувається тільки над покійним. За православним віровченням, мета П.— врятувати померлих грішників від загробних мук або хоча б частково полегшити їхню долю. Крім індивідуальних П. у церквах служать також загальні або вселенські панахиди.

Панентеї́зм (від грец. panentheos — все в богові) — термін, введений нім. філософом-ідеалістом К. Ф. Краузе (1781—1832) для позначення містичного *пантеїзму*. Відповідно до цього вчення, світ перебуває в богові, а бог проявляє себе в світі. П. намагається об'єднати теїзм і пантеїзм і є своєрідним обгрунтуванням містичної діалектики, яка проявилась у Псевдо-Діонісія Ареопагіта, Іоанна Еріугени, Миколи Кузанського та ін. П. виявляється у вченні багатьох представників російської релігійно-ідеалістичної філософії, зокрема в роботах Л. П. Карсавіна і С. Л. Франка.

Панісламі́зм — релігійно-політичний рух, що виник наприкінці 19 ст. у країнах поширення *ісламу*. Ідеї П. вперше були висунуті Джемаль-ад-діном аль-Афгані (1839—1897), який пропонував здійснити політичне об'єднання всіх «мусульманських» країн. П., незважаючи на твердження його ідеологів, ніколи не мав антиімперіалістичного характеру, не був прапором народних рухів, навпаки, в руках реакційних класів і урядів був

знаряддям придушення класової боротьби і прогресивних рухів. В СРСР у період громадянської війни П. використовувався контрреволюційними силами для боротьби проти Радянської влади. Тепер ідеологи П. висувають проекти мусульманських блоків, які повинні, за задумом, протистояти соціалістичним тенденціям, що розвиваються в Азії і Африці. Антисоціалістична і антикомуністична спрямованість П. використовується реакційними силами.

Пантеїзм (від грец. pan — все, theos — бог) — філософське вчення, яке заперечує існування надприродного особистого бога і визнає існування безособового духа, внутрішньо властивого природі, поєднує природу й бога в єдине ціле. П., джерелом якого була філософія стоїків та неоплатоників, відіграв прогресивну роль у період феодалізму, будучи опозицією офіц. реліг. ідеології не тільки через відхилення від церковних догм, а й через наявність у ньому натуралістичних і матеріалістичних тенденцій. Логічним висновком П. є ідеї нествореності світу богом у часі, безконечності Всесвіту, природної закономірності в природі. П. не був однорідним. Виділяють атеїстичний і релігійно-містичний П. Перший представляли Бруно й Спіноза. У Дж. Бруно під пантеїстичною оболонкою прихований матеріалізм. Б. Спіноза, ототожнюючи поняття «бог» і «природа», також виступає з матеріалістичних позицій. Церква забороняла й переслідувала будь-які прояви П. Тепер П. вичерпав свою колись прогресивну роль і використовується ідеалістами (напр. персоналістами) для примирення науки і релігії. Спостерігається також тенденція до оновлення релігії шляхом запровадження елементів П. Серед віруючих посилюються пантеїстичні настрої, що свідчить про кризу сучасної релігійної свідомості.

Па́пство (від грец. pappas, лат. papa — батько, наставник, вихователь) — інститут вищих керівників католицької церкви. Виник у результаті розвитку християнської церковної ієрархії в Західній Європі і створення централізованої церковної організації, завдяки зростанню ролі римських єпископів та їх впливу серед інших єпископів. Називати себе папами римські єпископи починають у 4 ст., а закріплюється цей титул за

ними з 5 ст. Папа обирається радою кардиналів довічно. В його руках зосереджується абсолютна влада над католицькою церквою і світська влада у місті-державі *Ватікан.* Розвиваючись в умовах феодальної роздрібненості у Західній Європі, П. намагалось виступати як носій загальноєвропейської єдності, претендуючи на керівну роль щодо світської влади. П. завжди виступало з теократичними претензіями. Сформульовану програму *теократії* дав папа Григорій VII у документі, відомому під назвою «Диктат папи» (1075 р.). П. незмінно здійснювало політику жорстокого придушення інакомислячих. Протест пригноблених мас, їх виступи проти феодального суспільства зустрічали активну протидію не тільки з боку феодальних режимів, але й з боку П., яке міцно зв'язало свою долю з експлуататорськими режимами. Оголошуючи такі рухи єресями, П. вело боротьбу проти них засобами спеціально створеної *інквізиції.* В умовах капіталізму П. захищає устої буржуазного суспільства, освячує експлуататорський лад, активно виступає проти революційного робітничого руху. П. активно виступило проти Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії і стало одним з організаторів «хрестового походу» 14 імперіалістичних держав проти молодої Радянської республіки. П. підтримувало фашистські режими, було одним з міжнародних центрів антирадянської діяльності, благословляло й підтримувало фашистську агресію проти Радянського Союзу. Після закінчення другої світової війни П. продовжувало проводити антикомуністичну політику, підтримуючи агресивну політику США. Починаючи з 1958 року у політиці П. з'явилися тенденції до розуміння реальної обстановки, яка склалась у світі в результаті зміцнення і розвитку світової соціалістичної системи, зміни у співвідношенні сил у світі на користь соціалізму. Ці нові тенденції у політичному курсі П. зв'язані з іменами папи Іоанна XXIII (1958—1963) і нинішнього папи Павла VI.

Пара́фія (приход) — нижча церковно-адміністративна одиниця, яка має церкву з *причтом,* а також громада віруючих, що утримує їх. Центр П.— парафіяльна церква, де віруючі задовольняють свої реліг. потреби. Межі П. визначаються за територіальною ознакою. На

чолі П. стоїть церковна рада. Утримання причту здійснюється тільки за рахунок добровільних пожертвувань парафіян.

Па́сха, вели́кдень — головне християнське свято, що відзначається як день «чудесного воскресіння» з мертвих *Ісуса Христа*. Історична наука свідчить, що свято П., запозичене християнством з *іудаїзму*, набуло тут нового змісту. У стародавніх скотарських іудейських племенах воно зв'язувалося з «умилостивленням» духів, потім з розвитком культу *Яхве* став святом, яким відзначався міфічний «вихід» євреїв з Єгипту. Зв'язок із стародавніми звичаями простежується в багатьох обрядах сучасних християн. П. (напр., фарбування яєць, виготовлення сирної «паски» та ін.). У ранньому християнстві святкування воскресіння Христа збігалося з іудейською П. І вселенський собор христ. церкви у 325 р. установив, що П. повинна відзначатись у першу неділю після весняного рівнодення і повного місяця, обов'язково окремо від дня святкування іудейської П. Таким чином, христ. П.— «кочуюче свято», яке випадає в різні дні у період з 22 березня по 25 квітня за старим стилем. Святкування пасхи служить закріпленню у свідомості віруючих антинаукових уявлень, проповіді ідей класового миру і всепрощення.

Патри́стика (від лат. pater — батько) — християнська релігійна філософія 2—8 ст., створена т. зв. *отцями церкви*. Ранній період П., *апологетика* (2 — початок 3 ст.), зв'язаний з обгрунтуванням християнства у боротьбі з язичеством, іудаїзмом і єресями, зокрема *гностиками*. Апологети закликали римських імператорів не переслідувати християн, намагалися довести лояльність християнської церкви Риму. Деякі з них (Юстин, Климент Александрійський, Оріген) вважали, що християнство, тісно зв'язане з античною філософією, більш досконало вирішує поставлені нею питання. Інші (Татіан, Тертулліан) негативно ставились як до попередньої язичеської культури, так і до будь-яких спроб дослідження христ. догматів з позицій розуму. Апологети не створили філософських систем, але поставили богословські проблеми, розроблені згодом христ. теологами. Розквіт П. зв'язаний з перетворенням християнства у держ. релігію. В 4—5 ст. створю-

ються праці, які обгрунтовують християнську догматику з філософських позицій. При цьому використовуються ідеалістично-містичні елементи античної філософії (неоплатонізму, стоїцизму). Представники цього етапу — Афанасій Александрійський, Василій Великий, Григорій Нисський, Григорій Богослов, Августин. Найвизначніший з них — Августин. Основні риси П.— зневага до науки, світської культури, піднесення віри і приниження розуму, релігійна нетерпимість, лицемірство (напр., проповідь любові до ближнього і водночас виправдання експлуатації). Останній період П. (5—8 ст.) не дає, по суті, нічого нового; його представники (Леонтій, Боецій, Іоанн Дамаскін) лише обробляють і систематизують нагромаджені поняття. Період П. поклав початок багатовіковому пануванню христ. світогляду в європейській філософії.

Патріáрх (грец. patriarches — родоначальник) — духовний сан верховних ієрархів у ряді християнських церков. У *католицизмі* сан П. мають глави окремих єпархій. З 1559 р. патріаршество існувало і в *Руській православній церкві.* У 1721 р. воно було скасоване. Місце П. зайняв *синод,* очолюваний обер-прокурором. Патріаршество було відновлено Помісним собором *1917—1918 рр.* Однак обраний П. Тихон розгорнув активну антирадянську діяльність (див. *Тихонівщина),* скомпрометувавши себе в очах віруючих. Наступником Тихона став митрополит Сергій, згодом обраний П. Тепер П. Руської православної церкви є Пимен.

Пацифíзм релігíйний (від лат. pacificus — що умиротворяє) —релігійний різновид буржуазно-ліберальної політичної течії, в основі якої лежить пасивна проповідь миру й засудження всіх воєн. Ідейним джерелом П. р. є ідеалістичне розуміння походження і суті воєн. П. р. пояснює виникнення воєн відсутністю справжньої релігійності мас, зіпсованістю людської душі. Виходячи з біблійної заповіді «не убий», він закликає віруючих до пасивного опору війні (пропаганда проти війни, відмова від служби в армії). Не приймаючи марксистського вчення про закономірність і справедливість революційних воєн, про поділ воєн на справедливі й несправедливі, пацифісти засуджують рев. дії мас. У періоди напруження рев. боротьби П. р. гальму-

вав прогресивний рух народних мас, оскільки замість активної дії пропонував бездіяльність і молитву, що розв'язувало руки силам реакції. В. І. Ленін у 1915 р. писав, що «однією з форм обдурення робітничого класу є пацифізм і абстрактна проповідь миру» *(т. 26, с. 155)*. У наші дні пацифістські релігійні організації існують майже в усіх країнах світу. Незважаючи на те, що методи П. р. не прийнятні для марксистів, комуністи вітають будь-які дії, спрямовані на збереження миру, виступають за згуртування всіх миролюбних сил.

Пéкло — за реліг. уявленнями, місце, де душі грішників піддають тортурам. Уявлення про П., про посмертну відплату за гріхи завжди відігравали реакц. роль у суспільстві: з одного боку, гасили гнів трудящих проти гнобителів, вселяючи надію на те, що утискувачі зазнають кари після смерті, з другого боку — утримували експлуатованих від рішучих дій, лякаючи їх вічними муками за відсутність смирення, покірності, терпіння.

«Перéказ свящéнний» — у християнському богослов'ї релігійні положення, що розглядаються як «божественне одкровення», передане людям в усній формі, на відміну від «святого письма» *(Біблії)*. У православ'ї та католицизмі «П. с.» користується таким же авторитетом, як і «святе письмо». Православна церква відносить до «П. с.» твори *«отців церкви»* і приписи перших семи вселенських соборів, а католицька церква — більш широке коло літератури і рішення всіх вселенських соборів. У протестантизмі і сектах протестантського напряму «богодухновенність» «П. с.» заперечується.

Пережúтки релігíйні — релігійні вірування, звичаї, традиції, культові дії, за своїм походженням зв'язані з минулими етапами суспільного розвитку і успадковані від попередніх історичних епох. Релігія неминуче породжувалася соціальними умовами досоціалістичних суспільних формацій. При соціалізмі, де підірвані її соціальні корені, вона є пережитком минулого. Свідомість частини людей відстає у своєму розвитку від соціалістичного суспільного буття. Збереження П. р. у соціалістичному суспільстві обумовлене недостатньою розвинутістю практики соціальних відносин і свідомості у деякої частини людей. У наш час ще є особи,

відірвані від соціалістичних колективів, які не беруть участі у суспільній виробничій праці. У зв'язку з наявністю певної різниці між розумовою і фізичною працею зберігається деяка кількість людей з низьким рівнем освіти і кваліфікації. Саме вони становлять більшість послідовників релігійних організацій. Збереження П. р. зв'язане також з наявністю певних відмінностей між містом і селом, що виявляється у більшому поширенні релігійних вірувань і обрядів серед сільського населення. П. р. мають живильне середовище і в залишках старого побуту, що справляють негативний вплив особливо на свідомість жінок. Збереженню П. р. сприяє діяльність релігійних організацій, які намагаються закріпити відсталі погляди у свідомості віруючих; вплив кап. системи, а також недоліки в атеїстичному вихованні. В ході побудови комуністичного суспільства фактори, що сприяють збереженню релігійності, поступово усуваються, створюються об'єктивні й суб'єктивні умови для повного відмирання релігії.

По́ганство — див. *Язичество.*

Подви́жник, аске́т (від грец. asketes — добре навчений) — людина, яка прагне досягти моральної досконалості і спілкування з богом шляхом придушення в собі «мирських» потреб і бажань. Подвижництво характерне для багатьох релігій. У християнстві вже на початок раннього середньовіччя стихійне христ. подвижництво трансформується у *чернецтво,* яке поставлене під жорстокий контроль держ. церкви. Моральні обіти П. були включені у чернецькі устави і пристосовані до класових інтересів церкви. Хоч поряд з релігійним фанатизмом у подвижництві виявився також своєрідний протест проти існуючої в експлуататорському суспільстві соціальної несправедливості, об'єктивно воно сприяло поширенню і зміцненню впливу релігії, розпалюванню реліг. нетерпимості.

Пока́яння — див. *Сповідь.*

Політеїзм (від грец. poly — багато і theos — бог) — багатобожність, віра у багатьох богів (на відміну від *монотеїзму,* однобожності). Протиставлення однобожності багатобожності, що утвердилось у богословській літературі, є неспроможним. Насправді всі релігії більшою чи меншою мірою політеїстичні.

Помина́ння. 1. Невеликий зошит, у який вписуються імена померлих і живих для згадування священнослужителями під час богослужіння. 2. Згадування (поминання) під час *літургії* священиком імен, включених у поминання (зошит), а також спеціальний церк. список. У православній церкві провадиться П. померлих у дев'ятий, сороковий день, півроку й рік після смерті людини, яку поминають. Крім того існують дні «загального поминання» померлих: батьківська субота, субота напередодні трійці і т. д. За церковним ученням, молитви за померлих сприймаються богом, який може полегшити долю їх душ. П. зв'язане з релігійним ученням про безсмертя душі і шануванням предків. Є одним із способів поширення релігійності серед населення.

Помісний собо́р — з'їзд духовенства (частіше єпископів) самостійної (автокефальної) христ. церкви або її окремої частини (напр. митрополії), що періодично скликається для вирішення питань віровчення, культу, церковного устрою тощо. В деяких церквах, напр. у Руській православній церкві, П. с. наділений правами найвищого законодавчого церк. органу, до участі в якому залучається не тільки єпископат, а й представники нижчого духовенства та мирян. Початок П. с. був покладений ще в 2—3 ст. у період становлення християнства. Так, у 70-х роках 2 ст. скликався П. с. для засудження єресі монтанизму, а сім соборів, які відбулись у 80-х роках в Єрусалимі, Римі, Галлії, вирішували питання про час святкування *пасхи.* У 3 ст. відомі два Александрійських П. с. єпископів у справі про єресі Орігена, кілька П. с. Антіохійської церкви проти єресей Павла Самосатського та ін. У 4 ст. поряд з П. с. починають скликатися *вселенські собори* з участю представників усіх християнських церков. Це зовсім не применшувало ролі П. с., у яких церква, як і раніше, бачила ефективний засіб у боротьбі з єресями і зміцненні внутріцерковної дисципліни. Так звані апостольські правила вимагали від єпископів двічі на рік збиратися на собори для розгляду питань віри і устрою. Надалі П. с. зберегли своє значення у церк. житті головним чином східних (православних) автокефалій, зокрема в Руській православній церкві. Літопис повідомляє про собори єпископів, скликані у 1051 та

1147 рр. Найбільш інтенсивним соборним періодом у Руській православній церкві є 16—17 ст. Тільки у 16 ст. було проведено 21 П. с. Не менше їх було і в 17 ст. За складом учасників і важливістю питань П. с. поділялись на великі і малі. У 1721 р. Петро I ліквідував патріаршество, замінив його правительствуючим синодом. У синодальний період П. с. не скликалися. Діяльність П. с. відновилась після повалення царизму. П. с. 1917—1918 рр. відновив патріаршество і обрав патріархом Тихона (Бєлавіна), з ім'ям якого зв'язаний період контрреволюційної діяльності духовенства (див. *Тихонівщина)*. П. с. 1942 р., що відбувся в Ульяновську, позбавив сану єпіскопа Полікарпа (Сікорського) за самочинне проголошення автокефалії української церкви і співробітництво з німецькими окупантами. П. с. 1943 р., скликаний у Москві, обрав патріархом митрополита Сергія (Страгородського) і прийняв постанову про позбавлення сану представників духовенства і відлучення мирян, які перейшли на бік німецько-фашистських загарбників. П. с. 1945 р. був одним з найбільш представницьких соборів. На П. с. 1945 р. був обраний патріархом митрополит Олексій (Симанський) і прийняте «Положення про управління Руської православної церкви». П. с. 1971 р. обрав патріархом Московським і усієї Русі митрополита Пимона (Ізвєкова). Крім того, схвалив екуменічну і миротворчу діяльність Руської православної церкви у міжсоборний період, а також зусилля, спрямовані на подолання різних розколів (скасовано клятву на старі обряди).

Понтифіка́т — у католицькій церкві час правління і церковна влада римського папи.

Попі́вці — один з напрямів у старообрядництві, що виник на основі збіглопопівщини і має свою церковну організацію. П., на відміну від *безпопівців,* визнають учення про ієрархію і 7 церковних таїнств. Незгоди з Руською православною церквою стосуються переважно обрядової сторони. На протилежність безпопівцям П. розглядають никонівську церкву та її духовенство лише як єресь, а не як породження антихриста. Тому попівці вважали можливим приймати попів, які втекли з никонівської церкви, після їх перехрещення або посвячення. Терпимість щодо використання духовенства

никонівської церкви настійно диктувалася тією обставиною, що П. не мали у своєму середовищі єпіскопів і тому не могли самостійно посвячувати священиків. У 1853 р. у Москві на Рогозькому кладовищі сформувався духовний центр П.— старообрядницька архієпіскопія Московська і усієї Русі, яка об'єднала *Білокриницьку ієрархію.* Частина П. у 1800 р. вступила у компроміс з офіційною церквою, в результаті чого з'явилося так зване єдиновір'я (служба велася за приписами старообрядництва, а священики були підпорядковані православним ієрархам). Нині багато общин П. розпалося і попівщина збереглася у вигляді двох церков — Білокриницької ієрархії, очолюваної архієпіскопією Московською і усієї Русі, та Збіглопопівської (в м. Новозибкові).

Посвя́чення, хіротоні́я (від грец. cheirotonia — дія силою рук) — у православ'ї і католицизмі обряд зведення у священицький сан (диякона, священика, епіскопа). Полягає в покладенні рук архієрея на голову посвячуваного. В процесі П. людині нібито передається «божа благодать». Євангельські християни-баптисти провадять П. при посвяченні у пресвітери.

Пости́ — релігійні заборони або обмеження на їжу взагалі чи на деякі її види. В усіх релігіях П. надається духовно-морального «очищувального» значення як найбільш «дійовому засобові очищення і оновлення людської душі». У православ'ї багатоденні та одноденні пости займають понад двісті днів на рік. До багатоденних належать великий піст — перед *пасхою* (сім тижнів), різдвяний, або Пилипів,— перед *різдвом* (шість тижнів), Петрів піст — перед святом ап. Петра і Павла (від одного до п'яти тижнів, залежно від ранньої чи пізньої пасхи) і двотижневий успенський П.— перед першою пречистою (успінням). Одноденними є середа і п'ятниця. Поряд з утриманням від їжі віруючим забороняється у період П. звершення таїнства шлюбу, а одруженим приписується утримання від подружнього спілкування, забороняється участь у будь-яких світських розвагах. У сучасних умовах православна церква не вимагає суворого виконання усіх без винятку П., але зобов'язує віруючих знати церковні приписи щодо цього для вироблення у кожного, хто поститься

і не поститься, «покаянного настрою». У католицтві П. не такі суворі — допускається прийняття молочної їжі. В іудаїзмі існують громадські П. (в судний день, у дні пам'яті легендарних подій) та індивідуальні пости за обітом, а також П. у день роковин смерті батьків. У ісламі важливе місце займає піст *ураза́*. Додержання П. викликає виснаження організму, ослабляє здоров'я, особливо дітей, стариків, вагітних жінок.

Похо́дження релі́гії — одна з корінних проблем філософського та історичного знання. Спроби розв'язати її робляться уже в творах мислителів-матеріалістів античної епохи — Епікура (бл. 341—270 рр. до н. е.) і Лукреція (бл. 99—55 рр. до н. е.). Відтоді про П. р. створено величезну наукову та богословську літературу. Досі не припиняються спроби фідеїстів захистити й підкріпити біблійну версію про те, що релігія навіяна людині богом при її створенні. Цій антинауковій реакційній концепції протистоїть марксистсько-ленінська теорія П. р. Марксизм вважає, що релігія не є вічною. Її виникненню передує дуже довга *дорелігійна епоха*, коли людина склалась як розумна і моральна соціальна істота. Релігія має *соціальні* і *гносеологічні* корені, які зумовлюють її виникнення. Марксистсько-ленінська теорія робить висновок, що релігія породжена безсиллям людини перед стихіями природи і соціальними силами. При цьому враховуються особливості людської свідомості, які відкривають можливість для виникнення різноманітних фантазій, що у спотвореній формі відображають дійсність. З поділом суспільства на антагоністичні класи і з формуванням перших деспотичних держав, гносеологічні й психологічні передумови релігії дістали стійку соціальну орієнтацію. У класових антагоністичних формаціях головними є соціальні корені релігії, соціальна пригнобленість мас. Формування перших реліг. уявлень і вірувань наука розглядає як дуже тривалий процес. Є достатні підстави твердити, що початок релігії можна датувати останньою стадією давнього кам'яного віку, який збігається із становленням материнського родового суспільства; ця епоха віддалена від нас у минуле приблизно на 40 тисячоліть.

Почуття́ релігі́йні — емоційне ставлення реліг. людей зв'язане з вірою в *надприродне*. П. р. є істотним

елементом реліг. свідомості. Богослови вважають, що людині властиве особливе, принципово відмінне від усіх інших «релігійне почуття», яке має надприродне джерело. Насправді особливого «релігійного почуття» не існує. За своєю фізіологічною основою і психологічними особливостями П. р. не містять нічого специфічного. Вони відрізняються за спрямованістю (об'єктом) і тією роллю, яку відіграють у житті особи і суспільства. Об'єктом П. р. є надприродні істоти, властивості і відносини, які є продуктом потворної фантазії, але здаються віруючим існуючими реально, поза свідомістю людини. Іноді об'єктом П. р. може стати реальний предмет (напр., ікона) або людина (напр., «святий»). Однак це буває в тому разі, якщо реальний предмет або людина наділяються надприродними властивостями. Реліг. спрямованості можуть набувати найрізноманітніші почуття людини — страх, любов, захоплення, благоговіння, радість та ін.; у цьому разі вони виступають як «страх господній», «любов до бога», «радість спілкування з Христом» і т. д. Ілюзорний характер об'єкта П. р. зумовлює їх соціальну роль. Емоційна сфера віруючих деформується, марно розтрачуються фізичні і духовні сили людини. П. р. є мотивом насамперед культових дій, вчинків, спрямованих на досягнення фальшивих реліг. цілей та ідеалів, які перешкоджають зростанню активності віруючих у сфері соціального життя. П. р. можуть заглушати голос розуму, викликати виснаження нервової системи. Нерідко П. р. у фанатично настроєних віруючих є мотивом відходу від суспільства, звершення «аскетичних подвигів» (пустельництва, стовпництва, оскоплення), а іноді й прямих злочинів. П. р. є «суспільний продукт» (К. Маркс), породжуються певними соціальними умовами. Вони (як і релігія в цілому) являють собою спотворене відображення тих зовнішніх сил, що панують над людьми в їх повсякденному житті. В соціалістичному суспільстві інтенсивність П. р. у віруючих, як правило, незначна; в міру відмирання релігії емоціональний світ віруючих звільнюється від П. р.

Пра́во каноні́чне, кано́ніка (від грец. kanon — правило, припис) — церковно-правові норми, постанови й приписи, що регулюють внутрішній устрій і життя

христ. церков. П. к.— складова частина *права церковного.* Побудоване на канонах, прийнятих рішеннями соборів.

Пра́во церко́вне — сукупність правових норм, що визначають організацію, внутрішній устрій і діяльність церкви, а також відношення її до держави й окремих осіб. Складовою частиною П. ц. є *право канонічне.* Релігійні діячі твердять, що П. ц. грунтується на т. зв. божественному законі. За цим «законом» правова влада у церкві нібито встановлена *Христом* і передана ним *апостолам* (у католицизмі —ап. Петру), від яких вона ніби перейшла до їх наступників — єпіскопів. Сфера дії П. ц. була найширшою у середні віки. П. ц. використовувалось церквою для боротьби з єресями та вільнодумством, для придушення свободи совісті, для боротьби з науково-матеріалістичним світоглядом і атеїстичними ідеями.

Правосла́в'я — один з трьох основних напрямів християнства, який сформувався після поділу останнього (1054 р.) на західну (католицьку) і східну церкви. У П. є 15 самостійних церков (див. *Автокефалія*). Джерелами православного віровчення є «святе письмо» *(Біблія)* і «священний переказ» (постанови *вселенських* і *помісних* соборів, творіння *отців церкви,* стародавня богослужбова практика). Суть віровчення викладена у «символі віри», затвердженому на вселенських соборах 325 і 381 рр. У 12 членах символу віри говориться про бога, про його ставлення до світу, людини, про триєдність бога, боговтілення, спокуту, воскресіння з мертвих, хрещення, загробне життя тощо. Бог у П. виступає у трьох особах: бог-отець (творець видимого і невидимого світу), бог-син (Ісус Христос) і бог-дух святий, що виходить тільки від бога-отця. Триєдиний бог єдиносущий, недоступний для людського розуму.

Основним призначенням православного культу є поширення і підтримання релігійності, впливу на почуття й емоції людей. Православні церкви приділяють велику увагу внутрішньому оформленню храмів, проведенню богослужінь, в яких важливе місце займає молитва. Православні священнослужителі вимагають від віруючих обов'язкового відвідування храму, носіння натільних хрестиків, виконання таїнств, яких у П. (як

католицизмі) сім: *хрещення, причащання, миропомазання, покаяння, одруження, священство, соборування.*

У кап. країнах православні церкви виправдовують існуючі суспільно-економічні відносини, оголошують їх найвищим виявом «загальних християнських цінностей», твердячи, що вдосконалення умов життя людини можливе лише в результаті «оздоровлення» капіталізму, його «християнізації».

В умовах соціалістичної дійсності православні церкви змушені були змінити свою політичну орієнтацію, переглянути ставлення до прогресу, внести корективи у віровчення і культову практику. Вони проголосили тезу про те, що комунізм і християнство не суперечать одне одному і здатні нібито при взаємній повазі створити найкращі умови життя на землі.

Нині ряд православних церков виступає за мир, проти воєн, колоніалізму, неоколоніалізму, засуджує расову дискримінацію і т. д. Однак це зовсім не означає, що П. змінило свою антинаукову, чужу комуністичному світоглядові суть. Навіюючи віруючим надію вічного життя в іншому світі, воно паралізує активні, творчі начала в людині.

Прамонотеїзм (первісне єдинобожжя) — псевдонаукова теорія, мета якої — підкріпити біблійну легенду про богодухновенне походження релігії і про споконвічність *монотеїзму.* П. має два витоки: російський та англійський. У Росії з теорією П. виступив у 1873—1890 рр. містик В. С. Соловйов. Внаслідок очевидного спекулятивного характеру й сумнівності аргументів версія В. С. Соловйова не дістала визнання навіть у клерикальних колах. В Англії відповідна спроба на перших порах була більш «вдалою»: у 1898 р. британський журналіст і фольклорист Е. Ленг опублікував монографію «The making of religion», в якій навів кілька фактів поклоніння окремих відсталих народів верховній небесній істоті, висловивши при цьому думку, що ці факти вказують на первісність П. Гіпотеза Е. Ленга дістала підтримку в католицьких колах; під керівництвом патера В. Шмідта у Відні організувався цілий релігієзнавчий напрям, діячі якого ретельно збирали, систематизували і перетлумачували етнографічні факти на користь теорії П. У 50-і рр. 20 ст. теорія П.

була скандально викрита: виявилось, що етнографічні факти на її користь були фальсифіковані. Спеціалісти довели, що ідея єдиного бога — найвищої небесної істоти або духа — порівняно пізнє явище в історії релігії, зв'язане з ускладненням соціальної структури суспільства.

Пратеїзм (від лат. prae — попереду, перед і грец. theos — бог, букв.— передбожжя, прабожжя) — термін, запроваджений у буржуазне релігієзнавство послідовниками патера В. Шмідта: П. Шебестою та К. Клостермайєром у 60-і рр. 20 ст., які висунули вчення замість відкинутої теорії *прамонотеїзму.* Пратеїстична теорія походження релігії ухиляється від розв'язання проблеми змісту і форми первісної релігії, не твердить, що релігія почалася з віри в єдиного бога, але наполягає, що віра в божественне і прагнення до божественного, чудесного, незбагненного становить нібито споконвічну суть людини і є найглибший пласт її психіки. Пратеїстична версія є, по суті, більш еластична теорія прамонотеїзму і має на меті хоча б частково реабілітувати його.

Преображе́ння (спас) — одно з *дванадесятих свят* християнської церкви. Серед віруючих відоме під назвою другого або яблучного спасу, відзначається 6(19) серпня і встановлене на честь нібито чудесного «преображення» обличчя Ісуса Христа. В Євангелії від Луки говориться, що через вісім днів після признання ап. Петром у Христі спасителя Христос, взявши з собою учнів, піднявся на гору і почав молитися. Під час молитви обличчя його преобразилося, одяг зробився білим. З хмари, яка явилася Христу і його учням, пролунав голос бога: «Це є син мій любий, його слухайте» *(Лук., 9, 35).* Незважаючи на різночитання в описі цього «чуда» в євангеліях, спільною основою їх є старозавітний міф про «преображення» Мойсея *(Ісход, 24, 34).* Переробляючи його, ранні християни зробили все можливе, щоб піднести Христа і християнство в очах їх послідовників: якщо Яхве на Сінаї назвав Мойсея своїм пророком, то Ісуса назвав сином божим. Свято П. було введене в церковний календар у 4 ст. П. припадає на кінець літа, коли починається збирання урожаю плодів. Церква оголосила гріховним уживання

плодів до спаса. Використавши євангельський міф про П., христ. церква дістала ще одну можливість впливати на побут і життя віруючих.

Пресвітеріа́нські це́ркви — кальвіністські церкви, які з'явилися в 16 ст. у Шотландії та Англії. Пресвітеріани наполягали на поверненні до старого устрою християнської церкви і визнавали тільки сан пресвітера (керівника громади, який обирається з мирян), відкидали єпіскопат, виступали проти *англіканської церкви* і вимагали відокремлення церкви від держави. Управління П. ц. перебуває в руках пастирів і пресвітерів, що складають пресвітерію (звідси і назва церкви). Поступово з'явилися збори старійшин і пасторів парафії, потім провінціальний і національний синоди. Культ у П. ц. дуже простий. У храмах немає ні розп'яттів, ні вівтарів, ні ікон, ні свічок. Богослужіння ведеться з кафедри, яка нагадує естраду, національною мовою і зведене до проповіді, спільної молитви і співу псалмів. Нині П. ц. є у Шотландії, Англії, Ірландії, Канаді, США, Австралії та ін. країнах.

Престо́л — чотирикутний стіл посередині вівтаря у католицькому і православному храмі, на якому розміщені *антимінс,* ковчег, євангеліє. Призначається для освячення хліба й вина для *причащання.*

Прире́чення — релігійний догмат у християнстві, іудаїзмі, ісламі та деяких інших релігіях, суть якого полягає у твердженні, що все, що відбувається в світі, у кінцевому підсумку залежить від волі божества. Проте, намагаючись зняти з бога відповідальність за всі людські нещастя: епідемії, голод, війни, вбивства і т. д.,— богослови висувають тезу про свободу волі, і таким чином відповідальність за існування на землі зла переносять на людину. Запеклі суперечки про П. і свободу волі людини розгорнулись у ранньому християнстві у зв'язку з питанням про умови «спасіння» людини. Одні богослови вважали, що людина своїми силами здатна прагнути до добра, інші заявляли, що «спасіння» і саме прагнення до нього може бути лише результатом впливу «святого духа». Сформульована у спорі богословів раннього християнства дилема про відношення П. і свободи волі людини своєрідно втілилась у різних напрямах християнства. Католицизм і

православ'я у вирішенні цього питання зайняли проміжну позицію. На їх думку, людина, спираючись на свою власну волю, не може зробитися безгрішною. Тільки церква, яка є носієм божественної благодаті, через систему *таїнств, обрядів* і добрих справ дарує людині «спасіння». Кальвінізм, відкидаючи роль церкви у «спасінні» людини, висунув тезу про абсолютне П. За цим ученням, бог ще до народження людини визначив її долю. Вчення про П. принижує значення людини у зміні навколишнього середовища, вселяє в неї ідеї смирення та покірності.

Притвóр — західна частина католицьких і православних храмів. Призначається для тих, що каються у гріхах, іновірців, які бажають прийняти християнство, і читання сорокаденної очисної молитви.

Причащáння — див. *Євхаристія.*

Причт — штат служителів окремої церкви у православ'ї (як правило, священик, диякон, псаломщик).

Провидíння, прóмисл, промúслення — згідно з реліг. уявленнями, недоступна людському розуму дія вищої істоти, яка спрямовує все, що робиться у світі, відповідно до своєї волі. Уявлення про спрямовуючу силу вищих істот зародилось у давнину як ілюзорне відображення в свідомості людини її залежності від стихійних сил природи. У стародавніх греків ця залежність дістала своє відбиття в уявленні про богинь долі — мойр. З розвитком продуктивних сил суспільства відбувається звільнення людини від стихійних сил природи. Проте у класово антагоністичному суспільстві людина потрапляє в залежність від зовнішніх, не підвладних їй соціальних сил, яка в реліг. свідомості виступає як уявлення про незбагненну дію бога-промислителя. Оголошуючи рушійною силою історичного розвитку божественну волю, церква виводить усі суспільні відносини з божественного П., і людина таким чином зводиться до рівня покірного виконавця волі божої. Вченням про П. церква виховує пасивне ставлення до світу, виправдує ім'ям бога існуючу в буржуазному світі соціальну несправедливість.

Прозелíт — новообернений в яку-небудь віру, новий прибічник релігії.

Прозеліти́зм — настійливе намагання обернути у свою релігію послідовників інших віровчень.

Про́повідь — виступ на релігійно-догматичні або релігійно-моральні теми з метою пропаганди реліг. уявлень. За ступенем складності й важливості розрізняють кілька видів П.: бесіду, катехізичну бесіду, повчання, слово. Православна церква вимагає, щоб будь-яка проповідь, хоч би про що в ній говорилося, завжди закінчувалася «закликанням або поясненням» необхідності *спасіння*. Священикам рекомендується виступати з П. не менше одного разу на тиждень. Виголошується П. наприкінці *літургії*. Останнім часом відзначається активізація проповідницької діяльності у христ. течіях, особливо в сектах.

Проро́цтво релігі́йне — пророкування майбутнього на основі так званого божественного осяяння, одкровення, знамення і т. д. Відповідно до релігійного вчення, розвиток подій дійсності у кінцевому підсумку залежить від волі бога. Люди не можуть угадати наперед його задуми й шляхи, якими він спрямує розвиток подій, а значить, не можуть самостійно передбачати майбутнє. Бог дає їм можливість заглянути в майбутнє за допомогою «пророцтв». Розпливчастість і туманність П. р. створює ілюзію їх здійснення, коли під загальні фрази пророкувань підводити численні події суспільного життя, зовні схожі з пророкуваними. Тому будь-яка війна могла бути доказом «здійснення» П. р. про майбутні війни. Ряд П. р., оголошених у Біблії такими, що здійснилися, були описані заднім числом, тобто після того, як «пророкувані» події вже сталися. Зокрема, це стосується пророцтв Даниїла про падіння Вавілону, піднесення Персії та її занепад, посилення македонського царства. Великого значення у П. р. надається пророкуванню «кінця світу». В «Одкровенні Іоанна» початок «кінця світу» передрікається в найближчому майбутньому. В історії було чимало спроб виявити у біблійних алегоріях «точну» дату кінця світу: його чекали, напр., у 1000, 1198, 1524, 1819, 1832, 1843, 1846, 1932 рр. і т. д. Але всі ці завбачення самозваних пророків зазнали провалу. Особливо багато місця П. р. приділяється у віровченні *адвентистів*, *єговістів* та ін. Наукові передбачення докорінно відріз-

няються від П. р. Вони грунтуються на глибокому знанні самої дійсності і тенденцій її розвитку. Наукові передбачення доводять силу людського розуму і викривають неспроможність спроб містифікувати хід розвитку подій дійсності.

Протестанти́зм (від лат. protestans — той, що заперечує) — один з трьох напрямів християнства поряд з *католицизмом* і *православ'ям.* П. виник у результаті широкого антикатолицького руху — *Реформації,* що охопив у 16 ст. ряд країн Європи. Протестанти засудили зловживання католицької церкви, вимагали приведення церк. організації у відповідність з принципами первісного християнства. Вони відкинули вчення про церкву як посередницю між богом і людьми, висунули принцип «виправдання вірою», значно спростили культ, відмовилися від шанування «святих», ангелів, поклоніння іконам, мощам тощо.

Спочатку П. зв'язували з ученням Мартіна Лютера (1483—1546), потім протестантами почали називати послідовників учень Кальвіна (1509—1564), Цвінглі (1484—1531) та ін. реформаційних течій. До середини 16 ст. П. поширився в Німеччині, Швейцарії, Англії, Швеції, Данії, Норвегії, проникає у Францію, Голландію, Бельгію, Чехію та ін. країни Європи. З 17 ст. починає проникати у заморські колонії європейських держав. У 16—17 ст. П. відображав інтереси буржуазії. Не тільки буржуазія, а й селянство та експлуатовані верстви міського населення зверталися до ідеології П. у боротьбі проти феодалізму і одного з його найважливіших оплотів — католицької церкви. Пізніше П. розпадається на безліч церков і течій. З первісних форм П. (лютеранство, англіканство, кальвінізм, цвінгліанство та ін.) виникають нові течії: методисти, реформаторство, пресвітеріанство, конгрегаціоналізм, *баптизм,* адвентизм (див. *Адвентисти*), *п'ятидесятники* та ін. Нині протестантів налічується близько 200 млн. У 1948 р. з ініціативи протестантських церков було створено *Всесвітню раду церков,* яка прагне до об'єднання різних напрямів християнства. Виправдуючи і освячуючи капіталістичні відносини, Всесвітня рада церков виступає водночас за розрядку міжнародної напруженості і збереження миру. Всі напрями П. явля-

ють собою буржуазну форму християнства. Тому не випадкова широка підтримка, що її подають як буржуазні держави, так і великі монополії різним протестантським церквам і течіям.

Псалми́ (грец. psalmos — пісня) — реліг. співи та гімни, що з них складається біблійний збірник псалтир, авторство якого церква приписує іудейському царю Давиду. Насправді П. більш пізнього походження і належать не одній особі, а багатьом авторам, що жили у різний час. Уже в давнину 150 П. було укладено в п'яти книгах. Книги ці відрізняються одна від одної за жанром і стилем. П. написані від першої особи, пройняті почуттям смирення і оспівують велич божества, його «справедливі» рішення, добро і святість. Багато з них являють собою культові гімни, що їх співали під час богослужінь в Єрусалимському храмі. Духовенство рекомендує читання П. як засіб спасіння душі, бо вони виховують людей у дусі покірливості та упования на допомогу бога.

Психоло́гія релі́гії — дисципліна, що вивчає структуру, зміст і функції реліг. психології, тобто сукупність уявлень, вірувань, почуттів, настроїв, звичок і традицій, зв'язаних з певною системою культових значень. П. р. виникла наприкінці 19 ст. майже одночасно у провідних капіталістичних країнах Європи й Америки. Буржуазна П. р. за час свого існування нагромадила значний досвід вивчення психології віруючих, але ідеалістична методологія перешкодила їй стати послідовно науковою дисципліною, перетворивши її в служницю богослов'я. У нашій країні основи наукового вивчення реліг. психології поклали видатні психологи, психіатри, медики Бехтерев, Кандінський, Токарський та ін. Радянська П. р. складається і розвивається як наукова дисципліна, викликана до життя потребами атеїстичного виховання. Вона базується на методологічних принципах марксизму, тісно зв'язана з марксистською філософією, соціологією, психологією, з яких вона запозичує ряд теоретичних положень і конкретні методи дослідження. Головним для радянської П. р. є соціально-психологічний підхід до явищ реліг. свідомості, оскільки релігійність не можна зрозуміти й вивчити у відриві від соціального середовища, яке її породило.

Емпіричною базою П. р. є конкретні дослідження. Вивчення законів формування, функціонування й розвитку реліг. свідомості ведеться у кількох напрямах: 1) загальна теорія П. р. вирішує питання про зміст і структуру реліг. свідомості, про психологічні функції релігії в житті індивіда й суспільства; сюди ж відносяться питання про співвідношення емоційного і раціонального у свідомості віруючого, про специфіку реліг. почуттів, про суть реліг. віри і т. д.; 2) диференційна психологія вивчає вплив соціально-демографічних і суб'єктивно-психологічних факторів на характер релігійності; 3) психологія сучасних віруючих передбачає виявлення типів віруючих, особливостей реліг. свідомості і поведінки в умовах кризи релігії, зв'язку релігійності з політичними переконаннями, соціальною активністю, сімейно-побутовими відносинами і т. д. 4) психологія реліг. груп включає питання, зв'язані з соціально-психологічними механізмами реліг. спілкування, роллю навіювання, наслідування, впливом групових настанов на свідомість і поведінку віруючого; 5) психологія реліг. культу досліджує психологічні канали впливу обрядової сторони релігії на психіку людини; 6) психологія атеїстичного виховання займається вивченням перехідних ступенів від релігійності до усвідомленого і цілеспрямованого атеїзму і веде розробку психологічно обгрунтованих методів атеїстичного впливу на людей.

Пурита́ни (від лат. purus — чистий) — найбільш послідовні прихильники проведення реформи церкви в дусі *кальвінізму* в Англії та Шотландії у 16—17 ст. П. вимагали очищення обрядів і організації *англіканської церкви* від залишків *католицизму;* скасування інституту єпіскопів, конфіскації церк. земель, здешевлення церкви, не визнавали постів, «святих», більшість релігійних свят. Ці вимоги відбили інтереси буржуазії, яка виступала проти королівського абсолютизму та феодального дворянства і намагалася зайняти пануюче становище в суспільстві. П. протиставляли багатству феодалів і дворянства сувору мораль буржуазії епохи первісного нагромадження капіталу: працьовитість, скупість, бережливість. *Англіканська церква* жорстоко

переслідувала П. На початку 17 ст. П. розпались на два табори — поміркований, що складається з пресвітеріан, і радикальний — з індепендентів (*конгрегаціоналістів*).

П'ятидеся́тники, християни євангельської віри — реліг. організація, основою віровчення якої є міф про «зішестя святого духа» на апостолів на 50-й день після воскресіння Христа, внаслідок чого вони дістали «дар пророцтва» — «говоріння на іншомовах». Ця протестантська течія виникла на початку 20 ст. в США. У віровченні п'ятидесятників велике місце займає проповідь другого пришестя, яке вже близько, кінця світу і тисячолітнього правління Христа. П. додержують обрядів *хрещення, хлібопереломлення*, великого значення надають містичн. спілкуванню з богом. При цьому особлива роль відводиться «святому духу»: вважається, що угодна богові людина може стати знаряддям «духа, який зійшов на неї». Таке «зішестя» відбувається в умовах надзвичайної реліг. екзальтації, що доходить до нестями на молитовних зібраннях і виявляється у *глосолаліях*. Для П. характерна міст. обстановка молінь, віра у «явлення» і «видіння», культ пророків та пророчиць. Наслідками молитовних зібрань і обрядів є психічне виснаження, крайні прояви реліг. бузувірства. Віровчення і діяльність ряду сект П. є антигромадськими. У нас в країні розрізняються кілька течій п'ятидесятництва, названих в основному іменами їх засновників (воронаївці, *смородінці, мурашківці* та ін.). У 1945 р. частина громад П. об'єдналася з євангельськими християнами — баптистами.

Р

Ра́да в спра́вах релі́гій. Рада в справах релігій при Раді Міністрів СРСР є союзним органом, утвореним з метою послідовного здійснення політики Радянської держави щодо релігій. На Р. покладено контроль за здійсненням, правильним застосуванням і виконанням усіх законодавчих актів, які стосуються релігії і забезпечують свободу совісті в СРСР; вивчення і узагальнення практики застосування законодавства про культи; сприяння реліг. організаціям у здійсненні міжнародних зв'язків, участі в боротьбі за мир, за зміцнення дружби між народами. Рада має право приймати рішення (за поданнями обласних, крайових виконкомів Рад народних депутатів і рад міністрів автономних та союзних республік без обласного поділу) про реєстрацію і зняття з реєстрації реліг. об'єднань, про відкриття і закриття молитовних будинків; здійснювати перевірку додержання реліг. організаціями законодавства про культи; ставити питання про притягнення до відповідальності осіб, винних у порушенні законодавства про культи; роз'яснювати питання, що стосуються застосування законодавства про культи. Вся робота Р. проводиться в тісній взаємодії з республіканськими, крайовими і обласними Радами народних депутатів.

Раді́ння — реліг. обряд у ряді сект, під час якого віруючі стрибають, бігають, крутяться, йдуть у «духовний танок». Іноді Р. супроводяться самокатуванням віруючих. Нервово-психічне збудження приводить учасників Р. у стан реліг. екстазу. Вони втрачають рівновагу, почуття реальності. Наслідком такого стану є галюцинації, під час яких у віруючого з'являється ілюзія безпосереднього спілкування із «святим духом». Беззмістовні слова, які вимовляються у стані екстазу, оголошуються «говорінням іншими мовами», особливим знаменням «святого духу». Ілюзії виникають внаслідок впливу на психіку віруючих суворого аскетичного режиму, постів, виснажливих молінь, навіяння і самонавіяння. Психо-фізіологічною основою таких станів є втома значної частини клітин кори головного мозку,

пожвавлення діяльності зв'язаних з емоціями підкіркових центрів. Р., які зберігаються у хлистів, п'ятидесятників, згубно діють на психіку віруючих.

Рай — за реліг. уявленнями місце, де після смерті вкушають вічне блаженство праведники, які удостоїлися цієї нагороди за вірну службу богові за життя. Уявлення про Р. виникли як ілюзорне відображення прагнень експлуатованих мас до кращого життя. Задавлені непосильним гнітом і вічною нуждою, не вірячи в можливість врятуватися від нескінченних страждань, вони шукали втіхи у надії, що після смерті бог винагородить їх за всі ті муки, які вони терпіли за життя. У класовому суспільстві релігі. вчення про Р. є засобом примирення трудящих з експлуатацією. В умовах соціалізму відіграє реакц. роль, орієнтуючи віруючих на турботи про вічне *спасіння,* тим самим відвертаючи їх увагу від реальних завдань комуністичної перебудови життя на землі.

Рамаза́н, рамада́н — дев'ятий місяць мусульм. місячного календаря, протягом якого мусульмани повинні додержувати щоденного суворого посту від сходу до заходу сонця.

Розко́л — одна з форм внутріцерковної боротьби, в якій беруть участь широкі кола віруючих. В результаті Р. виникають дві або кілька самостійних церков, або виділяються групи не згодних з ними віруючих. Причиною Р. звичайно є зміна соціально-економічних умов і зростання класових суперечностей. Цими причинами зумовлений Р. 1054 р.— поділ християнства на католицтво і *православ'я.* Р. у російській православній церкві в другій половині 17 ст. був викликаний складною політичною боротьбою. В цей період у Росії разом із зростанням товарно-грошових відносин відбувається дальше закріпачення селян, дворянська власність на землю юридично оформляється «Соборним уложенням» 1649 р., зміцнюється влада царя, союз держави і церкви, що викликає різке незадоволення частини духовенства і бояр, селянства і посадського населення. З метою підвищення авторитету церкви і вироблення єдиних форм церковної служби патріарх Никон провів у 1653—1660 рр. реформу, що й стало приводом для Р.—

відокремлення від Руської православної церкви *старообрядства.* Церк. реформа не змінювала основ православ'я, торкаючись лише ряду неістотних його сторін. Однак проти реформи виступила частина духовенства на чолі з протопопом Авакумом. Рушійною силою розколу стали широкі маси народу — селяни і посадські люди. Захищаючи «стару віру», вони боролися насправді проти ненависного кріпосництва. Репресії не спинили розкольницького руху. Р. стає реліг. прапором антифеодальної боротьби. І лише після придушення селянського повстання під проводом О. Пугачова наприкінці 18 ст. антифеодальний протест у старообрядському русі поступово зникає.

Розп'яття — зображення Ісуса Христа на хресті, на якому він нібито був страчений.

Релі́гія — одна з форм суспільної свідомості, в якій дійсність відбивається у фантастичних, ілюзорних образах, уявленнях, поняттях. За своєю суттю всяка Р. є фантастичним відображенням «у головах людей тих зовнішніх сил, які панують над ними в їх повсякденному житті,— відображенням, в якому земні сили набирають форми неземних» *(К. Маркс і Ф. Енгельс, т. 20, с. 309).* Тим самим Р. перекручує реальні відношення в природі і суспільстві, наділяє їх вигаданими якостями та властивостями, дезорієнтує людину в її прагненні до пізнання і перетворення світу. Будучи відображенням повної залежності людей від соціальних умов їх існування, Р. закріплює, увічнює і виправдує цю залежність. Саме тому К. Маркс називав Р. опіумом народу, ілюзорним щастям, неправдивим світоглядом неправдивого світу *(див. т. 1, с. 385, 384).* Основною ознакою Р. є *віра в надприродне:* у бога, у потойбічний світ, у загробну відплату, у безсмертя душі, у воскресіння з мертвих і т. ін. Віра в надприродне зводиться не тільки до визнання реальності ілюзорного світу, але й його визначальної ролі в сучасному і майбутньому людини. Тим самим у реліг. свідомості світ роздвоюється на духовний і матеріальний, природний і надприродний, дійсний і вигаданий. Земне буття людини, як тимчасове і минуще, оголошується лише підготовкою до вічного життя в іншому світі. Крім віри в бога, Р.

включає в себе сукупність реліг. дій, обрядів, реліг. культів. Призначення культу, який вважається найважливішим засобом спілкування людини з богом, зводиться до пропаганди за допомогою театралізованих засобів реліг. уявлень, закріплення реліг. віри шляхом впливу на розум, почуття та емоції людини. Як правило, реліг. комплекс включає також реліг. установи (церкви, молитовні будинки, мечеті, дацани), в яких відбуваються богослужіння і є штат духовенства, що виконує богослужебні функції.

Виникнення Р. було зв'язане з низьким рівнем розвитку суспільного виробництва, що зумовив безсилля і страх людини перед стихійними силами природи, суть яких вона не могла пояснити. В експлуататорському суспільстві до залежності від природи додавався класовий гніт, безпорадність трудящих перед загальною нуждою, відчаєм, закабаленням. В. І. Ленін вказував, що «безсилля експлуатованих класів у боротьбі з експлуататорами так само неминуче породжує віру в краще загробне життя, як безсилля дикуна в боротьбі з природою породжує віру в богів, чортів, у чудеса і т. п.» *(т. 12, с. 132)*. Соціальною природою Р. визначається і її класова суть. У класовому антагоністичному суспільстві Р. захищає експлуататорські порядки, благословляє класову нерівність, відстоює принципи приватної власності. Експлуататори завжди використовували Р. для своїх політичних цілей як ідейну зброю свого класового панування. Р.— минуща форма суспільної свідомості. Вона виникла на ранніх етапах розвитку людства і повністю відімре в розвинутому комуністичному суспільстві. Але подолання її не може відбутися автоматично. Для цього необхідне повне знищення соціального коріння, яке її живить, утвердження науково-матеріалістичного світогляду, здійснення програмних вимог по комуністичному вихованню мас, посилення атеїстичної пропаганди. Тепер усі без винятку Р. переживають глибоку кризу. Повсюдне падіння впливу Р. дістає відображення у зростанні реліг. індиферентизму, розриві багатьох віруючих з Р. і церквою. Ознаками наростаючої кризи є наявність великої кількості різних богословських течій, які пропонують

ті чи інші рецепти для врятування її підупалого авторитету, підвищення престижу та узгодження реліг. архаїзмів з новими умовами життя і свідомості людей. Про це свідчать і гострі богословські дискусії з приводу витлумачення традиційних реліг. уявлень про межі й можливості їх оновлення. Особливо сильно підірвані позиції Р. в країнах соціалізму, де вона існує як пережиток минулого.

Релі́квії (лат. reliquiae — рештки, останки) — різні предмети, нібито зв'язані з діяльністю *Христа,* богородиці, «святих», а також їх останки, які є об'єктом релігійного поклоніння. До Р. належать *мощі,* частини *хреста,* на якому нібито був розп'ятий Христос, залишки його одягу, одягу богородиці і т. ін. Культ Р. особливо поширений у *католицизмі.* Деякі монастирі досі привертають прочан, демонструючи «молоко богородиці», «піт Христа» тощо. Р. є засобом найбільш безсоромного обману довірливих людей, джерелом значних доходів церкви.

Реформа́тські це́ркви — назва кальвіністських церков континентально-європейського походження, на відміну від кальвіністських церков Англії, Шотландії і США, які називаються пресвітеріанськими і конгрегаціоналістськими. Р. ц. дуже близькі своєю будовою і віровченням до пресвітеріанських церков. Управляють ними виборні особи — пастор і пресвітер; пастори і пресвітери кількох громад складають пресвітерію, над якою стоять провінціальний і національний синоди. Створений у 1875 р. «Всесвітній альянс реформатських церков, які додержуються пресвітеріанської будови», об'єднав пресвітеріан і реформаторів. Р. ц. є у Швейцарії, ФРН, Франції, Угорщині, Чехословаччині, США та інших країнах. В СРСР реформати зустрічаються на території зах. областей України.

Реформа́ція — соціально-політичний рух у багатьох країнах Європи в 16—17 ст., який був спрямований проти католицької церкви і мав у цілому антифеодальний характер. Р. поклала початок новому різновиду християнства — *протестантизмові.* Причини, що викликали Р., зв'язані з розвитком буржуазних відносин, із загостренням класової боротьби між феодалами, з од-

ного боку, буржуазією, селянством і міською біднотою — з другого. Оскільки католицька церква в середні віки займала панівне становище в усіх сферах життя і була головним оплотом феодалізму, то і Р. насамперед була спрямована проти її панування. Р. почалась у Німеччині виступом Мартіна Лютера (1483—1546), у Швейцарії — виступом Ульріха Цвінглі (1484—1531), охопила більшість європейських країн. У ході Р. в багатьох європейських країнах утворювались протестантські церкви. Вони були проголошені незалежними від римського папи. У Р. існувало три основні течії: консервативно-католицька, бюргерсько-поміркована і плебейсько-революційна. Селянсько-плебейські маси в усіх країнах висували майже однакові вимоги: рівність у суспільних відносинах, скасування кріпосного права і станових привілеїв. Бюргерська течія мала свої особливості в ряді країн, що зв'язане з різними цілями національної буржуазії. Католицька церква відповіла на Р. *контрреформацією,* що призвело до реліг. воєн.

Різдвó богорóдиці — *дванадесяте свято* у православ'ї, встановлене в пам'ять народження діви Марії, матері *Ісуса Христа.* Відзначається у вересні. Склалося в перші століття християнства. Для встановлення його використано церк. легенду про те, що у бездітних «благочестивих» Іоакіма і Анни народилася дочка завдяки божій милості. Про час народження та ім'я дівчинки престарілих батьків повідомив ангел. Насправді ж міф про Р. б. є результатом тривалої еволюції христ. уявлень про богоматір. Деякі елементи його запозичені з язичеських культів. Урочисті богослужіння у Р. б. покликані вселити у віруючих надію на божу милість за слухняність і покору.

Різдвó Христóве — одне з головних свят християнства, яке православна церква відносить до *дванадесятих свят.* Встановлене на честь народження *Ісуса Христа.* Історична наука встановила, що це свято запозичене християнами із стародавніх язичеських культів. У стародавніх релігіях відзначалося народження «великих» богів — давньоєгипетського Осіріса (6 січня), давньогрецького Діоніса (6 січня), давньоіндоіран-

ського Мітри (25 грудня) та ін. Дати цих свят були встановлені не випадково. 25 грудня — день зимового сонцестояння, «поворот до весни». Народження богів зв'язувалося з оновленням природи, її відродженням. Христ. церква, враховуючи усталений звичай відзначати народження язичеських богів, дбала про витіснення давніх свят, поглинення їх новим христ. торжеством. Спочатку Р. Х. почали відзначати 6 січня як потрійне свято хрещення, народження, богоявлення. Лише в 4 ст. за Р. Х. закріпилася дата 25 грудня, а 6 січня почали відзначати хрещення. До богослужебного різдвяного канону увійшло багато язичеських обрядів і звичаїв, які збереглися до наших днів. Так, на Русі Р. Х. злилося з давньослов'янським святом — святками. Ряд святочних обрядів — общинні святкові учти, колядки тощо — збереглися в побуті як різдвяні обряди. Церква надає особливого значення святу Р. Х. Реліг. проповідники посилено пропагують думку про те, що з народженням Христа, посланого богом для «спокутної жертви» (див. *Спокута*) на землі, виникає можливість класового миру, бо в христ. вірі об'єднуються люди незалежно від їх соціальної приналежності, від їх місця в суспільстві. Перед усіма, хто повірив у Христа, відкривається перспектива досягти райського блаженства. Ідеї класового миру притупляють класову самосвідомість трудящих, сприяють примиренню людей з соціальними несправедливостями експлуататорського ладу.

Рóш-гашанá (євр.— новий рік) — іудейське реліг. свято, яке справляють на початку вересня. У давнину, за свідченням Біблії, свято Р.-г. було зв'язане із завершенням збирання плодів і відзначалося звуками труб на честь духа Місяця. Згодом рабини зв'язали Р.-г. з забобонними уявленнями: від молитов у Р.-г. нібито залежить благополуччя, удача і здоров'я людей протягом усього наступного року. За Р.-г. в іудаїзмі йде 10 днів покаяння, включаючи *йом-кіпур*. У ці дні нібито Яхве перевіряє діла людей і готує своє рішення про долю кожної людини на наступний рік. Щоб посилити свій вплив на віруючих, іудейські клерикали називають Р.-г. та йом-кіпур «страшними днями», до

яких треба готуватися протягом місяця елул (серпень) постами, молитвами, трубними звуками з баранячого рога (шофара) і т. ін.

Ру́ссікум — керована єзуїтами школа, яка готує місіонерів для Радянського Союзу і соціалістичних країн. Заснований у 1929 р. папою Пієм XI з метою «окатоличення» населення Росії. Протягом багатьох років фактично готував кадри для підривної роботи проти СРСР. Тепер підпорядкований Конгрегації східних церков.

Ру́ська правосла́вна це́рква—найбільша автокефальна правосл. церква. Православ'я введене на Русі в 10 ст. У перші віки свого існування Р. п. ц. підлягала константинопольському патріархові. У 1448 р. була оголошена автокефальною (самостійною).

Ставши ідеологом феодалізму і найбільшим власником, Р. п. ц. освячувала ім'ям бога владу пануючих класів. Російські князі надавали великого значення зміцненню церк. організації, ліквідації роздробленості всередині церкви, намагаючись підкорити її великокнязівській владі. З цією метою в 1589 р. було створено Московську патріархію. У централізації духовного управління були заінтересовані і церква, і держава: церква прагнула утвердити пріоритет духовної влади над світською, а держава — зробити церкву державною. Боротьба між ними закінчилася повним підкоренням Р. п. ц. самодержавству. При Петрі I патріаршество було ліквідовано, створено найсвятіший правительствуючий синод, якому передано функції управління і т. д. Церква вірою і правдою служила самодержавству, активно боролася проти визвольного руху робітничого класу і соціалістичних ідей.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції патріаршество було відновлене. Помісний собор 1917—1918 рр. обрав патріархом митрополита Тихона. Об'єднане навколо нього контрреволюційне духовенство виступило проти Радянської влади. Зміцнення Радянської влади, підтримка народом заходів Радянської держави примусили Р. п. ц. змінити свою політичну орієнтацію, відмовитися від антирадянської діяльності, а в роки Великої Вітчизняної війни засудити фашистську агресію.

Будова і управління Р. п. ц. визначаються канонічними постановами *вселенських* і *помісних соборів.* На чолі її стоїть патріарх, а також перебуваючий при ньому священний синод. В адміністративному відношенні церква ділиться на *єпархії,* благочинні округи і парафії. Підготовка кадрів священнослужителів здійснюється в духовних навчальних закладах. Московська патріархія видає журнал, календарі, богослужбові книги тощо. В умовах соціалістичної дійсності Р. п. ц. змінила своє ставлення до Радянської держави, а також внесла корективи у віровчення і догматику. Однак усі ці зміни не змінюють її реакційної суті.

С

Саваóф (євр. цебаот, букв.— бог воїнства) — один з богів давньоєврейського пантеону. У *Біблії* найчастіше зустрічається в поєднанні з богом *Яхве*, який спочатку був богом племені (коліна) Іуди (Ієгуди), а після утворення союзу племен став богом-воїтелем (Цебаотом), небесним проводирем «воїнств ізраїльських». Іудейський бог Яхве під назвою Саваоф став основою для формування христ. бога-отця, першої особи *трійці*.

Сакралізáція (від лат. sacer — священний) — включення у сферу реліг. регулювання різних форм суспільної та індивідуальної свідомості, соціальних відносин, діяльності установ, людей. Цей процес зв'язаний із зростанням впливу релігії, розширенням її функцій у суспільстві. Тенденція до С. найвиразніше виявляється в тих суспільно-економічних формаціях, де існує *соціальне коріння релігії*. При соціалізмі вплив і сфера дії релігії неухильно звужуються, бо корені її підірвані.

Термін С. вживається також для позначення процедури освячення різного роду предметів, завдяки чому вони нібито набувають надприродних властивостей і включаються в систему культу.

Самíтники — люди, які обрали з реліг. мотивів аскетичний спосіб життя, зреклися світу, суспільства і сім'ї, усамітнилися в пустельних місцях. Ідея самітництва в тій чи іншій мірі була притаманна давньосхідним релігіям: *брахманізму, буддизму, іудаїзму*. В християнстві самітництво з'явилося в 3—4 ст. Офіційна церква всіляко заохочувала і рекламувала спосіб життя самітників, підносила його як ідеал і засіб реліг.-морального удосконалення, врятування від гріха, використовуючи С. для посилення впливу на віруючих і зміцнення свого авторитету.

Сансáра (санскр.— подорожування, хід життя) — у *брахманізмі, буддизмі, джайнізмі та ін.*— вчення про неминучі страждання істот у земному житті і переселення душ померлих в інші тіла. Страждання як основна характеристика земного існування визначається вчинками людей у теперішньому і попередньо-

му житті. Зменшити страждання можна шляхом виконання реліг. приписів, тоді після смерті тіла душа втілюється у вищій істоті (панові чи божестві). Повне ж спасіння *(нірвана)* досягається при припиненні перероджень душі в результаті придушення всіх почуттів і бажань, в результаті відходу від світу, а не зміни його. Проповідь С. служить виправданню соціальних несправедливостей і пропонує ілюзорне врятування від них.

Свíчки́ церкóвні — предмет культу в християнстві, іудаїзмі, буддизмі, який є пережитком язичеського вогнепоклонства. У далекому минулому вогню приписували властивість відганяти злих духів.

Свобóда сóвісті — право громадян сповідувати будь-яку релігію чи не сповідувати ніякої, бути віруючим чи атеїстом, відправляти реліг. культ чи вести атеїстичну пропаганду. Вимогу С. с. висунуто в епоху буржуазних революцій, коли буржуазія боролася проти феодалізму, який спирався па держ. церкву. Буржуазія виступила проти втручання католицької церкви у справи держави, вимагаючи відокремлення церкви від держави, реліг. свободи. Проте її розуміння свободи совісті було обмеженим, одностороннім. Буржуазна «свобода совісті», підкреслював К. Маркс, «не являє собою нічого більшого, як терпимість до всіх можливих видів *релігійної свободи совісті» (т. 19, с. 30)*. Проголошуючи С. с. на словах, буржуазія не здійснила її на ділі. Марксистсько-ленінське тлумачення С. с. і практичне здійснення її в соціалістичному суспільстві діаметрально протилежне буржуазному розумінню і практиці в країнах капіталізму, де С. с., по суті, придушується, церква в союзі з державою нав'язує масам реліг. ідеологію. Ці процеси посилюються в умовах імперіалізму, результатом чого є, як відзначалось на міжнародній Нараді комуністичних і робітничих партій 1969 р., тенденція імперіалістичної реакції до фактичної ліквідації демократичних свобод, у тому числі С. с. Тільки в умовах соціалізму забезпечуються умови для свободи *атеїзму*, який відстоює в боротьбі з реліг. забобонами наукове, матеріалістичне світорозуміння, і водночас не допускається ніякого ображення реліг. почуттів віруючих. Умовами здійснення С. с. є:

відокремлення церкви від держави; рівноправність громадян, незалежно від їх ставлення до релігії; правове обмеження можливостей церкви нав'язувати населенню реліг. ідеологію; секуляризація церк. власності; позбавлення церкви права юридичної особи; заборона примусових зборів на користь церкви; доступність масам освіти, культури; відокремлення школи від церкви; надання виховання підростаючого покоління повністю у відання держави і ряду громадських організацій. У нас в країні С. с. гарантується статтею 52 Конституції СРСР.

«Святі́ місця́» — місця, які зв'язані з різними подіями церк. історії, діяннями *Христа,* богородиці, «святих» і є об'єктами паломництва віруючих. Це річки, озера, гори, пагорби, дерева, могили «святих» тощо. За забобонними уявленнями, паломництво до святинь нібито приносить зцілення від недуг, здійснення різного роду бажань. У католиків широко відоме французьке місто Лурд з його «святими джерелами», вода яких нібито має чудодійну силу. Радянським законодавством заборонено організовувати паломництво до «С. м.», чинити обманні дії з метою збудження забобонів у масах віруючих, проводити біля «С. м.» всякого роду «зцілення», пророцтва й організацію «чудес».

Святи́х культ — релігійне шанування осіб, які нібито особливо догодили богові «благочестивим» життям, за що після смерті були взяті на небо і стали посередниками між богом і людьми, впливаючи на життя віруючих. Є складовою частиною культу в *християнстві, ісламі* та ін. релігіях. До «святих» христ. церква відносить: пророків, апостолів, святителів, мучеників, преподобних, праведних. Всі вони нібито відзначені «даром чудотворення», необхідним атрибутом «святості». Виросши на грунті культу предків, що існував у первісних народів, С. к. став одним із засобів духовного закабалення віруючих. Збільшуючи кількість «святих», церква особливо підкреслювала, що «благочестя» досягається смиренним, покірним життям, віддаленням від «мирських» турбот, вірним служінням богові і власть імущим на землі. Не випадково до пантеону христ. «святих» увійшли т. зв. мученики, що постраждали за віру,— ченці, аскети, особи, які добро-

вільно катували себе в ім'я бога, а також вірні слуги престолу — світські і духовні сановники. Християнство канонізувало духовних осіб, що брали участь у боротьбі проти рев. рухів, проти виступів бідноти. Цих «святих» церква популяризувала як «небесних покровителів», які є зразком для всіх віруючих. У католицькій і православній церквах налічується кілька тисяч «святих», які допомагають постійно впливати на віруючих. У протестантизмі віра в «святих» заперечується. Див. також *Беатифікація, Канонізація.*

Свя́то жнив — одне з найбільш значимих свят у ряді протестантських течій (баптистів, євангелістів, адвентистів, менонітів і т. ін.). Відзначається у вересні. Жнива у цьому випадку виступають як у прямому розумінні — закінчення збирання врожаю, так і в переносному — підбиття підсумків річної діяльності на «божій ниві», тобто місіонерства. Центральною ідеєю С. ж. є складання подяки богові за земні плоди і «дар» особистого безсмертя у потойбічному світі. У культових діях проводиться думка, що урожай дає бог, але з активною участю людини як знаряддя божественного провидіння. С. ж. сприяє активізації місіонерської діяльності.

Свя́та релігі́йні — дні, в які церкви і реліг. організації відзначають ті чи інші події церковної історії, реліг. міфології, пам'ятні дати. С. р.— невід'ємна частина реліг. культу. Вони виникли у первісну епоху і були зв'язані спочатку з господарською і побутовою діяльністю людей, стародавніми формами релігії: *тотемізмом, анімізмом, магією.* Святами, які супроводилися жертвоприношеннями, різними магічними діями, відзначався початок польових робіт, полювання, збирання врожаю та ін. важливих подій у житті роду, племені. Основний смисл цих дій полягає в «умилостивленні», «задобрюванні» надприродних сил, у заручениі їх підтримкою та заступництвом. Згодом побутовий, господарський зміст свят втрачається, на перший план виступають чисто реліг. мотиви. Сформовані церковні організації класового суспільства використовують реліг. свята для пропаганди реліг. світогляду, реліг. моралі. Святкові ритуали виробляються з метою впливати на почуття віруючих, закріплювати в їх свідомості

проповідувані церквою ідеї та уявлення. У соціалістичному суспільстві С. р. зберігаються як шкідливий пережиток минулого, що підтримує відсталі, забобонні уявлення і значною мірою сприяє живучості релігії в цілому.

Свяще́ник — у християнстві — сан служителя культу, який має право проводити богослужіння і *таїнства* (крім *священства*). Інша назва — ієрей (старший С.— протоієрей).

Свяще́нство — одне з семи христ. *таїнств*, за допомогою якого людина зводиться у священицький сан (диякона, пресвітера, священика, єпіскопа). За христ. уявленнями, в таїнстві С. передається особлива *благодать* «святого духа», яка дає посвячуваному духовну владу над віруючими. Наділена такою владою людина стає священнослужителем і дістає право виконувати ряд функцій: учити «істин» віри, здійснювати церк. «таїнства», керувати морально-релігійним життям віруючих. Церква вважає, що благодать божа передається різним ступеням священства в неоднаковій мірі: в меншій — диякону, в більшій — пресвітеру і найбільшій — єпіскопу. Здійснювати таїнство С. над посвячуваними в диякони і пресвітери може тільки єпіскоп, а над посвячуваними в єпіскопи — збори («собор») єпіскопів.

Се́кта релігі́йна (лат. secta — вчення, напрям) — один з типів реліг. об'єднань, який має ряд ознак. С. виникає як опозиційна течія щодо тих чи інших реліг. напрямів. Породжена класовими суперечностями, С. може виступити як організація, яка є виразником протесту соціальних груп, невдоволених своїм становищем у класовому антагоністичному суспільстві. Для С. характерна претензія на винятковість своєї ролі, доктрини, ідейних принципів, цінностей і настанов. З цим зв'язані тенденції до ізоляції, настрої обранства і т. ін., різко виражене прагнення до «духовного переродження» її членів, ознакою якого вважається суворе додержання певного морального кодексу і ритуальних приписів. Це нерідко призводить до крайнього фанатизму й екстремізму.

С. р. заперечує інститут священства, не визнає поділу віруючих на клір і мирян, проголошує принцип

добровільності об'єднання, робить наголос на «навертанні», яке передує членству. Вказані риси, окремо взяті, можна виявити і у реліг. об'єднань ін. типів. Проте сукупність ознак, їх з'єднання характерне саме для С. р. Загальні ознаки по-різному модифікуються в різних сектантських течіях. Історична доля С. р. неоднакова. Одні з них через певний проміжок часу припиняють своє існування. Інші з часом перетворюються в *церкви* або деномінації. Той чи інший напрям еволюції С. р. зумовлений певними соціальними причинами.

Сектáнтство релігíйне — загальна назва для позначення реліг. об'єднань, які належать до типу «секта» (див. *Секта релігійна)*.

Секти виникали в умовах класово антагоністичного суспільства під впливом глибоких соціальних суперечностей. Сектантські рухи спочатку відображали протест різних груп населення проти несправедливих суспільних умов.

Соціальною базою христ. сектантства в середньовічній Європі були селянсько-плебейські верстви, які виступали з найбільш радикальними вимогами, або бюргерство, що висувало помірковані соціальні програми. У період розкладу феодалізму і становлення капіталізму в Західній Європі виникають сектантські течії протестантського напряму, соціальні вимоги яких мають буржуазно-демократичний характер (анабаптисти, меноніти, баптисти тощо).

У Росії в умовах феодалізму опозиційні настрої виражали єресі стригольників (14 ст.), новгородсько-московські єресі (15 ст.), які поширилися в основному серед городян, і секти, що виникли в період розколу (17 ст.). Останні були більш різнорідними за соціальним складом, складалися з селян, посадського населення, нижчого духовенства, іноді дворянства.

В епоху панування феодалізму церква була великим феодальним власником, найбільш загальною санкцією існуючого ладу. Боротьба проти пануючих класів спрямовувалась і проти церкви. З другого боку, внаслідок нерозвинутості свідомості мас і значного поширення реліг. ідеології в той період соціальний протест виступав у релігійній формі. «...Вияв політичного протесту під релігійною оболонкою,— писав В. І. Ленін,— є яви-

ще, властиве всім народам, на певній стадії їх розвитку» *(т. 4, с. 219).*

У кап. суспільстві С. р. змінило опозиційний дух на дух непротивлення, з форми соціального протесту перетворилось у знаряддя боротьби проти цього протесту.

Проповідь близького кінця світу, акцент на моральному самовдосконаленні, мотиви смирення й покори, характерні для сучасних сектантських течій, гальмують зростання політичної свідомості трудящих, затушовують класові суперечності. У Росії в епоху капіталізму С. р. постійно виступало проти рев. руху робітничого класу і селянства. Його керівники займали вірнопідданські позиції у період революції 1905—1907 рр., вороже зустріли Велику Жовтневу соціалістичну революцію. Потім протягом кількох років вели боротьбу проти Радянської влади. Керівники деяких сект ставляться вороже до Радянської влади і тепер.

С. р. в СРСР, як і інші реліг. течії, перебувають у стані глибокої кризи.

Секуляриза́ція (від лат. secularis — мирський, світський) — процес звільнення різних сфер суспільства, індивідуальної, суспільної і групової свідомості, поведінки індивіда від впливу релігії. Поняття С. охоплює цілий комплекс процесів, які відбуваються на рівні суспільства в цілому, окремих сфер суспільного життя і соціальних інститутів, соціальних груп, осіб. Зменшення впливу релігії виражається у зміні її місця в суспільстві, звуженні кола виконуваних функцій, у відчуженні церк. власності на користь держави, звільненні від реліг. санкціонування державно-правових відносин, виключенні освіти з відання церкви, розвитку світського мистецтва й моралі і т. д.

У капіталістичному суспільстві процес С. має суперечливий характер. З одного боку, робітничий клас, керуючись марксистсько-ленінською теорією, веде боротьбу за перетворення суспільства на соціалістичних засадах, за звільнення мас від соціального і духовного гніту, сприяє ослабленню впливу релігії. Але, з другого боку, діє ряд факторів, які стримують С. і зміцнюють позиції релігії. У буржуазному суспільстві є глибокі соціальні, класові корені — експлуатація, класовий гніт, стихійність суспільного розвитку, що неминуче

породжують у свідомості мас реліг. вірування. В умовах загальної кризи капіталізму імперіалістична буржуазія прагне використати релігію для зміцнення існуючого ладу. Створюються буржуазно-клерикальні партії, які намагаються сакралізувати (див. *сакралізація)* свідомість людей і різні сфери суспільного життя. Набувають широкого розвитку ідеалістичні та реліг.-філос. течії, нехтуються принципи *свободи совісті.*

У соціалістичному суспільстві процес С. відрізняється особливою глибиною, широтою і повнотою. Соціалізм усуває приватну власність і експлуатацію, підриває соціальні корені релігії. С. охоплює всі сторони життєдіяльності суспільства й індивіда. Поряд з подоланням реліг. поглядів відбувається утвердження науково-матеріалістичних поглядів на світ, справді гуманних норм і цінностей у свідомості, поведінці та відносинах людей.

Семіна́рія духо́вна (лат. seminarium, букв. розсадник) — у християнстві середній церк. навчальний заклад, призначений для підготовки духовенства (священиків).

«Сила́бус» (лат. syllabus — перелік) — додаток під назвою «Перелік найголовніших помилок нашого часу» до папської енцикліки від 8 грудня 1864 р., в якому перелічено і засуджено суспільно-політичні та реліг. рухи, наукові принципи, що підривають учення католицької церкви і авторитет римського папи. Зокрема, піддано анафемі соціалізм і комунізм, атеїзм і вимогу свободи совісті, раціоналізм і т. ін. У 1907 р. було видано ще один «С.», спрямований проти прогресивних суспільних рухів, вільнодумства і досягнень науки, а також проти *модернізму* в *католицизмі.* Основне призначення «С.» — зміцнювати слабнучий вплив папства і католицизму в громадській та науковій сферах.

Си́мвол ві́ри — коротке зведення головних догматів, які становлять основу віровчення будь-якої реліг. течії або церкви. С. в. повинен прийматися сліпо, на віру, без доказів. Загальнохристиянський С. в. складається з дванадцяти частин, або «членів». У перших восьми «членах» говориться про триєдність бога, «олюднення» Ісуса Христа й спокутування гріхів людства; чотири останніх присвячені церкві, хрещенню та «вічному

життю». С. в. складений *«отцями церкви»* і затверджений на Нікейському (325 р.) і Константинопольському (381 р.) соборах. С. в. читається як молитва на богослужіннях і в домашніх умовах, а також виконується хором присутніми в храмі. Крім апостольського, відомі С. в. св. Афанасія (детальніше викладає вчення про *трійцю* і втілення Христа). С. в. Тридентського собору (С. в. *католицизму).* Найбільш обсяговим С. в. є С. в. англіканської церкви: він складається з 39 статей. Докладне тлумачення С. в. дається в катехізисах, катехізичних повчаннях або спеціальних документах, які називаються «сповіданням віри».

Симфóнія — довідкове видання, у якому в алфавітному порядку наводяться слова й окремі вирази, що зустрічаються в *Біблії,* із зазначенням, в якій книзі, главі, вірші слід шукати дане слово або вираз.

Синагóга (від грец. synagoge — зібрання) — іудейська реліг. громада. Вперше, мабуть, виникла в 6 ст. до н. е. з метою читання *Тори* і молитов. З розширенням діаспори (єврейських колоній поза Палестиною) і зруйнуванням Єрусалимського храму (І ст. до н. е.) С. стала центром іудейського культу. Рабини, які очолили її, насаджували серед євреїв реліг. ідеологію, придушували будь-який прояв вільнодумства. Тепер у державі Ізраїль близько 6 тис. С., у США — понад 4 тис. С. регламентує життя віруючих відповідно до законоположень *Тори* і *Талмуду,* які мають реакц. характер і принижують гідність людини. С. також називають культовий будинок в іудаїзмі.

«Сúній хрест» — реліг. товариство протестантської орієнтації, виникло у 1877 р. в Женеві (Швейцарія). У наступні роки воно набуло великого поширення в Німеччині. Товариство створювало громади (на зразок баптистських), молодіжні гуртки, оркестри і хори, влаштовувало урочисті процесії на вулицях і збори в парках та садах. Програма «С. х.» містила заклики покінчити з пияцтвом і боротися за «рішуче християнство». Кожний, хто вступав у товариство, давав обіцянку додержувати абсолютної тверезості. Все це певною мірою сприяло популяризації «С. х.» і допомагало йому залучати до своїх рядів нових членів, особливо молодь. На територію Росії «С. х.» проник у дореволюцій-

ний час і мав громади в Латвії та Естонії. Після закінчення Великої Вітчизняної війни товариства «С. х.» у прибалтійських республіках влилися в союз євангельських християн-баптистів.

Синкрети́зм (грец.) — поєднання у віровченні і культі якої-небудь релігії елементів різних віросповідань і філософських ідей. С. характерний для всіх реліг. течій. Напр., християнство з'єднало в собі уявлення давньоіудейських сект, східних релігій, грецької і римської філософії і т. ін.

Сино́д (грец. synodos — зібрання) — дорадчий орган при главах католицьких і деяких православних церков. Складається з вищих церк. чинів. У Руській православній церкві створений як вищий державний орган по управлінню церквою в 1721 р. Петром І. На чолі його стояв урядовий чиновник — обер-прокурор С., який фактично керував усією діяльністю правосл. церкви. При синодальному управлінні Руська православна церква перетворилася в одну з урядових установ, які здійснювали політику правлячих класів. Після відновлення патріаршества (1917 р.) С. виконує функції дорадчого органу при патріархові.

Синтоїзм, синто́ (японськ.— шлях богів) — релігія, яка виникла в Японії на основі первісного культу природи, поклоніння родовим і племінним божествам та різних чаклунських обрядів. У ході становлення класового суспільства і держави складається ідея верховного божества і творчого акту, в результаті якого, згідно з уявленнями синтоїстів, з'явилася богиня сонця Аматерасу — головне божество і праматір всіх японських імператорів. У С. зберігається віра в багатьох богів і духів (син або камі), які нібито населяють і одухотворяють усю природу, здатні втілитися в будь-який предмет (дзеркало, меч, табличку з ім'ям божества або його фігурку), який стає об'єктом поклоніння (синтай — букв. тіло бога). Метою життя в С. проголошується здійснення ідеалів предків; «спасіння» досягається в цьому, а не в потойбічному світі шляхом духовного злиття з божеством за допомогою молитов і обрядів, що відбуваються в храмах або біля домашнього вогнища. Для С. характерні великі свята зі священними танцями і процесіями. С. частково сприйняв

етику *буддизму*, який поширився в Японії. У цілому С.— ідеологічна основа культу імператора, а його найновіші секти беруть активну участь у пропаганді шовіністичних та мілітаристських настроїв.

Сіоні́зм (від гори Сіон, на якій, згідно з старозавітними оповідями, був збудований Єрусалимський храм) — націоналістичний рух єврейської буржуазії, який виник наприкінці 19 ст. і має на меті створення «захищеного правом притулку» для євреїв у Палестині. Сучасний С.— це ідеологія шовінізму і політика антикомунізму великої євр. буржуазії, тісно зв'язаної з імперіалістичними колами капіталістичних країн. С. проповідує реакц. ідею «богообраності» євр. народу, «братерства всіх євреїв» незалежно від їх соціального стану. Тим самим С. намагається відірвати трудящих євреїв від загальної боротьби робітничого класу різних національностей проти буржуазії, внести розкол за національними ознаками у революційний рух мас. Ще на світанку С. його адепти заявляли, що вони надають великого значення *іудаїзмові*, бо він зберіг «самобутність» євреїв і може стати основою майбутнього оновлення їх духовного життя. Тепер сіоністи у своїй діяльності максимально використовують догмати іудаїзму. В державі Ізраїль, очолюваній сіоністами, іудаїзм є практично державною релігією. Клерикальні партії «Агудат Ісраел» і «Поалей агудат Ісраел» перебувають у коаліції з правлячою партією, намагаються нав'язати ізраїльському суспільству старозавітні і талмудичні кодекси та приписи. При міністерстві культури Ізраїлю діє департамент по поширенню *Біблії* і *Талмуду*. У його віданні є ряд шкіл і курсів, де молоді люди вивчають талмудичну «мудрість», пристосовану до вимог пануючих класів. Разом з тим в Ізраїлі є демократичні сили, очолювані комуністичною партією і робітничим класом, які ведуть боротьбу проти експлуатації та духовного гніту, проти буржуазного націоналізму, С., за політику, яка відповідає інтересам усіх трудящих країни.

Скит — невеликий старообрядський монастир у глухому місці, де віруючі ведуть самотнє життя, здійснюючи практично «розрив із світом».

Скопці́ — бузувірська реліг. секта, що виділилась із

секти *хлистів* у другій половині 18 ст. в Росії. У віровченні С. відбився настрій крайнього відчаю та безсилля перед соціальною нерівністю й несправедливістю, який з'явився після розгрому селянських повстань. Крайній аскетизм, що його проповідувала секта, був логічним продовженням ідей христ. віровчення, яке твердить, що джерелом «гріховності» людини є плотські, мирські бажання. Як «теоретичне обгрунтування» цих принципів використовувались деякі біблійні положення, напр. Євангеліє від Матфея, де говориться, що «є скопці, які оскоплені від людей; і є скопці, які зробили самі себе скопцями для царства небесного» (19, 12). Оскоплення, або «вогненне хрещення», необхідне, вважають послідовники секти, бо саме із С.— «ангелоподібних людей» — складатимуться ті 144 тис. небесного воїнства, яких залишить господь після *страшного суду*. Засновник секти — Кіндрат Селиванов, який організував перші скопецькі «кораблі» (громади) і сам провадив обряд хрещення, тобто оскоплення. У процесі еволюції секти керівництво громадами С. перейшло до заможних верств населення, купців, підприємців, які використовували своє становище для експлуатації рядових віруючих, обманутих своїми духовними наставниками. Тепер є лише окремі послідовники секти. Практично ця реліг. течія припинила своє існування.

Служе́бник — книга, яка є посібником для служителів культу і включає в себе порядок вечірні, утрені та *літургії*. В кінці, звичайно, наводиться текст коротких молитвослів для священиків і дияконів.

Сморо́дінці — одна з течій у христ. секті *п'ятидесятників* у Росії, що виникла в 1911 р. Під впливом протестантських місіонерів-проповідників громади п'ятидесятників на початку нинішнього століття з'явились у Фінляндії, а потім у Росії в Петербурзі. Першими керівниками громади п'ятидесятників у Петербурзі були Н. І. Іванов і Н. П. Смородін, за ім'ям якого і було названо першу громаду євангельських християн в дусі апостольському, створену в Росії. С. заперечують необхідність існування церкви як посередниці між богом і людьми, але визнають необхідність організації та дисципліни в секті. С. заперечують триєдність бога; на їх думку, тільки у Христі втілюється бог-отець, бог-

син і бог-дух святий. Звідси їх назва — єдинники, ісусівці. У наш час кількість послідовників незначна.

Сни ві́щі — сновидіння, в яких нібито передрікаються майбутні події. Віра у пророчі сни підтримується релігією, яка пояснює їх появу надприродними причинами. Наукове пояснення сновидінь відкидає забобонні уявлення про С. в. При нормальному, глибокому сні більша частина нервових клітин кори великих півкуль головного мозку перебуває у стані гальмування, яке поширюється і на підкіркові вузли. При неглибокому сні окремі ділянки мозку не загальмовані, продовжують працювати, в результаті чого виникають різні образи. Їх зміст визначається тими враженнями, уявленнями, які зберігає наша пам'ять. Оскільки під час сну працюючі нервові клітини роз'єднані, сновидіння часто мають безладний, хаотичний, часом фантастичний характер. Поява сновидінь спричиняється іноді зовнішніми подразниками (шум, світло, зміни температури) або порушеннями в роботі внутрішніх органів. Пояснивши природу сновидінь, наука тим самим спростувала можливість будь-яких пророчих снів.

Собо́р. 1. Головний храм міста, в якому є кілька інших храмів. У С., як правило, в урочисті для церкви дні службу правлять вищі духовні особи. 2. Збори духовенства. Розрізняють збори місцевого духовенства — провінціальний С., країни — помісний або національний С., усієї церкви — вселенський собор.

Собо́рування — див. *Маслосвя́ття.*

Соціа́льні ко́рені релі́гії — об'єктивні умови суспільного життя, які породжують і відтворюють реліг. вірування. У різних суспільно-економічних формаціях С. к. р. виявлялися неоднаково. У первісному суспільстві релігія породжувалася безсиллям людини в боротьбі із стихійними силами природи. Низький рівень розвитку продуктивних сил, що зумовив залежність людини в її повсякденному житті від сил природи, і був головною соціальною причиною існування фантастичних реліг. вірувань. У класових антагоністичних формаціях до залежності від сил природи приєднується безпорадність людей перед чужими їм силами суспільного розвитку, «які протистоять людині як так само чужі і спочатку так само непояснимі для неї, як і сили

природи, і подібно до останніх панують над нею з тією ж позірною природною необхідністю» *(К. Маркс і Ф. Енгельс, т. 20, с. 309)*. Історично зумовлений поділ на антагоністичні класи і безсилля пригноблених мас перед класовим гнітом є безпосередньою причиною, що породжує релігійність в усіх антагоністичних формаціях. Це класові корені релігії. В. І. Ленін відзначав: «Соціальна пригнобленість трудящих мас, позірна цілковита безпорадність їх перед сліпими силами капіталізму, який спричиняє щодня і щогодини в тисячу разів більше найжахливіших страждань, найдикіших мук рядовим робочим людям, ніж усякі надзвичайні події, як-от війни, землетруси і т. д.,— ось у чому найглибший сучасний корінь релігії» *(т. 17, с. 392—393)*. У нашій країні в результаті соціалістичної перебудови суспільства зникли антагоністичні класи, експлуатація, безробіття, безправ'я народних мас, таким чином були підірвані С. к. р. У постанові ЦК КПРС від 10 листопада 1954 р. «Про помилки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення» відзначалось: «Тепер в результаті перемоги соціалізму і ліквідації експлуататорських класів в СРСР підірвані соціальні корені релігії, знищена база, на яку спиралася церква». В міру дальшого вдосконалення соціалістичного суспільства і створення матеріально-технічної бази комунізму остаточно ліквідуються ті соціальні фактори, які ще підтримують тепер релігійність частини населення нашої країни.

Соціоло́гія релі́гії — дисципліна в системі наукового атеїзму, яка досліджує соціальні причини та закономірності виникнення, функціонування і відмирання релігії. Крім того, вона вивчає структуру і взаємодію елементів релігії, її місце, функції та роль у тій або іншій суспільній системі і особливості впливу даної суспільної системи на релігію. Методологічною основою соціологічних досліджень є історичний матеріалізм. Основоположні принципи С. р. сформульовані в працях К. Маркса, Ф. Енгельса і розвинуті В. І. Леніним.

Буржуазна С. р. як галузь знання сформувалася в кінці 19 — на початку 20 ст., хоч деякі положення її вже були розроблені в працях засновників буржуазної

соціології О. Конта (1798—1857) і Г. Спенсера (1820—1903).

Філософською базою для всіх шкіл буржуазної С. р. є ідеалізм у різних формах: неокантіанство, позитивізм, філософія життя, прагматизм, феноменологія та ін.

Об'єктивізм, під прапором якого виступають західні соціологи, є лише прикриттям класових позицій буржуазних дослідників релігії. Практичним завданням деяких напрямів буржуазної С. р., напр. конфесіональної, є шукання засобів, які сприяли б оживленню релігії в умовах її зростаючої кризи.

Спасіння — уявлення про шлях до блаженства, яке нібито дається богом віруючому при умові бездоганного виконання релігійних приписів. Протилежним шляхом С. вважається «шлях гріха», «моральної загибелі» і т. д. В основі вчення про С. лежить реліг. ідея про природжену гріховність людини. Тому кожна людина від народження до смерті повинна замолювати свої гріхи, беззаперечно виконувати всі реліг. приписи й обмеження. Тільки таким чином людина може спокутувати свій гріх і заслужити блаженство «на тому світі». Вчення про С. є однією з головних догматичних основ *релігійної моралі*. У *християнстві* вчення про С. включає цілий комплекс реліг. ідей: уявлення про «первородний гріх», моральну зіпсованість людини, нездатність її досягти блаженства власними силами, про боговтілення і спокутування, про божественну благодать і т. д. *Православ'я* і *католицизм* говорять про рятівну місію *церкви* й *духовенства*, яке є посередником між богом і людиною. Від віруючих католиків і православних вимагають робити так звані «добрі діла», що зображаються як засіб дістати право на С. *Протестантизм* відкидає рятівну роль церкви, духовенства та «добрих діл» і проголошує принцип «спасіння вірою», за яким тільки щира віра може бути умовою досягнення С. Вчення про С. має цілком визначений класовий смисл, закликає експлуатовані маси покірно переносити всі труднощі їхнього життя на землі заради С. та ілюзорного блаженства на «тому світі». І хоча кожна релігія вказує свій шлях С., соціальний смисл його проповіді в усіх релігіях однаковий.

Спілка вільноду́мців — заснована на добровільних началах організація вільнодумців об'єднує національні товариства вільнодумців, до яких входять атеїстично настроєні інтелігенція та дрібна буржуазія кап. країн. У 1880 р. у Брюсселі відбувся установчий конгрес, на якому було створено Міжнародну організацію спілок і товариств вільної думки, реорганізовану в 1886 р. у Всесвітню спілку вільнодумців (ВСВ). Раз на 3—4 роки скликається конгрес Спілки, що обирає генеральний комітет, а той, у свою чергу, обирає президента і генерального секретаря. Основним завданням Спілки є боротьба з релігією та клерикалізмом, боротьба за скасування антисвітських законів, за відокремлення церкви від держави і школи від церкви. Але в своїй критиці релігії вільнодумці залишаються на просвітительських позиціях, не мають послідовної науково обгрунтованої програми подолання релігії. Для них виявився неприйнятним вказаний марксизмом шлях рев. перетворення суспільства як передумови подолання релігії. Останнім часом ВСВ виступає на захист миру, закликає до загального і повного роззброєння. Тепер ВСВ об'єднує 11 національних товариств вільнодумців (Австрії, Англії, Бельгії, Голландії, Данії, Італії, Люксембургу, США, Франції, Швейцарії і ФРН).

Спі́лка войовни́чих безві́рників (СВБ) — добровільна громадська організація в нашій країні, заснована в 20-х роках, яка ставила собі за мету ідейну боротьбу з релігією в усіх її проявах. Створена на основі об'єднання активу газети «Безбожник». У 1925 р. на з'їзді кореспондентів газети була заснована Спілка безвірників, яка дістала у червні 1929 р. назву Спілки войовничих безвірників. Ця масова організація розгорнула велику роботу по пропаганді атеїзму, створенню музеїв і виставок, випуску наукової та науково-популярної літератури, а також ряду періодичних видань (газета «Безбожник», журнали «Безбожник», «Антирелигиозник», «Воинствующий атеизм», «Юные безбожники» та ін.), що виходили різними мовами народів СРСР. Значна кількість літератури виходила в світ у видавництві «Безбожник», згодом Держ. видавництві антирелігійної літератури (ДВАЛ). Активність виявляли пер-

винні організації СВБ на заводах, фабриках, у колгоспах, навчальних закладах. Кількість осередків СВБ досягла до 1940 р. 96 тис., а кількість членів спілки — 3 млн. чоловік. Серйозна увага приділялась підготовці атеїстичних кадрів. Було відкрито спеціальні курси (очні й заочні) для підготовки пропагандистів наукового атеїзму. Проводилася робота по впровадженню в побут нових, безрелігійних свят та обрядів. У СВБ активно співробітничали відомі діячі Комуністичної партії — Н. К. Крупська, А. В. Луначарський, П. А. Красиков, І. І. Скворцов-Степанов та ін. На чолі СВБ протягом усіх років стояв Ом. Ярославський. У 1947 р. функції СВБ перейшли до Всесоюзного товариства для поширення політичних і наукових знань (нині товариство «Знання»). Діяльність СВБ зробила значний внесок у розвиток масового атеїзму в нашій країні.

Спіритуалі́зм (від. лат. spiritualis — духовний) — антинаукове релігійно-ідеалістичне вчення, яке протиставляє духовне (психічне) матеріальному і вважає дух (душу) першоосновою дійсності. С.— необхідний компонент будь-якої ідеалістичної філософії. В об'єктивному *ідеалізмі* як духовна основа світу виступають відірваний від людини абсолютний дух, світова душа і т. д. Суб'єктивний ідеалізм, абсолютизуючи індивідуальну людську свідомість, вважає існування світу похідним від неї. Христ. С. говорить про самостійне існування безсмертної душі — індивідуального животворного начала, «образу бога в людині», з яким душа людини перебуває в постійному зв'язку. Ідея про безсмертя душі включається у реліг. вчення про відплату, посмертну кару «грішників» (див. *Пекло*) та блаженство «праведників» (див. *Рай*). Висуваючи ідею першості безсмертної душі щодо смертного тіла, оголошуючи плоть гріховною, спіритуалісти закликають людей відмовитися від земних благ, припинити боротьбу за поліпшення життя на землі. Правлячі класи кап. суспільства бачать у С. союзника в боротьбі проти *матеріалізму* та *атеїзму*.

Спо́відь, покая́ння — одне з семи христ. *таїнств*. Здійснюється в католицькій і православній церквах. Вона полягає в тому, що віруючий сповідається, або

кається (тобто признається), в своїх гріхах священикові, після чого той відпускає (прощає) йому їх від імені бога. Церква учить, що через священика сам Христос виливає на християнина благодать прощення і тому після С. навіть найзлочинніша людина стає чистою від гріхів, як немовля після *хрещення.* Вчення про відпущення гріхів дає віруючим перекручене уявлення про моральну відповідальність: за злочини, вчинені проти людей, людина відповідає перед богом З точки зору цього вчення для спасіння душі (яке становить мету життя християнина) покаяння значно важливіше, ніж моральна чистота. В євангелії від імені Христа прямо стверджується, що «на небесах більше радості буде від одного грішника, який кається, ніж від дев'яноста дев'яти праведників, які не мають потреби в покаянні» (Лук., 15, 7). Вчення про покаяння займає одне з центральних місць у моральній проповіді христ. церкви. Переконуючи віруючих у тому, що без покаяння неможливо спастися навіть при найбільш високоморальному житті, церква дає їм тим самим хибну життєву орієнтацію, ставлячи релігійність незрівнянно вище від моральності, підміняючи останню першою. С. у руках церкви є, таким чином, засобом, який допомагає їй зміцнювати релігійність, утримувати віруючих під своїм впливом. У класовому суспільстві, де церква стоїть на службі у експлуататорської держави, С. використовується для контролю за благонадійністю громадян, для боротьби з рев. рухом і вільнодумством. Хоч священики не мають права розголошувати того, що їм повідомляють на С., але з цього правила завжди робились винятки, якщо справа стосувалась інтересів церкви і пануючих класів. Так, у Росії з часів Петра I діяв указ, за яким священики зобов'язані були доносити про виявлені ними на С. «злі заміри проти государя і церкви». Тепер у церквах практикується головним чином колективна С.

Споку́та — христ. догмат, який дістав вияв у міфі про «спокутну жертву» сина божого *Ісуса Христа.* Згідно з біблійним сказанням, перші люди на землі—Адам і Єва вчинили гріхопадіння, всупереч забороні бога вкусивши плоди з дерева пізнання добра і зла. Бог вигнав прародителів людства з *раю,* позбавив їх без-

смертя, прирік людей на вічну працю в поті лиця, на муки. Гріхопадіння перших людей призвело до того, що все людство виявилось заплямованим первородним гріхом. Схильність до гріха стала невід'ємною частиною природи людини. Таким чином, реліг. міф став обгрунтуванням того, що всі людські нещастя, біди в експлуататорському суспільстві були покладені на «недосконалу природу» самих людей. В христ. віровченні висунуто ідею С. «Милосердний» бог посилає на землю свого сина Ісуса Христа, який приймає на себе страшенні муки, смерть на хресті, приносячи себе в жертву в ім'я С. гріхів людства. Ця «спокутна жертва» нібито примирила бога з людьми, які увіровали в Христа, відкрила їм шлях до спасіння. Ідея С. служила церкві для утвердження у людей думки, що тільки на шляху християнства можна досягти спасіння, що тільки в лоні христ. церкви людина може сподіватися на милість божу, на його покровительство.

Стари́й (Ве́тхий) заві́т — частина *Біблії,* зібрання іудейських «священних» книг, що розглядаються як «священні» і в християнстві. С. з. складався протягом багатьох століть, його склад зазнав різних змін, про що, зокрема, свідчать знайдені в останні роки на березі Мертвого моря серед кумранських рукописів фрагменти старозавітних книг, а також дві його редакції, які збереглися,— єврейська (Масоретський список) і грецька (Септуагінта — переклад, виконаний в Александрії в основному в 2 ст. до н. е.; з Септуагінти зроблено в католицтві лат. канонізований переклад і російський синодальний і церковнослов. переклади С. з.). Згідно з масоретською редакцією, до складу С. з. включено 39 творів, розміщених по трьох відділах: 1) П'ятикнижжя — п'ять книг «мойсеєвих», що називаються в іудаїзмі також Законом, або Торою (Буття, Вихід, Левіт, Числа і Второзаконня); 2) Пророки — Ісус, Навін, Судді, I і II кн. Самуїла, I і II кн. Царів; «молодші» пророки: Ісайя, Ієремія, Ієзекіїль; 12 «малих» пророків: Осія, Іоїль, Амос, Авдій, Іона, Михей, Наум, Авакум, Софонія, Аггей, Захарія і Малахія; 3) Писання, або Агіографи: Псалми (Псалтир), Притчі Соломонові, Іов, Пісня пісень, Руф, Плач Ієремії, Екклесіаст (Когелет), Есфір, Даниїл, Езра (Єздра), Неємія, I і II кн. Хронік.

За Септуагінтою, до складу С. з. крім перелічених вище входять ще кн. Товіт, Юдіф, Премудрості Соломона, Премудрості Ісуса, сина Сірахового, Варуха, II і III Езри і три Маккавейські. За своїм жанром книги С. з. дуже різноманітні. Сюди входять старовинні хроніки, історичні повісті, саги і міфи, переможні, весільні, похідні і похоронні гімни, притчі, молитовні пісні, релігійно-філософські трактати, любовно-еротичні новели, правила жертвоприношень, ритуальної чистоти і т. ін. Археологічні розкопки кінця 19 і першої половини 20 ст. у Месопотамії та ін. країнах Близького Сходу показали, що деякі старозавітні тексти збігаються з найдавнішими шумерськими, вавілонськими, єгипетськими і хетськими текстами. Науковими даними доведено неспроможність проповіді іудейських і христ. богословів про винятковість С. з., і зокрема Тори, нібито одержаної Мойсеєм на Горі Сінаї від самого бога. Насправді, лише в 5 ст. до н. е. єрусалимськими жерцями була вперше обнародувана Тора як закон іудаїзму, покликаний регламентувати не тільки все життя, а й уявлення стародавніх євреїв про світ. На початку 2 ст. н. е. законовчителі Талмуду з трьох рукописних варіантів Тори відібрали один і канонізували його. Вони ж вибрали з великої кількості іудейських творів ті, які, на їх думку, найбільше відповідали віровченню іудаїму. Ці твори були також включені до складу С. з. Інші ж були частково знищені, частково зараховані до *апокрифів* (несвященні). Остаточна кодифікація С. з. в іудаїзмі була завершена в 7—9 ст. масоретами. Перекручуючи реальну історію виникнення і канонізації С. з., ідеологи іудаїзму і християнства оголосили його «богонатхненним словом» і перетворили в духовну зброю пригноблення народних мас.

Старокато́лики — течія, що відкололася від католицької церкви у 1871 р. після проголошення I Ватіканським собором (1869—1870) догмату про непогрішність папи. На відміну від католицької церкви, С. заперечують верховну владу папи, догмат про його непогрішність, а також догмат про непорочне зачаття, виступають проти *целібату*, шанування ікон і т. д. Старокатолицька церква нечисельна, вона має послідовників у ряді країн (ФРН, Австрія, Швейцарія та

ін.). Виступає за зближення всіх християнських церков.

Старообря́дці — сукупність реліг. груп та церков, які не прийняли реформ, проведених патріархом Никоном у другій половині 17 ст. (див. *Розкол*). Старообрядництво стало ідеологічним виявом загострення класових суперечностей, боротьби проти самодержавства і церкви. Це зумовило наявність серед С. різноманітних соціальних груп — селян, людей посаду, бояр, купців. Існування різних соціальних угруповань справило вплив на ідеологію С., визначило його роздроблення на численні течії та напрями. Гол. течії С.: *попівці, безпопівці, збіглопопівці.*

Сти́гми, стигма́ти (від грец. stigma, stigmatos — укол, рубець, пляма, знак) — почервоніння шкіри, синці або болячки, які раптово з'являються на тілі людини у тих місцях, де, за біблійним міфом, у розп'ятого Христа були рани від тернового вінця і цвяхів. Поява С. розглядалася церквою як «чудо» і використовувалась для розпалювання реліг. фанатизму. Сучасною наукою встановлено, що в основі стигматизації лежить підвищена схильність до самонавіювання і хвороблива чутливість, властива хворим на істерію. Випадки зміни шкірного покриву під впливом навіювання і самонавіювання (уявний опік, уявний удар і т. д.) відомі у медицині і пояснюються тим, що кожна ділянка тіла зв'язана нервовими провідниками через спинний мозок і підкірку з корою головного мозку. При певних умовах зміни у нормальному стані нервової системи можуть викликати порушення процесів обміну речовин у тканинах, що виражається у почервонінні або набряканні шкіри та ін. аномаліях. Цей же механізм лежить в основі С.

Страсни́й ти́ждень — останній тиждень великого посту, що відзначається православною церквою перед *пасхою*. За церк. каноном у ці дні віруючі повинні згадувати про страждання (страсті) *Ісуса Христа* перед його мученицькою смертю на хресті. Богослужіння С. т. пройняті сумними мотивами, спрямовані на те, щоб викликати особливий емоційний настрій у віруючих, примусити їх немовби пережити страждання сина божого, пройнятися думкою про той величезний «по-

двиг», яким була «спокутня жертва» Христа. У С. т. священнослужителі наполегливо вселяють своїй пастві ідею гріховності людства, необхідність покаяння. Церква веде у С. т. активну ідеологічну обробку віруючих в ім'я зміцнення реліг. віри.

Страшни́й суд — за релігійними уявленнями, божий суд над живими і мертвими після кінця світу, в результаті якого праведники дістануть блаженство у *раю*, а грішники разом з дияволом та його слугами будуть засуджені на вічні муки у *пеклі*. Догмати про С. с. є у християнстві та ісламі, а також у ряді інших реліг. систем. Протягом століть вони були засобом залякування людей. Змальовуючи картини С. с., які вражали уяву віруючих, духовенство тримало їх у страху, обіцяючи їм водночас райське життя на небесах за беззаперечну покору, виконання церк. приписів й вказівок духовних пастирів. Міф про С. с. справляє сильний психологічний вплив на віруючих і широко використовується духовенством для зміцнення позицій релігії у період її гострих криз.

Стрі́тення — христ. свято; у православній церкві належить до числа *двунадесятих свят*.

Відзначається 2(15) лютого. В його основі лежить згадування у Євангелії від Луки про те, що на 40-й день після народження *Ісуса Христа* батьки привезли його в Єрусалимський храм, «щоб представити перед Господом». Немовля нібито прийняли пророчиця Анна і «муж праведний Симеон», який благословив його як бога, сповістивши, що він є «світ до освічення язичників». Ця оповідь суперечить тому, що розповідається про перший період життя Ісуса в інших євангеліях. Так, за Євангелієм від Матфея, батьки Ісуса зразу після його народження покинули Єрусалим, пішли в Єгипет, рятуючись від переслідування Ірода. Це не збентежило християнську церкву, яка, встановлюючи свято С., дбала насамперед про те, щоб витіснити язичеське свято очищення, яке відзначалося 2 лютого. У християнстві С. набуло певної спрямованості: утверджувати у свідомості віруючих думку про необхідність через сорок днів після народження приносити немовлят у храм, «представляти перед Господом», зв'язуючи їх на все життя з церквою.

Субо́та (євр.— шаббат) — день спокою, реліг. свято в *іудаїзмі* і в деяких христ. сектах *(Суботники,* Адвентисти сьомого дня). За Біблією, свято С. встановлене богом. Створивши світ за шість днів, бог почив на сьомий день, «благословив... і освятив» його *(Бут., 2, 1—3).* Насправді свято С. зв'язане з культом Місяця, поширеним серед народів Стародавнього Сходу. Очевидно, прототипом іудейської С. був старовавілонський Шаббату — «день святкування повного Місяця». Вавілоняни утримувалися від роботи по 7, 14, 21 та 28 числах двох місяців (елуль, маркесван), вважаючи їх нещасливими днями. Вавілоняни запозичили Шаббату у шумерів, у вавілонян його сприйняли ханаани, у останніх — стародавні євреї. За навіюванням іудейських жерців і пророків згадані числа відповідно до чотирьох фаз Місяця почали вважати днями відпочинку і подяки богові *Яхве.* Біблійні вказівки про святкування С. стали предметом казуїстичних тлумачень талмудистів. У двох трактатах *Талмуду* (Шаббат та Ерубін) перелічується 39 видів праці, якими не можна займатися в С. У державі Ізраїль ці заборони мають силу закону.

Субо́тники — одна з сект так званого духовного християнства, що виникла наприкінці 17 ст. як реліг. відображення протесту рос. селян проти кріпосницької експлуатації і православної церкви, яка освячувала її. Найбільше поширення С. мали з середини 18 до середини 19 ст., поповнюючись в основному за рахунок селян-кріпаків, а також купецтва та міщанства. В основі віровчення С. лежить *Старий завіт.* Визнаючи єдиного бога, С. відкинули христ. вчення про трійцю, вважаючи Христа одним з пророків. У культовій діяльності додержуються старозавітних приписів, зокрема роблять обрізання, святкують суботу (звідси назва секти), додержуються ряду харчових обмежень і т. д. Усе це зближує секту за формою з *іудаїзмом.* За роки Радянської влади С. розгубили більшість своїх прихильників. Тепер невеликі групи С. живуть у Тамбовській, Воронезькій областях, Вірменській РСР та ін. районах країни.

Су́на (араб.— звичай, переданий від предків) — спочатку зведення правил поведінки та звичаїв староараб-

ської громади. Після виникнення *ісламу* С. означає діяння, вчинки й слова *Мухаммеда* та його сподвижників, мусульм. «священний переказ». С. побудована на хадисах, тобто на розповідях людей, які нібито близько знали «пророка». Спочатку хадиси передавались усно. Але з плином часу їх нагромадилось багато, і виникла потреба записувати їх і складати з них збірники, що стали предметом вивчення мусульманських богословів та юристів. С. складається з шести канонічних збірників. Виникнення С. пояснюється необхідністю регулювати питання, які не висвітлені у *Корані*.

Суні́зм — «ортодоксальний» («правовірний») напрям в *ісламі*. Його послідовники визнають не тільки *Коран*, а й «священний переказ», який складається з розповідей (хадисів) про діяння *Мухаммеда* та його висловів.

С. був офіційною релігією араб. халіфату. Згодом поширився у Середній Азії, Закавказзі, Поволжі, Сибіру, на Уралі, у Малій Азії, Єгипті і Півн. Африці. Більшість мусульман в СРСР — послідовники сунітського напряму.

Суфі́зм (від араб. суф — вовна, грубий одяг з вовни) — містико-аскетичний напрям в *ісламі*. Перші суфійські громади виникли бл. 800 р. і об'єднували нижчі верстви мусульман. духовенства, незадоволеного існуючою соціальною нерівністю, користолюбством вищого духовенства, яке злилося з феодальною аристократією. Проповідь праведного життя, аскетизм, критика способу життя привілейованих класів імпонували найбіднішим верствам населення. Але С. закликав не до активного протесту проти експлуататорського ладу, а до смирення, богобоязливості, «втечі від світу», обмежувався засудженням багатства, розкошів, черевоугодництва, дозвільного життя. С. сковував волю народних мас, відвертав їх від класової боротьби. Ортодоксальне духовенство, яке в цілому вороже ставилось до С., охоче скористалося тими сторонами його вчення, які зміцнювали мусульман. віру.

Схола́стика (від грец. schole — школа) — середньовічна христ. філософія, головною метою якої було обгрунтування реліг. догматів. Ідейними джерелами С.

були твори *«отців церкви»*, Платона, неоплатоників, а також Арістотеля. Принципове вирішення більшості теологічних питань С. перейняла від *патристики,* однак її ідеологи намагалися виробити філософську систему. С. поділяється на три періоди: ранній (8—12 ст.), зрілий (13 ст.) і період занепаду (14—15 ст.). С. відігравала підпорядковану роль щодо *теології,* була її «служницею». Особливу увагу С. приділяла питанню про співвідношення знання і віри. Схоласти проголосили, що віра вища від розуму. В теологічній формі С. намагалася розв'язати деякі філософські проблеми, напр., питання про співвідношення загального та одиничного. Різні трактування христ. догмату триєдності викликали суперечку про природу універсалій (загальних понять), яка тривала кілька століть і поділила її учасників на реалістів та номіналістів. Родоначальником середньовічного реалізму вважається Еріугена, який вважав, що реальні лише загальні поняття, які існують до речей; світ же одиничних речей нереальний. Номіналісти (Росцелін, Абеляр, У. Оккам) твердили, що загальні поняття існують після речей, будучи їх іменами. Номіналізм був більш прогресивною течією свого часу. Визнаючи первинність речей, він, за словами Маркса, був першим виявом матеріалізму в період середньовіччя. Церква додержувалась т. зв. поміркованого реалізму, розробленого найвизначнішим схоластом Фомою Аквінським (див. *Томізм*), який включив у С. перетворену в богословському дусі філософію Арістотеля. Він висунув і обгрунтував учення про гармонію між розумом і вірою, яке прийняла на озброєння сучасна теологія. Проти С. виступив у 13 ст. Сігер Брабантський і очолювана ним школа латинських аверроїстів. Сігер обгрунтував ідею *двоїстої істини,* яка сприяла звільненню філософії від теології. У наші дні С. відроджується у різних напрямах католицької філософії (у *неотомізмі,* неоавгустинізмі).

Т

Табу́ (полінез.— заборона) — заборона, яка накладається на певні дії і предмети у первісному суспільстві. Буржуазні соціологи та релігієзнавці цілком зв'язують Т. з *релігією* і *магією,* тим самим приписуючи їм визначальну роль у духовному і моральному розвитку первісних народів. Насправді Т. виникли як природна форма соціальної регуляції поведінки людей, насамперед у сфері суспільного виробництва (добування і зберігання вогню, колективне полювання і т. ін.) та споживання. Пізніше Т. поширились на сферу сімейно-шлюбних відносин, охорони пануючих класів та станів, діставши релігійну санкцію. Т. у *християнстві* трансформувалися в уявлення про *гріх.*

Та́їнства (лат. sacramenta) — культові дії у християнстві, що визначаються церквою як «боговстановлені» священні дії, в яких «під видимим образом передається віруючим невидима благодать божа». Змісту Т. надається догматичного смислу. Православні і католики визнають сім Т: *хрещення, причащання, священство,* покаяння *(сповідь), миропомазання, шлюб, маслосвяття* (соборування). Протестанти заперечують Т. У деяких протестантських церквах (баптисти, адвентисти та ін.) зберігаються лише хрещення і причащання, що розглядаються як звичайні церк. обряди, які не мають містич. смислу. Історичною наукою переконливо доведено, що Т. не є чисто христ. культовими діями, як твердить духовенство. Їх джерела лежать у віруваннях наших далеких предків, у первісній магії, за допомогою якої стародавні люди намагалися вступати у спілкування з «надприродними силами». Значною мірою були використані при розробці ритуалу Т. містерії (таємні обряди) античних релігій, зокрема мітраїзму. Приписуючи віруючим обов'язкову участь у здійсненні Т., духовенство розглядає їх як важливий засіб зміцнення релігійності людей, містичних настроїв, зв'язку людини з церквою.

Талму́д (від євр.— вивчення) — багатотомний збірник євр. догматичних, правових, релігійно-філософських, моральних і побутових приписів, які склалися

протягом багатьох століть — з 4 ст. до н. е. по 4 ст. н. е. Структурними елементами Т. є Мішна і Гемара. Мішна — докладний коментар до *Старого завіту.* Вона поділена на 63 трактати, розміщених по 6 відділах. Гемара — це зібрання тлумачень до трактатів Мішни. В зв'язку з тим, що коментування Мішни відбувалось у Палестині і Вавілоні, розрізняють два Т.: палестинський (Т. Ієрушалмі) і вавілонський (Т. Бавлі). Перший був відредагований у 3 ст. н. е., другий — у 5 ст. Спочатку зміст Т. передавався від покоління до покоління усно. Тому на відміну від Старого завіту, який називався писаним законом, Т. називався усним законом. Пристосовуючи *Біблію* до історичних обставин, талмудисти розробили безліч правил, постанов і заборон, розрахованих на посилення національної замкнутості і реліг. відокремленості євр. народних мас. Його догматика і тепер є основою *іудаїзму.* Т. містить антинаукові міркування про культ, про догматику, повчання про мораль і різноманітні реліг. приписи, а також елементарні відомості з первісної медицини, математики та географії, притчі і прислів'я, казки та легенди, міфи і байки. Т. зберіг і деякі спроби текстуальної критики Тори, а також відомості історичного характеру: про виникнення реліг. партій та угруповань в Іудеї (книжники, есени, садукеї, фарисеї), про трансформацію реліг. уявлень стародавніх євреїв з часів «укладення» Старого завіту і до появи *Нового завіту.* Через весь Т. проводяться ідеї залежності людини від бога, непохитності рабовласницьких, експлуататорських порядків у світі, а також проповідь терпіння та смирення, з одного боку, і зневаги до соціальних низів — з другого. Відкидаючи науку і філософію, Т. насаджує середньовічне, ідеалістичне світорозуміння. В руках рабинів Т. є знаряддям затемнення свідомості трудящих.

Твере́зники — назва ряду реліг. угруповань, що виникли в Росії наприкінці 19 ст. і близькі за віровченням до *духовних християн.* Їх соціальною базою були дрібнобуржуазні верстви міського населення. Т. були представлені рядом груп: чуриковці, онисимівці, миронівці, колосковці, названих за іменами їх керівників. Т. закликали до релігійно-морального самовдосконален-

ця і викоренення таких пороків, як пияцтво та розпуста, вбачаючи в цьому шлях до спасіння. Проповідь тверезості поєднувалась у вченні Т. з визнанням особливої «благодатної сили» своїх пророків-керівників, у зв'язку з чим у сектах процвітало шарлатанство. Т. поширювали знахарство, найдикіші забобони, використовували кликуш, інсценівки «чудесних зцілень». У наш час, втративши соціальну опору, групи Т. розпалися.

Теїзм (від грец. theos — бог) — релігійне вчення, в основі якого лежить уявлення про особистого бога як надприродну істоту, що створила світ і управляє ним. Бог у Т., маючи волю і розум, впливає на всі матеріальні і духовні процеси. На відміну від *деїзму*, який заперечує втручання бога в життя природи і суспільства, Т. розглядає все, що відбувається в світі, як здійснення божого промислу і божого приречення. Т. лежить в основі всіх сучасних релігій, у тому числі *християнства, іудаїзму, ісламу*. Т. несумісний з матеріалістичним світорозумінням.

Телеоло́гія (від грец. teleos — мета, результат і logos — вчення, закон) — ідеалістичне вчення про цілеспрямованість явищ природи, найвищою основою, началом і завершенням якої є бог. Таку точку зору висміяв Енгельс, який писав, що згідно з телеологами «коти були створені для того, щоб пожирати мишей, миші, щоб їх пожирали коти, а вся природа, щоб доводити мудрість творця» *(т. 20, с. 329)*. Т. стала спробою пояснення загального взаємозв'язку і закономірності явищ. Телеологічна концепція розвивалась Арістотелем, Ф. Аквінським, Лейбніцем, Гегелем та ін. Найдокладніше її розробив Ф. Аквінський, який сформулював т. зв. телеологічні докази буття бога (див. *Докази буття бога)*. Вчення Ч. Дарвіна розкрило несумісність Т. з науковим розумінням закономірності і причинної зумовленості явищ природи у біології; доцільна будова організмів є результат природного добору. Марксизм довів неспроможність Т., висунувши положення про те, що цілеспрямованість властива тільки людям; вона зумовлена матеріальним, соціальним (класовим) буттям, а здійснення цілей коректується об'єктивною історичною закономірністю.

Теоди́це́я (від грец. theos — бог, dike — право, справедливість, букв.— боговиправдання) — релігійно-філософське вчення, мета якого «виправдати» бога за існування в світі зла. Вперше поняття Т. зустрічається у нім. філософа-ідеаліста Лейбніца (1646—1716), що розглядав світ як «досконале творення», вважав зло благом для людства, нерозривно зв'язаним з добром. У ряді філософ. систем зло виступає як послане богом випробування для людей, за допомогою якого зміцнюється їх дух, їх віра в бога. Значну увагу Т. приділяв відомий представник російської релігійно-ідеалістичної філософії В. С. Соловйов (1853—1900), що намагався знайти пояснення існуванню зла в світі, який створив всеблагий бог. Практично «виправдання бога» було виправданням експлуатації, соціальних несправедливостей у класовому антагоністичному суспільстві, мало на меті примирити маси з їх тяжким становищем.

Теокра́тія (від грец. theos —бог, kratos — влада, букв.— боговладдя) — форма правління, при якій державна і духовна влада зосереджена в руках глави церкви і духовенства, що виконують нібито волю верховного правителя — бога. Прикладом теократичної держави можуть бути Папська область, де правління римського папи підтримувалося силою солдатів європейських країн, і місто-держава *Ватікан.* Ідею створення теократичного ладу проповідують *єговісти.* Теократичні держави є однією з форм економічного і духовного закабалення трудящих мас.

Теоло́гія — див. *Богослов'я.*

Теоло́гія діалекти́чна, або «теологія кризи»,— одна з богословських шкіл у *протестантизмі,* яка з'явилася після першої світової війни у Швейцарії і Німеччині. Батьком нового напряму був швейцарський кальвініст Карл Барт. Ідеї Т. д. пізніше розвивають Е. Бруннер, Р. Бультман, П. Тілліх та ін. Вони багато в чому були не згодні між собою, але всі поділяли вимогу критики ліберальної теології, поширеної в протестантському богослов'ї кінця 19 ст. На противлежність ліберальній теології, яка зближувала божественне і людське, представники Т. д. розділяють бога і людину непрохідною безоднею. На цій основі висувається теза про неможливість пізнання бога з допомогою розуму і обгрунту-

вання реліг. віри раціональним шляхом. «Доводити віру — значить спростовувати її»,— говорять представники Т. д. Згідно з Т. д. людина повинна сліпо вірити в бога і чекати моменту, коли бог їй відкриється. Істинна релігія — це релігія одкровення. Т. д. є новою формою пристосування релігії до умов, що змінилися. Представники Т. д. визнають кризу буржуазного суспільства і навіть критикують деякі сторони капіталізму, але вважають, що суспільство суперечливе не внаслідок суперечливості соціальних умов, а внаслідок недосконалості людської природи. Таким чином, криза капіталізму видається за кризу всього людства. Основна суперечність, твердять представники Т. д.,— це суперечність між богом і людиною, а соціальні суперечності (класові, національні, расові і т. ін.) не такі істотні. Суперечності в житті нерозв'язні, людина повинна уповати на волю бога. Поява Т. д. свідчить про кризу протестант. теології, є одним з виявів кризи буржуазної ідеології в цілому.

Теосо́фія (від грец. theos — бог і sophia — мудрість, знання; букв.— богопізнання) — реакц. релігійно-філософське вчення про можливість «безпосереднього осягнення бога» з допомогою містичної інтуїції і одкровення, доступних обраному колу «посвячених» осіб. Представники Т., як правило намагаються дати суб'єктивному містичному досвідові «богопізнання» формально-логічне обгрунтування, що відрізняє їх від традиційних містиків. Теоретичну основу Т. становить пантеїстичне уявлення про єдиного, безособового, всеосяжного бога, про божественну суть усіх речей. Практична сторона Т. дістає вияв у містичних «осяяннях» і *магії.* Визнання можливості безпосередніх контактів з надприродними, потойбічними силами зближує Т. із спіритизмом та *окультизмом.* Коріння Т. сягає в глибоку давнину. Елементи Т. можна виявити в *брахманізмі, буддизмі, каба́лі.* Духом Т. були пройняті неоплатонізм і гностицизм у стародавньому світі, секта катарів, орден резенкрейцерів, цех алхіміків у середні віки. У 16—18 ст. ідеї Т. розвивали Парацельс, Вейгель, Беме, Сен-Мартен, Сведенборг та ін. Елементи Т. дістали відображення у творчості рос. реліг. філософа В. Соловйова, який вважав Т. найвищим синтезом

раціонального і емпіричного знання з містикою. У новітній час теософічні погляди посилено насаджувалися «Теософським товариством», створеним у 1875 р. з ініціативи О. Блаватської спочатку в Нью-Йорку, а потім у Мадрасі (Індія). Товариство розгорнуло пропагандистську діяльність у багатьох країнах світу. Теософи визнають перевтілення душ. Вони проповідують соціально-утопічні ідеї вселюдського братерства, терпимості до всіх релігій, бо в кожній з них нібито криється єдина божественна суть, ставлять собі за мету «розвивати надчуттєві сили людини», що насправді часто обертається безсовісним шахрайством і містифікацією.

Ти́хонівщина — напрям у релігійно-політичній діяльності контрреволюційного православного духовенства після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Назва зв'язана з ім'ям патріарха Тихона (в миру Вас. Бєлавін), який оголосив *анафему* Радянській владі і намагався перетворити церкву в оплот контрреволюції. Прихильники Тихона саботували заходи Радянської влади, підтримували білогвардійщину, куркульські виступи. Т. рішуче виступила проти *відокремлення церкви від держави;* у відповідь на заклик Тихона об'єднуватися «навколо своїх храмів і пастирів» і йти на захист святинь у 1922 р. організовувала саботаж і збройні виступи у зв'язку з вилученням церк. цінностей у фонд допомоги голодуючим Поволжя. Переконавшись, що відкрита боротьба проти Радянської влади безперспективна і веде лише до втрати церквою пастви, патріарх Тихон виступив у 1923 р. з заявою про відмову від контрреволюційної діяльності і закликав духовенство та віруючих стати на позиції лояльного ставлення до Радянської влади. Деякі представники контрреволюційного духовенства, ігноруючи заклик Тихона, перейшли до підпільних дій проти Радянської влади. Пізніше вони увійшли до реліг. угруповань *істинно православної церкви* (ІПЦ) а також *істинно православних християн* (ІПХ).

Толсто́вство — релігійно-утопічний напрям у Росії, що виник на базі вчення Л. М. Толстого в кінці 19 — на початку 20 ст. В його основі лежало прагнення перебудувати світ, суспільні відносини з допомогою

морального вдосконалення людей. Виражаючи настрої пореформеного селянства, яке хотіло «змести дощенту і казенну церкву, і поміщиків, і поміщицький уряд» *(В. І. Ленін, т. 17, с. 198)*, Толстой дав глибоку критику сучасного йому суспільства, але разом з тим закликав до відмови від революції. Засобом удосконалення життя він вважав моральний вплив на людей, створення нової релігії. Говорячи про цю сторону вчення Толстого, В. І. Ленін писав, що воно «безумовно утопічне і, за своїм змістом, реакційне в найточнішому і в найглибшому значенні цього слова» *(т. 20, с. 97)*. Ці ідеї Толстого і були сприйняті Т. Т. трактувало бога як «всесвітній дух», що перебуває у внутрішньому духовному світі людини, становлячи суть її «я». Головними принципами релігійно-етичного вчення Т. є «непротивлення злу насильством», всепрощення, загальна любов, моральне самовдосконалення особи. Т. виступило з закликом до «спрощення» способу життя людей, неприйняття деяких істотних рис цивілізації. На рубежі 19—20 ст. Т., проникаючи в селянські маси, перетворилося в антиправославний рух. Його послідовники після революції 1905—1907 рр. створили товариства в місцях, зв'язаних з життям Л. М. Толстого, і проповідували свої погляди серед інтелігенції та учнів. Церква і держава переслідували Т., деяких його прихильників було заслано. Тепер за рубежем (зокрема, на Сході) пропаганда ідей Т. об'єктивно спрямована проти рев. руху. Толстовські ідеї «класового миру» й аполітичності викриваються комуністами і відкидаються передовими трудящими.

Томі́зм — релігійно-філософське вчення, яке ставить науку на службу богослов'ю, вважає найвищою реальністю божественне начало. Засновником Т. був чернець-домініканець Фома Аквінський (1225—1274). Прагнучи систематизувати віровчення христ. церкви, Ф. Аквінський використав учення Арістотеля та його послідовників, викинувши з нього всі матеріалістичні ідеї. Католицька церква в 1323 р. проголосила Ф. Аквінського «святим» і зарахувала його до *«отців церкви»*. В основі томістської філософії лежить метафізичне вчення про буття (онтологія), спрямоване на обгрунтування буття бога. Найвищою сутністю в Т. є «чисте» потенціальне

буття (бог), що розглядається як початок усього сущого і необхідна складова частина всіх категорій і понять Т. Запозичені у Арістотеля категорії сутності й існування, акту і потенції, матерії і форми наповнюються релігійно-ідеалістичним змістом. У Т. існують два джерела пізнання істини: природне і надприродне, знання і віра. Т. проголосив «гармонію» віри і розуму. Визнаючи право розуму в пізнанні істини, Ф. Аквінський обмежує його можливості, вважаючи, що тільки нижчі істини доступні пізнанню людини. Існують «вищі», «останні» істини, надрозумні, які можна осягнути тільки в божественному одкровенні. Сам бог як творець частково доступний пізнанню розуму, і в цьому розумінні теологія і наука збігаються у своїх істинах про бога, бо вони обидві відкривають бога. Але науці відводиться другорядна роль, вона проголошується служницею теології. В основі соціальної доктрини Т. лежить ідея захисту приватної власності і класового поділу суспільства, захисту влади монарха, освяченої богом. У наш час Т. є офіційною філософською доктриною католицизму (енцикліка «Aeterni patris», 1879 р.) і виступає у формі *неотомізму*. Він являє собою одне з найреакційніших учень церкви, ворожих суспільному прогресові, розуму й науці.

Тонзу́ра (лат. tonsura — стрижка) — виголена частина маківки, що означає приналежність до духовенства католицької церкви.

То́ра (євр.— вчення) — перші п'ять книг *Старого завіту,* П'ятикнижжя. Авторство цих книг іудейська і християнська традиції приписують міфічному Мойсею. До складу Т. входять книги Берешіт (Буття), Шемот (Вихід), Вайікра (Левіт), Бемідбар (Числа) і Дебарім (Второзаконня). Зміст Т. складають міфи про створення світу, розповіді про потоп, зруйнування Содома і Гоморри, легенди про те, як *Яхве* відкрився Мойсею, про вручення богом *десяти заповідей,* повчання про культ і т. ін. Богослови видають Т. за цільний твір, написаний Мойсеєм безпосередньою зі слів *Яхве.* Наукове дослідження Т. рішуче спростувало реліг. версію про її богодухновенність і переконливо розкрило чисто земні джерела книг, які входять до неї. Основними джерелами Т. є Яхвіст і Елохіст (розповідь у Т. ведеть-

ся від бога, який іменується то Яхве, то Елоха; в російському синодальному перекладі Яхве передається словом «господь», Елоха — словом «бог»), а також Второзаконня і Жрецький кодекс. Яхвіст — найдавніший елемент, який належить, очевидно, до 10—9 ст. до н. е. У реліг. формі він відображає побут і традиції давньоєврейських племен, що завоювали південь Палестини. Елохіст склався у 8—7 ст. до н. е. як плід реліг. ідеології давньоєврейських племен, що закріпилися на півночі Палестини. Второзаконня було написане жерцями єрусалимського храму в 7 ст. до н. е. і відображало прагнення царської влади встановити єдиний центр богослужіння і культу. Жрецький кодекс, найбільша за обсягом частина перших чотирьох книг Т., почав складатися в 6 ст. до н. е. Кодекс включав основні приписи про жертвоприношення, ритуальну чистоту, харчові заборони, богослужіння, організацію жрецтва і виражав інтереси жерців, які претендували на головну роль у рабовласницькій державі, що виникла. На початок другої половини 5 ст. до н. е. Т. вже склалась приблизно в тому вигляді, який вона має нині.

Тотемізм (букв.— його рід) — первісне уявлення про існування родинного зв'язку між членами людського колективу, з одного боку, і тим чи іншим видом тварин або рослин — з другого, рідше — з неживими предметами. Об'єкт поклоніння (тотем) вважався предком-покровителем племені, роду. Т.— найдавніший ступінь і форма *релігії*. Як система поглядів на об'єктивний світ і на саму людину Т. виражає ідеологію раннього родового суспільства, коли людина ще не усвідомила своєї відмінності від природи і не виділяла себе з природи. З розвитком і зміцненням матріархату Т. розпадається, хоч пережитки його зберігаються у класовому суспільстві, у деяких релігійних ритуалах і міфах («причащання тілом і кров'ю Христа», міфи про непорочне зачаття тощо).

Традиціоналізм — течія в *богослов'ї*, прихильники якої виступають проти спроб перегляду догматичних, канонічних, моральних і соціальних доктрин церкви стосовно до нових суспільно-історичних умов і рівня сучасної реліг. свідомості. Напр., на II Ватіканському соборі традиціоналісти рішуче відкидали пропозиції

про «церковне оновлення», «демократизацію культу» та інші нововведення, вважаючи, що вони ослабляють позиції релігії і церкви. Т., так само як і *модернізм*, використовується богословами для збереження і зміцнення реліг. вчення та церковної організації.

Трі́йця. 1. Христ. догмат, який стверджує, нібп єдиний бог існує у трьох особах бога-отця, бога-сина, бога-духа святого. Неприйнятний для розуму, він, однак, вважається одним з основних догматів, який сліпо приймається на віру всіма християнами. Уявлення про Т. склалось у *християнстві* не відразу. Дослідники відносять його виникнення до середини 2 ст., а оформлюється в закінченому вигляді воно пізніше. Джерела його у стародавніх уявленнях про божественні сімейства (напр., давньоєгипетська Т.— Осіріс, Ісіда, Гор), про Т. богів (у Стародавній Індії — Брахма, Вішну, Шіва; у Вавілонії — Ану, Еа, Бел і т. д.). Божественні сімейства виникають у свідомості наших далеких предків як відображення факту існування моногамної сім'ї, а Т. богів, на думку деяких учених, є моментом у процесі переходу релігії від політеїзму до монотеїзму, коли виділяються головні боги. Христ. догмат про Т. остаточно утверджується на II Константинопольському соборі 381 р. і протягом багатьох століть є засобом зміцнення віри в бога, в його всемогутність.

2. Одне з найбільших христ. свят, яке відзначається на 50-й день після *пасхи* (його ще називають п'ятидесятницею). В його основі лежить міф про зішестя «святого духа» на апостолів, що наводиться в новозавітній книзі «Діяння апостолів», хоч, як і інші свята християнства, воно запозичило багато рис і звичаїв язичеських свят. У християнстві Т. використовується духовенством для пропаганди всемогутності бога, для проповідей, що закликають до поширення христ. віровчення бо сам факт «зішестя святого духа» на апостолів трактується як початок поширення християнства. Рядових віруючих, як правило, у Т. приваблює обрядова сторона, що включає в себе поминання померлих, прикрашання жител березовими гілками і т. ін.

У

Уніáтство (від лат. unio — союз) — ряд христ. віросповідань, які уклали союз (унію) з католицькою церквою, підкорилися владі папи римського, прийняли догмати *католицизму*, зберігши при цьому свою традиційну богослужбову й обрядову практику. Існують уніатські церкви грецького, маронітського, вірменського, коптського та інших обрядів. У. стало засобом поширення католицького впливу. Укладення *Брестської унії* (1596) — об'єднання православної церкви на Україні з католицькою церквою — супроводилося насильним насадженням уніатства серед віруючих українців, а потім білорусів. У. було знаряддям їх національного гноблення. Керована митрополитом Шептицьким, у 1901—1945 рр. уніатська церква займалась антинародною діяльністю, служила польським поміщикам і капіталістам, українським буржуазним націоналістам, а в період Великої Вітчизняної війни — гітлерівським фашистам. У 1946 р. Львівський собор уніатського духовенства на вимогу віруючих прийняв рішення про ліквідацію Брестської церковної унії. У ряді країн, де проживають українці-емігранти (Канада, США, Аргентіна та ін.), зберігаються уніатські церкви, керівники яких, як правило, займають антирадянські позиції. Активну кампанію за відновлення унії на Україні проводить лютий ворог Радянської влади кардинал Й. Сліпий, який живе на Заході.

Унітáрії (від лат. unitas — єдність) — прихильники христ. вчення, яке заперечує догмат про триєдність божества. Вчення зародилось у період формування основного догмата християнства — *трійці* (2—4 ст.). Його прибічників спочатку називали антитринітаріями (від грец. anti — проти і лат. trinitas — трійця). Вони вважали Христа або Христа і «святого духа» не рівними богу-отцю, а лише його проявом. Учення антитринітаріїв відродилось у Європі в роки *Реформації* серед найбільш радикальних прихильників *протестантизму:* спочатку в Італії і Польщі (тут У. називали соцініанами), потім в Англії і Америці, де і тепер існують церк. організації У. Соціальний склад руху У. був різнорід-

ним. Його прихильників переслідувала як католицька, так і протестантська церкви.

Ура́за — піст, якого повинен додержувати мусульманин протягом місяця *рамазана*. У. сягає корінням у глибину віків. Задовго до виникнення *ісламу* в арабів був поширений звичай утримуватись у ряді випадків від їжі або суворо регламентувати її вживання, що було зв'язане з неврожаями, посухою, падежем худоби і т. ін. У видозміненій формі він дістав відображення в ісламі. У. полягає в повному утриманні від їжі та будь-яких чуттєвих утіх (куріння, відвідування видовищ і т. ін.) протягом усього дня, від світанку до настання темряви. Їсти й пити дозволяється тільки вночі. Від посту звільняються хворі, вагітні і жінки, які годують немовлят, а також малі діти. Подорожуючі й солдати під час війни можуть перенести свій піст на інший місяць. Якщо піст переривається з поважної причини, віруючий мусить пізніше «відшкодувати» пропущені дні. Хворі, немічні в деяких випадках можуть замінити піст роздаванням милостині бідним, духовенству або дарами на користь храму. У. і місяць рамазан використовуються мусульманським духовенством для пропаганди ісламського віровчення. Піст, який супроводиться посиленими молитвами, виконанням різних реліг. обрядів, споконвіку був засобом виховання людей у дусі слухняності, сліпої покори експлуататорам.

Успе́ння богоро́диці — одне з *дванадесятих свят* (неперехідних) православної церкви. Відзначається 15(28) серпня. Встановлене в пам'ять смерті діви Марії, матері *Ісуса Христа*. Свято У. б. оформилось лише в кінці 5 — на початку 6 ст., коли склалася «земна біографія» богородиці, написана церк. авторами. Ще в 4 ст. церковний історик Єпіфаній Кіпрський твердив, що про земне життя і смерть діви Марії нічого не відомо, бо «святе письмо» про неї мовчить. Згодом була створена фантастична картина «успення богородиці», яка покладена в основу церк. свята. У. б. було приурочене християнами до язичеського свята дня смерті богині Кібели, сприяло його витісненню з народного побуту. У святковий культ У. б. в Росії увійшло багато стародавніх обрядів, у тому числі звичаї стародавніх слов'ян, які відзначали в серпні закін-

чення жнив. Церква використовувала й використовує У. б. для вкорінення у свідомість мас культу діви Марії, уявлень про небесних покровителів, від яких нібито залежить доля людей.

Утіша́ння релігі́йне — одна з функцій релігії, що здійснює ілюзорну компенсацію горя і втрат у людському житті. Утішання є одним із засобів, за допомогою яких релігія впливає на свідомість віруючих.

У. р. зв'язане з проповіддю «гріховності» людини, неминучості страждання і надії на милосердну любов бога. Головним у ньому є обіцянка «вічного блаженства» на небі в нагороду за перенесені на землі страждання. Особливо витончена система У. р. існує у християнстві. Концепція У. р. в поєднанні з проповіддю терпіння, покірності і непротивлення у класовому суспільстві є виправданням соціальної несправедливості та експлуатації. Замість боротьби з умовами, які породжують страждання, релігія закликає терпеливо переносити тяготи життя, виховує в людях пасивність, убиваючи активне ставлення до світу, заважаючи людині боротися за реальне щастя. Утішання зберігає свій антигуманний характер і в умовах соціалістичного суспільства, пропонуючи людям замість активної діяльності христ. принцип смирення.

На протилежність цьому марксизм закликає боротися з умовами, які породжують нещастя і страждання мас, за створення комуністичного суспільства, яке забезпечує реальні можливості для щастя всіх людей. Науковий атеїзм не заперечує необхідності утішання в разі неминучих особистих страждань, зв'язаних, напр., із смертю близької людини. Людині потрібне утішання, але утішання активне, гуманне, справді людське і таке, що виходить від людини,— дружнє співчуття, підтримка, допомога в полегшенні страждань. Це утішання грунтується на справді людських, гуманних відносинах між людьми відповідно до принципу морального кодексу будівника комунізму «Людина людині — друг, товариш і брат».

Ф

Фанати́зм релігі́йний (від лат. fanum — свящ. місце, храм) — сліпа відданість реліг. ідеям і прагнення неухильно додержувати їх у практичному житті, нетерпимість до іновірців та інакомислячих. У фанатичній вірі емоційне переважає над раціональним: фанатик вважає догмати релігії абсолютно істинними, незаперечними, всупереч доводам розуму. Ф. р. виявляється в різних формах: у беззаперечному додержанні реліг. норм, обітниць (напр., чернецтво), «аскетичних подвигах» (пустельництво та ін.), в актах самопожертви (напр., самоспалення), у нав'язуванні «істинної віри» оточенню і т. д. Крайнім виявом Ф. р. є *бузувірство релігійне*. Релігійно-фанатичні настрої використовуються церквою та експлуататорськими класами для розпалювання ненависті до представників ін. віросповідань, підготовки й розв'язування воєн, розправи над «єретиками», атеїстами, вченими.

Фаталі́зм (від лат. fatum — доля) — антинаукова концепція про визначеність наперед подій у природі, суспільстві, в житті окремої людини. У тій чи іншій формі Ф. властивий багатьом ідеалістичним ученням. У реліг. світогляді Ф. займає важливе місце. Визнання бога творцем і управителем світу неминуче веде до заперечення здатності людини впливати на хід подій, прирікає її на пасивність і бездіяльність. У віровченнях різних релігій Ф. проявляється різною мірою. Він пронизує віровчення ісламу. Ідеї Ф. чітко виражені в кальвінізмі. У ряді реліг. напрямів мають місце спроби відійти від Ф. Люди наділяються «власною волею», правом самим розпоряджатися своєю долею. Проте врешті-решт теологія приходить до нерозв'язної суперечності, бо виявляється неспроможною примирити божественну волю з «власною волею» людини. Ф. несумісний з науковим світоглядом, який виходить з принципу об'єктивної необхідності, закономірності в природі і в суспільстві. Людина не може зі своєї волі змінити закон. Але це не означає її пасивності, безсилля перед силами природи. Відкриваючи закони природи або суспільного розвитку, людина використовує їх у своїй діяльності. На протилежність цьому

Ф. утверджує рабську покору людини своїй долі, увічнюючи несправедливості експлуататорського суспільства, переконує людей у необхідності примирення з «неминучими» обставинами.

«Фатíмське чýдо» — одна з сучасних інсценізацій явлення богородиці, яке нібито мало місце в 1917 р. у португальському селищі Фатіма, поблизу Лісабона. «Ф. ч.» було використане католицькою церквою для пропаганди християнства, а також для організації масового паломництва у Фатіму, яке понад шість десятиріч приносить церкві величезні доходи. Це «святе місце» і досі є вогнищем поширення неуцтва, забобонів, мракобісся.

Фетиши́зм (від фр. fétiche — ідол) — поклоніння неживим предметам (фетишам), яким приписуються містичні чудодійні властивості. У первісному суспільстві Ф. був істотним і обов'язковим елементом вірувань. У християнстві пережитками первісного Ф. є поклоніння *мощам, іконам, хресту* і т. д.

Фідеї́зм (від лат. fides — віра) — реакційна концепція, яка проголошує примат віри як єдиного джерела пізнання істини над розумом. «Сучасний фідеїзм,— писав В. І. Ленін,— зовсім не відкидає науки; він відкидає тільки «надмірні претензії» науки, саме, претензію на об'єктивну істину» *(т. 18, стор. 115).* До однієї з форм Ф. В. І. Ленін відносив філософський *ідеалізм*, який, за його визначенням, є тільки витончена, рафінована форма Ф., хитрий захист попівщини. Ідеологи буржуазії вдаються до послуг «витонченого» Ф. у зв'язку з труднощами, що їх зазнає релігія в міру розвитку науки. Вони будь-якими засобами намагаються «штучно зберегти або відшукати містечко для фідеїзму» *(там же, стор. 302).* В. І. Ленін відзначав, що в умовах запеклої боротьби ідей і напрямів у філософії всякі гносеологічні хитрування «дипломованих лакеїв попівщини» мають тільки одну мету — розчистити шлях ідеалізмові і Ф.

Філосóфія всеє́дності, або метафізика всеєдності,— один з різновидів сучасної реліг. філософії. Як напрям виникає на межі 19—20 ст. у Росії, хоча коренями сягає у реліг. філософію стародавнього світу, зокрема у вчення неоплатонізму (Плотін, Прокл). Поняття

«всеєдність» зустрічається у Я. Беме (17 ст.), потім у нім. містика Фр. Баадера (19 ст.) і Шиллінга. У Росії Ф. в. представлена системами Вл. Соловйова і таких його послідовників, як брати Трубецькі, Франк, Карсавін. Основне поняття «всеєдність» означає деяку універсальну, абсолютну єдність Всесвіту, передбачає внутрішній взаємозв'язок всіх його частин. У трактуванні рос. реліг. філософів всеєдність — це єдність бога і світу, бога і людини, яка здійснюється через «боголюдство»; врешті-решт вона є не що інше, як єдність Всесвіту у богові, його залежність від абсолютного духовного начала.

Філосо́фія релігі́йна — різні напрями *ідеалізму*, що ставлять своїм головним завданням довести необхідність, корисність і загальну значимість *релігії* для людини. Сучасна Ф. р. виконує переважно апологетичні завдання і тому є служницею *теології* та релігії. Офіційною католицькою філософією є *неотомізм*. Енциклікою римського папи Льва XIII «Aeterni patris» (1879 р.) неотомізм оголошений єдино істинною філософією, здатною врятувати релігію від руйнівного впливу комуністичної ідеології. Своїми псевдораціоналістичними аргументами неотомізм намагається обгрунтувати традиційно богословське уявлення про абсолютну цінність *реліг. віри*. З цією метою фальсифікуються різного роду наукові відкриття для підтвердження ідеї божественного походження світу, несуперечності віри і знання, відповідності догматики сучасним науковим уявленням. Особлива увага приділяється перекрученню суті суспільних відносин. Їх неотомізм безпосередньо зв'язує з проявом божественного промислу. Що ж до соціальних антагонізмів, воєн, суспільних потрясінь, соціального зла взагалі, то їх наявність пояснюється занепадом реліг. віри. Найбільшого поширення неотомізм набув в Італії, Франції, Бельгії, ФРН, Іспанії, США. Його вивчають як обов'язкову дисципліну в католицьких навчальних закладах. Крім неотомізму є менш впливові різновиди католицької філософії: неоавгустинізм, католицький персоналізм, католицький екзистенціалізм та ін. Православна філософія являє собою строкату картину різних напрямів ідеалізму. Крім «академічної» філософії Є. А. Голубин-

ського, В. Д. Кудрявцева-Платонова, А. І. Бровковича (архієпіскоп Никанор), В. І. Несмєлова, М. М. Тарєєва, Н. Г. Дебольського, П. А. Флоренського та ін., що викладалась у православних духовних академіях, значний вплив мають «філософія всеєдності» В. С. Соловйова, інтуїтивізм М. О. Лоського, С. Л. Франка, екзистенціалізм М. О. Бердяєва, ірраціоналізм Л. Шестова і т. ін. Найважливішими проблемами православної філософії є проблема істини, *теодицеї,* етики, проблема синтезу філософії, релігії і науки. Такою ж багатоликою є протестантська філософія. Одним з найбільш впливових її напрямів є *«діалектична теологія»,* основні положення якої були сформульовані у 20-х роках 20 ст. К. Бартом, Г. Мерцем, Е. Бруннером, П. Тілліхом, Ф. Гогартеном та ін. Для неї характерний розгляд усіх питань людського існування через призму його ставлення до бога. Вади капіталізму цілком співвідносяться з гріхопадінням і кризою сучасної реліг. свідомості. Звідси робиться висновок про марність позарелігійних форм перетворення суспільного буття. «Діалектична теологія» намагається звільнити біблійні оповідання від міфів і легенд, пристосувавши їх до рівня сучасних уявлень. Ф. р. не збігається повністю з теологією і за проблематикою, і за аргументацією. Але вони розв'язують одне і те ж завдання захисту та збереження релігії.

Францiска́нцi — члени чернечого ордену в католицизмі, заснованого у 13 ст. Франціском Ассізьким. Проповідь аскетизму, бідності, відмови від життєвих благ, особистий приклад Франціска, який добровільно розстався із забезпеченим життям і прийняв чернецтво, обумовили популярність Ф. у широких мас віруючих в перший період існування ордену. Це було використано папством, яке побачило в «братстві» Ф. ефективний засіб боротьби з противниками католицької церкви. Беручи участь у переслідуванні інакомислячих, Ф., однак, головним чином використовувались як місіонери, поширюючи і пропагуючи ідеї католицизму, навертаючи у християнство жителів країн, які зазнали колоніальної експансії кап. держав. Згодом «жебрущий» орден перетворився у надзвичайно багатого власника. Тепер налічується бл. 50 тис. Ф., які мають інститути, різні пропагандистські центри. Місіонери ордену ведуть

роботу в багатьох країнах Азії, Африки, Лат. Америки.

Фундаменталі́зм. У широкому розумінні цей термін вживається стосовно до тих реліг. напрямів, які проголошують незмінність догматики, вимагають буквального прийняття пророцтв і чудес, що їх містять священні книги, відкидаючи при цьому будь-які спроби їх алегоричного тлумачення, віддаючи перевагу сліпій вірі перед доводами розуму, наполягаючи на суворому і неухильному виконанні всіх традиційних приписів релігії.

У вузькому розумінні термін використовується для позначення ортодоксальної течії в сучасному *протестантизмі,* яка виникла напередодні першої світової війни серед найбільш консервативної частини амер. протестантів як негативна реакція на зростання богословського *модернізму* і лібералізму в християнстві. Назву свою течія дістала після 1909 р. Фундаменталісти вимагали зміцнити віру в традиційні догми християнства і особливо у безумовну непогрішність *Біблії,* додержуватись буквального її тлумачення, що не допускає хоч якогось критичного ставлення до змісту будь-якої з її частин. Після першої світової війни ідеї Ф. набувають у США великого поширення. У 1919 р. у Філадельфії було засновано Всесвітню християнську фундаменталістську асоціацію, президентом якої став лідер цього руху В. Б. Райле. Найбільшого розквіту асоціація досягає у 20-х рр. У 30-х рр. фундаменталістський рух пішов на спад, він все більше втрачав свій вплив на віруючих протестантів. У 1942 р. невеликі групи фундаменталістів організували Національну асоціацію євангелістів у складі Американської ради християнських церков. На початок 1955 р. у цій раді залишилась тільки незначна група фундаменталістів. Але у 60-і рр. вони активізували свою діяльність. Цьому сприяло посилення кризових явищ у кап. світі.

Х

Хаджж — паломництво мусульман у Мекку та до інших «священних місць», зв'язаних з ім'ям пророка *Мухаммеда.* Один з п'яти основних обов'язків мусульманина. Кожний правовірний, хоч би раз у своєму житті, повинен здійснити Х. Х. завжди був і є засобом пропаганди мусульм. релігії. В СРСР паломництво у Мекку здійснюють в основному представники духовенства. Культивується т. зв. заочний Х., здійснюваний на порушення принципів віровчення паломниками, які беруть «замовлення» від єдиновірців на поклоніння святиням.

Хасиди́зм (євр. благочестя) — реліг. рух, який виник у 18 ст. серед євреїв Польщі і Росії як вияв незадоволення бідняцьких трудових верств єврейських громад засиллям у громадах грошової плутократії і рабинів. Засновником Х. був Ізраїль Бешт (1700—1760). Вчення Бешта, протиставлене вченню рабинів і спрямоване на підрив їх впливу, великою мірою спиралось на *каба́лу* і відзначалося крайнім *містицизмом.* Він учив, що поза і окрім бога нічого не існує, що людина займає особливе місце у світі, її мета — служіння богові, пізнання божеств. таїнств і єднання з богом і, нарешті, що цієї мети можна досягти не вивченням *Біблії* і *Талмуду,* чого вимагають рабини, а пристрасною молитвою, старанним виконанням усіх релігійних заповідей, благочестивою поведінкою. Вчення Бешта не тільки не орієнтувало на активну боротьбу, а й було її противником. У дальшому Х. включив до своїх повчань реакційну ідею про цадика (праведника) як про людину, наділену надприродною силою. Цадики, як і рабини, з фанатичною ненавистю ставились до революційного руху. Найзавзятіші прибічники Х. нині отаборились у державі Ізраїль. Х. насаджує реліг. *фанатизм,* середньовічні забобони, ворожнечу до всього прогресивного.

Хіліа́зм (від грец. chilioi — тисяча) — христ. вчення про тисячолітнє царство боже, яке нібито буде встановлене після перемоги «сил небесних» над «силами зла». Ідеї Х. ясно виражені у ранньохристиянському творі *«Одкровення Іоанна».* Але згодом Х. був засудже-

ний церквою як *єресь*. Незважаючи на це, ідеї Х. набули великого поширення у ряді середньовічних сект. Біднота зв'язувала з ними надії на звільнення від гніту, на небесну віддяку. Нерідко хіліастичні мрії зв'язувались з установленням «царства божого» на землі. Не випадково Ф. Енгельс відзначав, що вони являли часом вихідний пункт для селянсько-плебейської єресі *(див. т. 7, стор. 345)*. У період капіталізму ідеї Х. відроджуються у віровченні ряду сект (адвентисти, єговісти та ін.). Віру в тисячолітнє «царство боже» рядові віруючі зв'язують з надією на звільнення від тяжкого, безправного становища, в якому вони перебувають в умовах експлуататорського ладу.

Хлисти́ — християнська секта, яка належить до групи сект т. зв. *духовних християн*. Виникла в Росії на межі 17—18 ст. серед оброчних селян. Поява сект подібного напряму зв'язується з втіленим у релігійну форму стихійним протестом народу проти експлуатації. В основі хлистівського віровчення лежать містичні уявлення про можливість прямого спілкування з «духом святим». Це спілкування відбувається, вважають Х., в результаті вселення «духа святого» в обраних людей, яких визнають як «христів», або святих. Усні повчання, або перекази, що виходять від таких «христів», вважаються «священними». Х. припускають вільне тлумачення *Біблії*. Великим авторитетом у них користуються т. зв. 12 заповідей, залишених засновником секти Данилом Філіппо́вичем. У них проповідується крайній аскетизм, аж до заборони мати сім'ю. Особливістю Х. є екстатичний культ, який відзначається бузувірством і великою силою емоційного впливу на віруючих. Молитовні зібрання Х. називаються *радіннями*. Тон на моліннях задають особи надто з нестійкою або розхитаною психікою, т. зв. пророки або пророчиці. Пророки й пророчиці швидко доводять себе до *екстазу*, що передається поступово всім або більшості присутніх. Така культова практика нівечить людину як морально, так і фізично. Нині послідовників хлистів дуже небагато.

Хлібоперело́млення — один з обрядів деяких протестантських сект і об'єднань *(адвентисти, меноніти, п'ятидесятники, євангельські християни-баптисти)*. Як

і при звершенні *євхаристії*, віруючі під час Х. поїдають хліб і п'ють вино, але не розглядають цей обряд як *таїнство*, вважаючи, що ніякого перетворення не відбувається, що хліб і вино лише символічно нагадують тіло й кров Христа. Ідеологи протестантських організацій підкреслюють «моральне значення» обряду, яке полягає в тому, що, відправляючи його, віруючі стають немов співучасниками голгофської жертви Христа. Обряд Х., якому передує зворушлива проповідь і який супроводиться співом хору, справляє великий психологічний вплив на віруючих. У євангельських християн-баптистів, менонітів і п'ятидесятників Х. справляється щомісяця (у першу неділю місяця), а в адвентистів — чотири рази на рік (у першу суботу нового кварталу). У адвентистів і п'ятидесятників воронаївського напряму існує звичай вершити перед Х. обряд *обмивання ніг*

Храм (ст.-сл.— хороми) — спеціальна споруда для відправлення реліг. культу. В більшості сучасних релігій усім деталям, загальній архітектурі й оформленню Х. надається великого значення як сильному засобові впливу на віруючих.

Розроблено особливу храмову символіку, відповідно до якої кожна частина споруди або її деталь має своє смислове значення. Невеликі Х. без вівтаря називаються каплицями. У православ'ї Х. називаються також церквами, у католицтві — костьолами, в ісламі — мечетями, в іудаїзмі — синагогами.

Хрест — христ. символ і предмет культу в багатьох релігіях, якому приписуються надприродні магічні властивості. Форма хреста склалась у стародавні часи, очевидно, за аналогією з положенням двох дерев'яних паличок при добуванні вогню за допомогою тертя, яке мало важливе значення в житті первісних людей. Шанування Х. набуло поширення у стародавніх реліг. віруваннях. З політеїстичних релігій Х. перейшов у монотеїстичні. Буддисти прикрашали Х. «відбитки ніг Будди» і зображали Х. на своїх амулетах. Християнство також сприйняло символ Х. і пов'язало його з розп'яттям на Х. *Ісуса Христа*, який нібито постраждав за гріхи людей. Х. як священний символ визнається *православ'ям, католицизмом, лютеранством*. Деякі

христ. напрями не визнають священності Х., напр. баптисти, адвентисти і ряд інших протестантських віросповідань. Культ Х. в христ. церквах є одним із засобів, що мають на меті переконання віруючих у необхідності наслідувати приклад Христа, який терпеливо ніс свій Х. на *Голгофу* і смиренно прийняв випробування, що випали на його долю.

Хресто́ві похо́ди — загарбницькі походи західноєвропейських феодалів в 11—13 ст., які проводилися з ініціативи і при активній участі католицької церкви. Під реліг. лозунгом «звільнення гроба господнього з-під влади невірних» було організовано вісім Х. п. на Близький Схід, результатом яких було створення кількох держав хрестоносців. Х. п. супроводилися грабежами і знищенням місцевого населення. До 12—13 ст. належать Х. п. німецьких феодалів проти слов'янських та інших народів Прибалтики, які завершилися створенням двох орденів — Лівонського і Тевтонського. Спроби німецьких рицарів підкорити руські землі закінчилися поразкою Тевтонського ордену в 1242 р. (Льодове побоїще). Під прапором Х. п. католицька церква в 13—15 ст. організовувала каральні експедиції проти єретиків (Альбігойські війни, Гуситські війни і т. д.). Х. п. дали змогу католицькій церкві значно розширити свій вплив на нових землях, принесли їй величезні багатства. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції Ватікан, виражаючи інтереси найбільш реакційних імперіалістичних кіл, не раз закликав до Х. п. проти СРСР.

Хре́щення — христ. таїнство, що означає прийняття людини в лоно церкви, здійснюється шляхом занурення у воду, окроплення водою і т. д. Використання води як очисного засобу сягає своїм корінням у найдавніші часи. Водні очисні обряди існували в релігіях Єгипту, Ассірії, Вавілону, Палестини. Обряд Х. склався у християнстві не відразу, він, як відзначав Енгельс, «є інститут другого періоду християнства» *(т. 22, с. 465)*. У перші століття християни хрестилися колективно і Х. допускалось лише над дорослими, здатними «усвідомити» цей «божественний» акт посвячення в нову релігію. У протестантських церквах і нині хрестять лише дорослих. Звичай хрестити дітей виник значно

пізніше. Існують відмінності в процедурі Х. у різних церквах: у православній церкві дитину тричі занурюють у воду; католики обмежуються тим, що ллють невелику кількість води на голову новонародженого; англікани бризкають водою на тіло. За традиційним христ. віровченням, при Х. з дитини знімається первородний гріх, а якщо відбувається Х. дорослого, то прощаються й усі інші гріхи, вчинені ним до Х. Таким чином, очисний смисл обряду, як і в дохристиянських культах, зберігається, хоч зміст його видозмінюється. У протестантських церквах (баптистів, адвентистів та ін.) обряд має лише символічне значення. Х.— перша ланка в ланцюгу христ. обрядів, які обплутують віруючого, накладають на нього духовні шори. Незважаючи на своєрідне розуміння обряду Х. в різних церквах, Х. всюди має одну мету — прилучити людину до реліг. віри, виховати смирення, сліпу покору служителям культу. Х., як і інші таїнства, є засобом духовного закабалення людей, прищеплення їм думки про слабість, безсилля, нікчемність людини перед всемогутнім богом.

Хре́щення госпо́днє — одне з *дванадесятих свят* христ. церкви. Встановлене на честь міфічного хрещення *Ісуса Христа* в річці Йордан пророком Іоанном. Святкується 6 січня (ст.). Свято Х. г. має й іншу назву — богоявлення, на честь того, що нібито під час хрещення Христа «бог-отець свідчив з неба і бог-дух святий зійшов у вигляді голуба». Щоб надати особливої урочистості святу Х. г., церква влаштовує церемонію освячення води *(йордань)*. Вода освячується і в храмах опусканням у бачки з водою хреста. Свято Х. г. використовується служителями культу для зміцнення реліг. віри.

«Християнська наука» — реліг. організація протестантської орієнтації, яка виникла у 70-х роках 19 ст. у США. Основні її принципи сформульовані якоюсь Мері Бекер Едді (1821—1910) і полягають у тому, що вилікування людини від усіляких хвороб можливе лише за допомогою реліг. віри. Медичні методи лікування при цьому категорично відкидаються, оскільки вони нібито перешкоджають правильному розумінню природи хвороб людей, їх страждань і навіть смерті. Причина усіх зол полягає в дуже поширеній помилко-

вій думці про існування матерії як об'єктивної реальності. Тому досить відмовитись від цієї думки, вдатися до молитви й віри, щоб вилікуватись від різних недуг. Матерія ілюзорна, так само як і хвороби, страждання і смерть, породжені нею. Єдиною реальністю, справжньою основою і причиною всього сущого є розум, думка, дух. Посилаючись на євангеліє, Едді твердила, що «чудо» зцілення Христом хворих стало можливим завдяки особливому впливу його духу на хворих. Думки Мері Едді були викладені в її книгах «Наука і здоров'я» (1875), «Єдність Великого і нереальність хвороби» (1887), «Ретроспективність та інтроспективність» (1891). У 1879 р. в Бостоні Едді заснувала «Першу церкву Христа-учителя», а в 1881 — «Метафізичний коледж». Після смерті Едді керівництво «Х. н.» перейшло в руки правління директорів, які довічно займають ці пости і призначають собі наступників. Діяльність сучасних послідовників «Х. н.» полягає гол. чином у вивченні «праць» Мері Едді, читанні *Біблії*, співанні гімнів і складанні звітів про лікування членів громад.

Християнські партії — політ. партії, що об'єднують прибічників *клерикалізму* і спираються у своїй діяльності на соціальні принципи християнства. Перші Х. п. виникли в країнах Західної Європи у 19 ст. як сила, що протистояла широким демократичним колам (зокрема, соціалістам), які вимагали радикальних соціальних реформ, у тому числі — обмеження впливу церкви на держ., громадське і культурне життя. Х. п. виражають інтереси буржуазії, що намагається використати вплив церкви на маси у своїх цілях. За словами К. Маркса, в ідеології буржуазії «змішання політичного і християнсько-релігійного принципів стало *офіціальним символом віри» (т. 1, с. 11)*. Діяльність Х. п. у різних країнах, їх політичні програми багато в чому схожі. Християнсько-демократичний рух в особі Х. п. виступає під прапором захисту експлуататорського ладу, приватновласницьких відносин, співробітництва класів. Після першої світової війни у ряді європейських країн Х. п. займали провідне становище, яке збереглось і в наступні роки. У Франції в 1944 р. почала свою діяльність партія «Народно-республіканський рух». У 1919 р.

в Італії виникла Народна партія, що існувала по 1926 р., а з 1943 р. функціонує нова Християнсько-демократична партія. У 1945 р. в Зах. Німеччині з'явився Християнсько-демократичний союз, який об'єднав католиків і протестантів. Після закінчення другої світової війни Х. п. намагалися видавати себе за якусь «третю силу», що стоїть нібито між капіталізмом і комунізмом. Віддаючи данину настроям мас, які пережили страхіття фашизму, Х. п. виступали з вимогами соціальних змін, але дальші їх дії ішли в руслі підтримки правлячих класів, політики «холодної війни», неоколоніалізму, мілітаризму, боротьби проти комунізму. Х. п. у деяких соціалістичних країнах (НДР) у нових соціальних умовах стали на шлях співробітництва з робітничими і комуністичними партіями у справі побудови нового суспільства.

Християнські профспілки́ — клерикальні організації, створені в деяких капіталістичних країнах при підтримці церкви, насамперед католицької; їх мета — внести розкол у робітничий рух. Х. п. виступають з вимогами класового миру, відмови від боротьби за соціальну перебудову суспільства, увічнення принципів буржуазного ладу. В 1920 р. заснована Міжнародна конфедерація Х. п. (МКХП), керівний центр якої знаходиться тепер у Брюсселі. Х. п. є в Бельгії, Франції, Італії, Нідерландах, Швейцарії, Канаді, країнах Лат. Америки, Азії, Африці.

Християнський соціалі́зм — релігійно-політична течія, яка прагне поєднати ідеї *християнства* і соціалізму, «розчинити» соціалізм у християнстві. Прихильники Х. с. твердять, що принципи соціалізму нібито вперше були проголошені в євангелії, що християнство завжди виступало як захисник інтересів пригноблених і тільки воно здатне врятувати їх від соціальних бід. Склад, цілі і програма груп цієї течії неоднорідні. В Х. с. розрізняють два основних напрями. Один з них своїми коренями сягає у феодальний соціалізм початку 19 ст. Основні ідеї цього напряму найбільш повно представлені в сучасній соціальній доктрині *католицизму:* виправдання кап. суспільства, відмова від класової боротьби, рев. перебудови світу. Провідну роль у пропаганді цих концепцій відіграють католицька церква,

її профспілкові організації і різноманітні христ. буржуазні партії.

Другий напрям — т. зв. демократичний — представляють релігійні діячі, які не поділяють соціальної програми церкви. Вони критикують вади кап. суспільства, виступають за співробітництво з комуністами, намагаються примирити релігію і науковий комунізм. До цього напряму належать ліві католики у ряді країн Європи й Америки, деякі ліві протестантські священики, окремі христ. організації в соціалістичних країнах. Ставлення Руської православної церкви до Х. с. перебувало в прямій залежності від докорінних соціально-політичних зрушень у країні. До Жовтневої революції це ставлення було в основному негативним (за винятком деяких спроб використання Х. с. для боротьби проти наукового соціалізму). Рух *обновленців* поклав початок процесові переорієнтації усієї церкви щодо Радянської влади — від контрреволюційної діяльності до політичної лояльності, проголошення спільності цілей християнства і соціалізму. Руській православній церкві співзвучні ідеї демократичного напряму в Х. с. У цілому Х. с. є різновидом буржуазної ідеології. Пошуки «третьої лінії», яка б відрізнялася від капіталізму і комунізму, прагнення до створення «християнської демократії» не виходить за рамки буржуазних суспільних відносин. Будучи зв'язаним з реформізмом, Х. с. є провідником розкольницької політики у робітничому русі.

Христия́нство — одна із світових релігій (поряд з *буддизмом* та *ісламом)*. Виникло на початку 1 ст. у сх. провінціях Римської імперії в результаті злиття і взаємопроникнення ідей ряду месіаністичних сект Східного Середземномор'я. Х. включило в себе у переробленому вигляді деякі елементи греко-римської і східної релігій, а також ряд ідей ідеалістичної філософії античності. Виникнувши як релігія рабів і знедолених, що покладали надії на врятування від тяжкого гніту в загробному світі, Х. згодом було пристосоване до цілей правлячих класів і перетворилось на початку 4 ст. у держ. релігію Римської імперії. «Християни,— писав В. І. Ленін,— діставши становище державної релігії, «забули» про «наївності» первісного християн-

ства з його демократично-революційним духом» *(т. 33, стор. 41).*

У процесі свого розвитку Х. розпадається на три основних напрями: *католицизм, протестантизм* і *православ'я*, які також утворюють ряд відгалужень і сект. Незважаючи на багато відмінностей, усі напрями визнають, що початок цій релігії поклали проповіді *Ісуса Христа*, «сина божого», який зійшов на землю, зазнав величезних страждань, прийняв мученицьку смерть заради врятування людей від «первородного гріха». Прибічників християнства переконують, що вони повинні виконувати заповіді Христа, покірно переносити всі тяготи життя, як це робив сам Христос, а винагороду вони дістануть у майбутньому, в загробному житті. Проповідь страждання, смирення й покори влаштовує правлячі класи, примушує їх всіляко підтримувати Х., бачити в ньому опору своєї влади.

К. Маркс так охарактеризував класову сутність Х.: «Соціальні принципи християнства виправдували античне рабство, звеличували середньовічне кріпосництво і вміють також, в разі потреби, захищати, хоч і з жалюгідним кривлянням, гноблення пролетаріату.

Соціальні принципи християнства проповідують необхідність існування класів — пануючого і пригнобленого, і для останнього у них знаходиться лише благочестиве побажання, щоб перший йому благодіяв» *(т. 4, стор. 197).* Саме це і зробило християнство прийнятним для всіх форм експлуататорського суспільства — рабовласницького, феодального і капіталістичного. Х. змінювалось і під впливом процесів суспільного розвитку, пристосовуючись до вимог, які висувалися життям. Захищаючи інтереси правлячих класів, воно чинило активний опір наступові соціалізму, використовуючи весь свій вплив у масах для розколу робітничого руху. Політичні та економічні організації, що користуються підтримкою або створюються християнською церквою *(християнські партії, християнські профспілки)*, як правило, захищають інтереси правлячих класів, стоять на позиціях антикомунізму. Нині існує тенденція до зближення окремих напрямів Х. для створення єдиного фронту проти атеїзму. Як і всяка реліг. ідеологія, Х. має минущий характер, і з ліквідацією екс-

плуатації, з розвитком наукового світогляду створюються передумови для його повного подолання.

Христо́с Ісу́с (від грец. christos — помазаник, месія) — згідно з *Новим завітом,* засновник християнської релігії. За євангельськими сказаннями, народився у Галілеї (Віфлієм) від діви Марії, яка зачала його «непорочно від духа святого», був хрещений Іоанном Хрестителем, проповідував у Палестині, творив чудеса, у роки правління прокуратора Понтія Пілата був розп'ятий на хресті за те, що оголосив себе сином божим, але незабаром Христос воскрес і піднісся на небо. Християни вірять, що в майбутньому відбудеться друге пришестя X. на землю, *страшний суд* над живими і мертвими, буде встановлене тисячолітнє царство для праведників *(хіліазм).* Усі напрями наукової біблеїстики сходяться на тому, що приписувані X. чудеса, так само як і чудесні обставини, якими супроводилось його народження, воскресіння, вознесіння і т. ін., є реліг. вигадки численних авторів і редакторів Нового завіту. Проте серед учених існують розбіжності у питанні історичності X. Одні (історична школа) вважають, що легенда про X. має якесь раціональне зерно — деякі факти взято з життя одного з мандрівних проповідників, що проголошував себе месією. Згодом він міг бути обожнений своїми послідовниками. Інші біблеїсти (міфологічна школа) вважають, що образ X. складався шляхом олюднення божества і є продуктом міфотворчості. Для марксизму проблема історичності X.— не світоглядне, а конкретно-історичне питання, що ніяк не впливає на ставлення до релігії в цілому і християнства зокрема.

Ц

Ца́рство небе́сне, царство боже (божіє) — ідеальний суспільний порядок, який, за реліг. уявленнями, настане після *страшного суду.* В уявленнях про Ц. н. дістали своє втілення одвічні мрії експлуатованих мас про справедливий суспільний устрій. Не бачачи реальних засобів врятування від непосильного гніту, вони звертали свої погляди на небо, чекаючи звідти рятівника, з приходом якого все зміниться: воскреснуть усі мертві і разом з живими з'являться на суд, де кожен дістане по заслугах — грішники будуть засуджені на вічні муки у *пеклі* (за христ. і мусульм. уявленнями) або остаточно знищені (за іудаїстськими уявленнями, які поділяють також адвентисти та єговісти), а праведні ввійдуть у Ц. н., де будуть вічно блаженствувати в *раю.* Вчення про Ц. н. церква завжди використовувала для виправдання експлуататорських порядків на землі. Її служителі переконували пригноблених, що земне життя — це «юдоль плачу», і дано людині для випробування, що для тих, хто непохитно вірить у бога, після земного життя настане блаженство у Ц. н., але для цього необхідно смирення, покірність, бо тільки той, хто «витерпів до кінця, врятований буде».

Целіба́т (лат. caelebs — неодружений) — безшлюбність; обітниця, яку приймають католицькі священики, запроваджена у 11 ст. Головною причиною запровадження Ц. було прагнення церкви зберегти свою земельну власність, не допустити її роздрібнення між спадкоємцями. Істотну роль у запровадженні Ц. відіграв також намір церкви піднести престиж духовенства в очах віруючих, привести спосіб життя служителів культу у відповідність з нормами христ. *аскетизму.* Запровадження Ц. призвело до поширення розпусти серед духовенства. Тепер служителі католицького культу в ряді країн виступають за скасування Ц.

Це́рква — один з типів реліг. організацій, що являє собою порівняно широке об'єднання, належність до якого, як правило, визначається не вільним вибором індивіда, а традицією. Конституючими Ц. елементами є віровчення *(символ віри)*, культова діяльність (бо-

гослужіння, відправляння *таїнств,* молитва), церковна організація. У Ц. діє певна система норм реліг. моралі, канонічного права, цінностей, взірців і санкцій, за допомогою яких здійснюється керівництво поведінкою її членів. У *православ'ї, католицизмі, ламаїзмі* та ін. члени Ц. поділені на *клір та мирян.* За християнськими уявленнями, Ц. є «містичне тіло Христа», а віруючі є «членами» цього тіла. Главою її вважається *Ісус Христос.* Смислом життя Ц. оголошує спілкування її членів з богом та один з одним, а метою — спасіння віруючих. Оскільки Ц. нібито створена сином божим, вона розглядається богословами як організація «особливого роду», яка не може бути охарактеризована за допомогою понять наукової соціології і повинна бути позначена як «містична єдність» у Христі. Специфічним для Ц. є те, що відносини її членів складаються відповідно до хибного світогляду (віровчення), на основі ілюзорно-практичної, культової діяльності. Виникнувши у певних історичних умовах як засіб упорядкування відносин всередині реліг. об'єднання і зв'язку об'єднання із світськими групами та організаціями, церковний інститут поділяє долю релігії в цілому. Разом з відмиранням релігії в міру відходу віруючих від релігії відмиратиме і Ц.

Ч

Чадра́ (від перс. чадор) — рід покривала, яке за приписами *шаріату* мусять носити жінки-мусульманки. Ч. підкреслює принижене, підлегле становище жінки. В СРСР цей принизливий звичай майже повністю зжито.

Чачва́н (від перс. чешм-бенд — очна пов'язка) — густа сітка з кінського волосся, якою жінки-мусульманки закривали обличчя і груди в тих випадках, коли виходили з дому. Ч. був доповненням до паранджі.

Черне́цтво — релігійна корпорація, члени якої принципом життя і діяльності оголошують відособлення від світу. Інститут Ч. є в *буддизмі, ламаїзмі, християнстві* (католицизмі та православ'ї), *ісламі*. Для ідейних принципів Ч. характерне уявлення про два взірці святості (один взірець — обов'язковий для всіх, другий — добровільний, доступний лише для особливо «обдарованих» у реліг. відношенні осіб), а також різке протиставлення «мирові». З цим протиставленням зв'язаний особливий акцент на дуалізмі людської природи—духа, душі і тіла. Тіло розглядається як зовнішня тимчасова оболонка, що несе на собі тягар первородного і набутого гріха. Звідси випливають вимоги суворого аскетизму і самовідречення в ім'я служіння богові, спасіння душі. Поведінка ченця регулюється статутом чернечої громади. Статут включає специфічно інтерпретовані норми реліг. моралі (серед них особливе значення мають самовідречення, самоспоглядання, молитва, умертвлення плоті, безшлюбність, відречення від благ світу і т. д.) і визначає принципи організації чернечої громади. Найважливішими в Ч. є три обітниці — безкорисливість, доброчесність і покора. Різні чернечі громади додавали до цих трьох ряд інших. Ченці поселяються громадами в монастирях. Існують чоловічі та жіночі монастирі. В умовах антагоністичного суспільства керівні посади в монастирі займають, як правило, вихідці з пануючих класів, що експлуатують рядових ченців, ряди яких поповнюються за рахунок вихідців із верств трудящих. Існують союзи чернечих громад. У католицизмі вони утворюють конгрегації, які являють собою об'єднання великої кількості громад навколо

старшої обителі, підлягають одному статуту. В Руській православній церкві до Великої Жовтневої революції також були об'єднання монастирів.

Християнське Ч. складалося в період 3—4 ст. У 3 ст. воно виступало у вигляді самітництва (анахоретства), принципом якого було «одножиття».

Первісне Ч. було формою пасивного протесту експлуатованих мас проти існуючого ладу. Ченцями ставали в основному представники пригноблених класів (раби, колони), що намагалися шляхом втечі в пустелі «врятуватись», «відійти від миру». Однак із становленням феодалізму монастирі перетворюються у великих феодальних власників, відбувається процес зміни соціального складу Ч. Чернеча верхівка перетворюється в складову частину пануючого класу феодалів. Ч. брало найактивнішу участь у зміцненні церкви, насадженні релігії, боротьбі проти науки і визвольного руху.

Че́ські брати́ (богемські, моравські брати) — секта протестантського напряму, що виникла в Чехії у середині 15 ст. після поразки лівого крила гуситського руху — таборитів. Складалася з селян, ремісників, частково бюргерів. Одним з ідеологів Ч. б. був Петро Хельчицький. Секта піддала критиці духовних і світських феодалів. За її уявленнями, папа римський — «антихрист на престолі», священнослужителі — слуги зла. Будь-яка держава, заявляли Ч. б., гріховна, тому члени секти не повинні були займати держ. постів, брати участь у судах, служити в армії. Вони мріяли створити суспільство за зразком ранньохристиянських громад. Ч. б. не визнавали становості, майнової нерівності, вважали неприйнятними смертну кару, війну і кровопролиття. Поряд з критикою *католицизму* і феодально-кріпосницького ладу ідеологи секти проповідували непротивлення злу насильством, відкидали саму можливість звільнення від гнобителів шляхом збройної боротьби. Тим самим вони відвертали селян від антифеодальних виступів і відігравали реакц. роль. Після того як Чехія була позбавлена держ. незалежності, секта перестала існувати.

Чисти́лище — один з догматів католицької церкви, введений у 1439 р. За вченням католицизму, в загробному світі, крім *раю* і *пекла*, є ще й Ч., де душі помер-

лих проходять очищення, перш ніж вступити в рай. Очищення душ відбувається шляхом різних випробувань. Рідні і близькі померлого шляхом молитов і внесків на користь церкви можуть полегшити випробування душі. Доля душі померлого, таким чином, залежить не тільки від поведінки людини в земному житті, а й від старанності та матеріальних можливостей рідних і близьких покійного. Догмат про Ч. використовується католицькою церквою для збагачення за рахунок віруючих.

Чорнокни́жжя — термін, що вживався у старій Русі в мові і в книжках для позначення явищ, які стосуються *магії* і чаклунства. Означав особливого роду «чорну», тобто заборонену, таємну літературу, а також розповсюдження і читання цієї літератури. Реліг. фанатики відносили до чорнокнижників не тільки магів та чаклунів, а й учених, які займалися природничими науками.

Чу́до — за реліг. уявленнями, незвичайне явище, здійснене з волі надприродних сил, всупереч існуючим об'єктивним закономірностям. Віра в Ч. відіграє велику роль у реліг. пропаганді. Реліг. організації брали безпосередню участь в їх фабрикації («оновлення ікон», явлення «святих», «чудесні зцілення» тощо) для посилення впливу на віруючих, розпалювання *фанатизму*. Наука категорично заперечує можливість Ч. Закономірний характер соціальних і природних явищ підтверджується всім ходом розвитку людської практики. Віра в Ч. зникає з розвитком наукового знання, із звільненням людини від природної залежності і класового гніту, з підвищенням її культурного та освітнього рівня.

Чу́риковці — див. *Тверезники*.

Ш

Шама́нство (від евенк. шаман, саман — знахар) — у широкому розумінні — особлива форма первісних вірувань і культу епохи розпаду докласового суспільства. Ш. властиві таки риси: широке коло анімістичних вірувань; особливі служителі культу, здатні приводити себе публічно в екстатичний стан і тим самим впливати на оточуючих, створюючи у них містичний настрій; особливий ритуал камлання, коли шаман у стані екстазу вигукує безглузді фрази або слова і робить тілом різні рухи, які нібито мають священний смисл; особливий ритуальний інвентар — бубон, брязкальця, страхаючий головний убір тощо. У вузькому розумінні слова Ш.— релігії аборигенних народів Сибіру. В наш час як зникаючий пережиток Ш. ще існує у зах. бурятів, якутів, хакасів, тофаларів, хантів, мансі, шорців, ненців та ін. За кордоном Ш. найбільш поширене в Китаї, особливо серед сільського населення.

Шаріа́т (араб., законоположення) — зведення законів, складених на основі *Корану* і *суни* в період феодалізму в країнах, де поширений *іслам.* Містить норми держ., спадкового, кримінального, шлюбно-сімейного права, приписи про *хаджж* і *газават*, регламентує молитву, піст і т. ін. Приватну власність Ш. оголошує божественним установленням і захищає інтереси пануючих класів феодального суспільства та духовенства. Сфера його дії звужується в міру суспільного прогресу держав. У нашій країні Ш. правової сили не має.

Шахсе́й-вахсе́й — дні трауру у мусульман-шиїтів, що супроводяться бузувірським самокатуванням віруючих у пам'ять мученика Хусейна, внука *Мухаммеда.* Духовенство використовувало Ш.-в. для збудження реліг. фанатизму, що його викликали публічне самобичування, заподіяння віруючими собі кривавих ран і т. д. На території радянських республік, де зберігається *шиїзм,* бузувірське самокатування заборонене законом.

Шейх (араб.— старець, старійшина) — керівник дервішського ордену або іншої організації в *ісламі,* почесне звання мусульм. духовенства. Ш. називають також главу роду або племені, сільського старосту в араб. країнах.

Шиїзм (араб. шиа Алі — партія Алі) — другий за кількістю послідовників напрям в *ісламі.* Початок Ш. поклала група прихильників Алі — двоюрідного брата *Мухаммеда,* яка добивалась обрання Алі халіфом. Послідовники Ш. визнають 12 імамів з числа прямих нащадків Алі. Дванадцятий законний імам, за їх ученням, народився у 873 р., але згодом таємниче зник. Він має з'явитися в ролі спасителя. Пришестя його з волі аллаха забезпечить торжество Ш. в усьому світі, настане золотий вік, вік соціальної рівності і справедливості. Вчення про «зниклого імама» і його майбутнє пришестя як спасителя має на меті переконати віруючих у необхідності терпеливого чекання віддяки, покірного перенесення життєвих незгод. Шиїти, як і суніти, визнають святість *Корану,* посланництво Мухаммеда, традиційну мусульм. обрядовість. Але їх тлумачення ряду догматів ісламу дещо відрізняється від прийнятого у сунітів. Шиїти вірять у можливість переселення душ, вважають, ніби в імамах втілена пророча душа Мухаммеда. Крім того, у шиїтів є своя легенда — хабери, або ахбар. Наявність двох напрямів в ісламі нерідко використовувалась для розпалювання національної ворожнечі і ослаблення єдності трудящих у боротьбі проти експлуататорів.

Шлюб церкóвний — за христ. вченням, одне з таїнств, яке з'єднує чоловіка і жінку сімейними узами і забезпечує нібито нерозривний союз подружжя. Як твердять богослови, тільки Ш. ц. є моральним, таким, що підносить жінку і проголошує її рівність з чоловіком. Однак ці твердження не мають нічого спільного з дійсністю. В царській Росії, наприклад, церква закріплювала фактичну нерівність жінки, вимагала від неї повної покори «главі сім'ї», суворо стежила за принципом нерозривності шлюбу. Ш. ц. вважався обов'язковим для визнання його юридичної сили, і діти, народжені поза Ш. ц., вважалися «незаконнонародженими». Як правило, церква не допускала шлюбу між особами різних віросповідань. В СРСР Ш. ц. юридичної сили не має.

Штунди́зм (від нім. Stunde — година; час реліг. читань для найманців у нім. колоністів) — назва ряду христ. сект, що виникли в середині 19 ст. на півдні

Росії серед російських і українських селян та реміс-
ників під впливом протестантів, переселенців із Захо-
ду. Ш. приваблював сільську бідноту, яка намагалась
у реліг. громадах знайти здійснення своїх соціальних
сподівань. Віровчення Ш. близьке до віровчення *бап-
тизму* (в його основу була покладена *Біблія*, особливе
значення надавалось «внутрішній присутності бога»,
відкидалась більшість таїнств). З поширенням у Росії
баптизму штундисти влилися в його громади.

Ю

Юроди́ві — психічно неповноцінні люди, які фанатично вірять у бога і володіють, за христ. уявленнями, пророчим даром. У христ. літературі Ю. визначаються як подвижники в ім'я господа, що відмовилися від життєвих благ, «від звичайного використання розуму, добровільно приймаючи на себе вигляд божевільного». За церк. версією, вони «під личиною юродства нерідко вершили... громадські подвиги», викриваючи несправедливість, говорячи «правду у вічі сильним світу цього», молитвами «рятували співгромадян від лиха, яке їм загрожувало». Насправді, як встановлено історичною наукою, розповіді про викриття Ю. моральних пороків, беззаконня і т. ін. здебільшого є вигадкою. Ю. не були «народними викривачами», які ховали під личиною психічно ненормальних людей «справжню мудрість». Вони були хворими людьми, яких церква використовувала у своїх інтересах. Проповідуючи культ Ю., дуже поширений у дореволюційній Росії, зараховуючи Ю. до лику «святих», православна церква намагалася переконати віруючих у необхідності «підкорювати плоть духові, земне — небесному», вести аскетичний спосіб життя, переносити будь-які страждання заради досягнення вічного блаженства на небесах.

Я

Язи́чество, по́ганство — термін богословського походження, який вживається щодо первісних вірувань і політеїзму. Клерикальні автори, третируючи Я., «забувають», що в усіх без винятку «вищих» релігіях *(християнство, іслам, буддизм)* основу обрядовості становлять пережитки первісно-анімістичних, тотемістичних і фетишистських уявлень, тобто саме тих уявлень, які в богословській літературі називаються Я.

Я́хве — назва єдиного бога в *іудаїзмі*. Гадають, що слово Я. в давньоєврейській мові означало Яху (напр., «халелу-йа» — «Хай буде славен господь») або Єхо (напр., Єхошуа — Допомога бога). Вивчення історії розвитку образу Я. дає можливість встановити етапи формування уявлень про єдиного бога євреїв. В умовах родової організації Я. був богом коліна (племені) Іуди (Ієгуди). У той час Яхве не був «всюдисущим», його сила і влада були територіально обмежені. В єдиного бога Я. перетворився лише в іудейській рабовласницькій державі т. зв. періоду царств. Із знищенням родової організації неминуче падають племенні божества. На Я. переносять атрибути інших богів. Він стає давцем урожаю, наставником у ремеслі, захисником на війні. З утворенням класової монархічної держави Я. стає царем небес, верховною істотою, найсильнішим серед усіх інших богів, а потім, із зміцненням монархізму, єдиним богом, який виключає всі інші божества.

Яшма́к — вуаль з білого мусліну, яку носять під *чадрою* мусульманки. Я. закриває нижню частину обличчя, ніс, рот і підборіддя. Іноді як Я. використовують кінець головної хустки, шалі. Носіння Я., за мусульм. поняттями, показник благопристойної поведінки. Жінка цим виявляє свою покірність і оберігає інших від «нечистоти» свого дихання. В наш час поряд з іншими звичаями, що принижують жінку, Я. відходить у минуле.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

амер.— американський
англ.— англійський
араб.— арабський
божеств.— божественний
буд.— буддійський
гол.— головний
грец.— грецький
держ.— державний
див.— дивись
євр.— єврейський
зах.— західний
ін.— інші
і т. д.— і так далі
і т. ін.— і таке інше
італ.— італійський
іуд.— іудейський
католицьк.— католицький
кит.— китайський
лат.— латинський
млн.— мільйон
містич.— містичний
мусульм.— мусульманський
напр.— наприклад
н. е.— нашої ери
нім.— німецький
обл.— область
перс.— перський
півд.— південний
півн.— північний
політ.— політичний
православ.— православний
протестант.— протестантський
р.— рік
рр.— роки
реакц.— реакційний
рев.— революційний
реліг.— релігійний
с.— сторінка
св.— святий
стародавн.— стародавній
ст.— століття
східн.— східний
т. зв.— так званий
т.— том
фанатич.— фанатичний
франц.— французький
христ.— християнський
церк.— церковний

К46 Кишеньковий словник атеїста.
К., Політвидав України, 1978. 263 с.

Кишеньковий словник атеїста розрахований на пропагандистів, лекторів, бесідників, організаторів атеїстичної роботи. Він включає найбільш уживані терміни і поняття, з якими можуть зустрітися атеїсти у практиці виховної роботи.

К $\frac{10509-046}{М201(04)-78}$ 73—78 2(083)

КАРМАННЫЙ СЛОВАРЬ АТЕИСТА

(На украинском языке)

ПОЛИТИЗДАТ УКРАИНЫ

Завідуючий редакцією *Ж. Д. Мосенкіс*
Редактори *І. І. Брусс, Н. І. Лукошкіна*
Художник *Г. І. Грибова*
Художній редактор *Н. К. Личак*
Технічний редактор *М. М. Парфенюк*
Коректори *М. Б. Котовська, З. І. Скапінкер*

Інформ. бланк № 1288
Підписано до друку з матриць 01.12.78. Формат $70\times90^{1}/_{32}$. Папір друкарський № 1. Звичайна нова гарнітура. Високий друк. Ум.-друк. арк. 9,65. Обл.-вид. арк. 12,94. Тираж 80 000 (2-й завод 50 001—80 000). Зам. 8-22. Ціна 90 коп.

Політвидав України, Київ, Десятинна, 4/6.

Книжкова фабрика «Жовтень» РВО «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Київ, Артема, 23а.